

Autorky:

© PhDr. Katarína Haberlandová, PhD.

Oddelenie architektúry Historického ústavu SAV

Bratislava, 2021

© Mgr. Ľubica Voľanská, PhD.

Ústav etnológie a sociálnej antropológie SAV

Bratislava, 2021

Vedeckí recenzenti:

Mgr. Jana Nosková, Ph.D., Etnologický ústav Akadémie

vied ČR, v. v. i., detašované pracovisko Brno

Mgr. Peter Szalay, PhD., Oddelenie architektúry

Historického ústavu SAV Bratislava

Vydal:

© Ústav etnológie a sociálnej antropológie SAV

v Bratislave, 2021

ISBN 978-80-973372-8-5 (PDF)

DOI: <https://doi.org/10.31577/2021.9788097337285>

Táto monografia je Open Access publikáciou, jej používanie sa riadi medzinárodnou licenciou

Creative Commons Attribution 4.0 License (<https://creativecommons.org/licenses/by/4.0/>).

Katarína Haberlandová
Ľubica Voľanská

Bratislava
2021

Avion

Ústav etnológie
a sociálnej antropológie
Slovenskej akadémie vied

Publikácia je výsledkom výskumu, ktorý finančne podporili agentúry:
APVV-16-0345 (SOS) – „Súčasný obrazy socializmu“, riešeného na Ústave etnológie a sociálnej antropológie SAV v Bratislave
a
VEGA č. 1/0286/21 „Inovácie v architektúre 20. storočia na Slovensku“,
VEGA č. 2/0114/21 „Od dobročinnosti k štátnej sociálnej politike: Idey, modely a prax v období regulačných zásahov štátu na Slovensku v 19. a v prvej polovici 20. storočia“, riešených na Historickom ústave SAV v Bratislave.

Obsah

9	Úvod	
20	Dom v meste	Medzivojnová Bratislava
26		Kvetné údolie
38	Dom v správnom čase	Zvláštny smútok víťazov
56		Inovatívny Avion
72	Život domu, život v dome	Dom ožíva
82		Koniec demokracie a vojnové štyridsiate
90		Po druhej svetovej vojne
106		Šesťdesiate roky – uvoľnenou optikou mladosti
112		Od konca šesťdesiatych rokov – obdobie „Husákových detí“
118		„Nežné“ deväťdesiate
130	Avion ako pamiatka	
153	Záver	
159	Résumé	
177	Zoznam literatúry	

Dom stojí a ľudia v ňom sa menia. Obyvatelia Avionu majú za sebou mnohé príhody, o ktorých nám rozprávajú, alebo príbehy, s ktorými sa nám zveria. Niektoré z nich sú vskutku veľmi košaté a do knihy by sa nám v celom svojom rozsahu nezmestili. Preto sme sa rozhodli sústrediť sa najmä na časti príbehov, ktoré sú bezprostredne späté s domom a životom v ňom, prípadne so starostlivosťou oň v rámci možností niekoľkých politických režimov. Zároveň sme z rozprávania nechceli vynechať ani životný príbeh autora návrhov Avionu, Josefa Mareka (1889 – 1966).

Kniha preto predstavuje akési trojspojenie: architekta, domu a jeho obyvateľov. V rámci neho ide o previazanie veľkých a malých dejín, keďže všetky spomenuté príbehy sa odohrávajú v určitom priestore a čase, majú v pozadí dejiny Bratislavy, ale aj širšieho regiónu či štátnych útvarov, ktorých bolo mesto a miesto súčasťou.

V úvode by sme rady priblížili aj príbeh o tom, ako kniha vznikala. Prečo sa venuje práve bytovému domu Avion, prečo má dve autorky a ako ich práca s Avionom súvisí, ako aj prečo bola práca na tejto knihe pre obe výzvou. Napokon hovoríme o práci s prameňmi či zdrojmi informácií a ľuďoch, ktorí sa stali našimi sprievodcami pri spoznávaní histórie „Paláca Avion“.

Bytový dom Avion ako predstaviteľ funkcionalistickej architektúry priťahoval pozornosť odborníkov i náhodných prizerajúcich sa od samého počiatku. Zmienka o ňom sa nachádza vo všetkých zásadných dielach o architektúre 20. storočia na Slovensku, nevynímajúc najrozsiahlejšiu súbornú publikáciu tohto typu od historikov a teoretikov architektúry Matúša Dulla a Henriety Moravčíkovej.¹ Okrem toho Avion dlhodobo inšpiruje umelcov, najmä fotografov, ktorí ho zachytili opakovane a v ucelených sériách fotografií. Okrem tvorby medzivojnových fotografov Miloša Dohnányho, Josefa Hofera, Rudolfa Sandala ml. a fotografa, etnografa, folkloristu a filmára Karola Plicku, je zachytený aj v prácach predstaviteľov mladšej generácie, napr. Antona Šmotláka staršieho. Avion si „zahral“ vo filme Andreja Lettricha z roku 1965 *Smrt' prichádza v daždi* alebo vo filme Petra Pišťaneka z roku 1998 *Rivers of Babylon*.

Život obyvateľov Avionu sa stal aj súčasťou diel krásnej literatúry. O živote v dome vznikli s odstupom desaťročí texty viažuce sa k neskoršiemu povojnovému obdobiu i k uvoľneným šesťdesiatym rokom. Okrem satiry voči vtedajšiemu autoritárskemu režimu z nich srší láskavý humor, vykresľujúci život v Avione až príliš idylicky, vidiac ho bezstarostnými detskými či mladíckymi očami. Dve z nich vyšli zhodou okolností v tom istom roku 2011 – jednou z kníh je *Blumentálske Blues* Tomáša Berku² a druhou *Aviončan* Júliusa Matisa.³

Z *Blumentálskeho blues* vieme, že tu bývalo mnoho známych osobností: herečka Hana Meličková, skladateľ Alexander Moyzes, architekt Imrich Puškár, libretista Pavel Braxatoris, architekt Marián Marcinka, scénograf Ján Zavarský a aj rodina autora knihy – hudobníka Berku. Ten vymenúva ďalšie zaujímavé rodiny žijúce v Avione, nevynechajúc ani rodinu architekta Klementa Šilingera a ich syna „Čička“ (Jána) Šilingera. Opisuje nespočetné zážitky s kamarátmi zo susedstva.⁴ Okrem toho, že sa mnohí Aviončania a Aviončanky v knižkách našli, rozprávajú sa aj na niektoré z osobností a pridávajú k nim vlastné príbehy.

Potešujúcim trendom v budovaní lepšieho povedomia o modernej architektúre na Slovensku je vydávanie kníh s touto tematikou pre deti a mládež. Aj tu Avion zaujal svoje pevné miesto. Stal sa súčasťou knižky Michala Hvoreckého s ilustráciami Simony Čechovej *Bratislava čarovná metropola*, kde je dokonca začiatočnou ikonkou v registri stavieb.⁵ Trochu iným, no rovnako osožným fenoménom je činnosť občianskeho združenia Čierne diery. To časom svoje pole záujmu, ktoré spočiatku tvorila predovšetkým industriálna architektúra, rozšírilo o výtvarné stvárnenie významných diel modernej architektúry. V tejto súvislosti v roku 2019 vytvorila Lucia Žatkuliaková grafiku Avionu ako súčasť portfólia grafík, ktoré pravidelne vydávalo práve OZ Čierne diery.⁶

Spojenie komunitného ducha a laického záujmu o modernú architektúru predstavuje pred niekoľkými rokmi založená komunita na sociálnej sieti, prezentujúca najmä fotografické zábery na dom a jeho okolie v rôznych ročných obdobiach, ale aj iné zaujímavosti zo života domu a ľudí s ním spojených.⁷

A napokon to, že Avion je stále aktuálnou témou aj pre mladých architektov zaoberajúcich sa v rámci svojho štúdia obnovou modernej architektúry, dokazuje dizertačná práca Adama Tótha na tému *Identita v súčasnom obytnom interiéri: interier bytového komplexu Avion v Bratislave*. Tá v súčasnosti vzniká na Ústave interiéru a výstavníctva Fakulty architektúry a dizajnu STU v Bratislave.

⁴ Z osobného svedectva architekta Jána Šilingera – syna Klementa Šilingera – vieme, že byt v Avione nedostali pre účasť jeho otca v súťaži na Avion, alebo na základe toho, že pre družstvo navrhol dom na Kalinčiakovej, o čom píšeme podrobnejšie v kapitole Zvláštny smútok víťazov, ale preto, že jeho mama Anastázia (rodená Chytrá) pracovala ako úradníčka penzijného ústavu, kde jej byt prideliť ako zamestnanecký.

⁵ HVORECKÝ, Michal: *Bratislava čarovná metropola*. Bratislava, Monokel 2018, 32 s.

⁶ Grafika sa vypredala v rekordne krátkom období a hoci je na zberateľských fórach žiadaným artiklom, zväčša nie je artiklom ponúkaným. Pozri viac <https://eshop.ciernediery.sk/archive/avion-lucia-zatkuliakova/>

⁷ <https://www.facebook.com/staryavion/> (posledný náhľad 17. 11. 2021)

¹ DULLA, Matúš – MORAVČÍKOVÁ, Henrieta: *Architektúra Slovenska v 20. storočí*. Bratislava, Slovart 2002, 511 s.

² BERKA, Tomáš: *Blumentálske blues*. Bratislava, Marenčin PT 2011, 384 s.

³ MATIS, Július: *Aviončan*. Budmerice, Vydavateľstvo RAK 2011, 203 s.

Uvedomujúc si potrebu interdisciplinárneho prepojenia tejto všestrannej témy spájajúcej oblasť architektúry a skúmania životných príbehov, sme sa rozhodli spojiť sily a znalosti historicky architektúry a etnologicky. Obe nás spája silný vzťah k bytovému domu Avion.

Jedna autorka, etnologička Luba Voľanská, v Avione vyrastala a pri výskume vlastne spovedala svojich (bývalých) susedov. Vychádzajúc z etnologického/antropologického zázemia sa predsa len pustila do pomerne neprebádaného terénu robenia antropológie doma (doing anthropology at home),⁸ ktorý získava v súčasnosti v čase obmedzovania pohybu medzi rozličnými lokalitami čoraz väčšiu pozornosť.⁹ Výskumy v rámci kultúrnej a sociálnej antropológie sa totiž dejú zväčša mimo vlastného teritória, na nejakom konkrétnom mieste a v súčasnosti. Etnológ/antropológ sa snaží opísať, čo pozoruje tu a teraz. Ešte pred pár desiatkami rokov robiť antropológiu doma nebolo preferovaným spôsobom, dokonca sa odporúčalo, aby bádatelia pri svojich výskumoch opúšťali Európu, bádateľov tak definoval ich terén.¹⁰

V slovenskom prostredí rozšírená tradícia nemecky hovoriacich krajín pri výskume obyvateľov a spoločenstiev v zmysle Volkskunde (národopis), považuje však aj terén doma za relevantný a nepatriaci len medzi domény sociológie, psychológie či demografie. V súčasnosti sa debata na poli etnológie uberať trochu iným smerom, v rámci reflexívneho prístupu sa diskutuje o tom, že antropológovia, ktorí pracujú „v zahraničí“, potrebujú zvažovať aj vplyv terénu či vedomostí získaných „doma“, pretože sa na iné spôsoby života nevyhnutne pozerajú cez vlastný filter. Takéto implicitné porovnania zostávajú neuspokojivé, pokiaľ „našu“ časť údajov považujeme za samozrejmú a systematicky sa jej pri analýze nevenujeme.

Reflexia domáceho terénu má ešte jednu facetu. Luba Voľanská píše o vlastnej krajine, vlastnom meste a vlastnom

domove – teda robí antropológiu doma a navyše priamo doma, teda v dome, v ktorom vyrástla a na ktorý má, hoci bol jej tretím domovom, najviac spomienok z detstva. Do hry preto vstupuje uvažovanie nad tým, či sa jej susedom bude páčiť, čo si budú môcť v knihe o Avione a ich životoch v ňom prečítať. Hoci sa snaží dodržiavať emické termíny, teda tie používané obyvateľmi a obyvateľkami samotnými, nereflektovali ich v rozhovoroch vždy všetci rovnako. Na rovnaké situácie sa každý pozeral trochu inak a poskladať z rôznych pohľadov jednu mozaiku bolo výzvou.

Hlavným impulzom pre spojenie dvoch autoriek v projekte o Avione bolo odhodlanie oboch uchopiť takúto, pre nich zdanlivo známu a jasnú tému, doposiaľ málo frekventovaným interdisciplinárnym spôsobom. Okrem toho bol Josef Marek – architekt domu – témou dizertačnej práce ďalšej z nich – Kataríny Haberlandovej. No v skutočnosti sa s Avionom stretla už omnoho skôr, na konci univerzitného štúdia dejín umenia v Olomouci, kde ju k výberu témy diplomovej práce o bytových domoch v Bratislave prvej polovice 20. storočia priviedol pedagóg, historik a teoretik architektúry Rostislav Švácha.

Ukázalo sa, že podrobné poznanie osobnosti Josefa Mareka, jeho životného príbehu a tvorby, bolo pre komplexné uchopenie textu o Avione kľúčové. Tento dom má totiž v jeho tvorbe výnimočné miesto – Marekova osobnosť je aj odbornou verejnosťou vnímaná predovšetkým cez Avion. Dôvody, prečo bol dom napokon realizovaný v danej forme, však nemožno pochopiť bez širších dobových súvislostí, ktoré sa premietli do architektovej premýšľania dávno pred súťažou naň. Medzičasom autorka spolupracovala na viacerých publikáciách venovaných téme architektúry a urbanizmu Bratislavy a vytvorila aj kapitolu hodnotiacu jej doterajšie poznanie o architektovi Marekovi a jeho zásadných dielach v publikácii o českých architektoch na Slovensku.¹¹ Avšak skúmanie iba jednej vybranej stavby vyžadovalo iný náhľad a metódu práce. Sústredenie sa na jedno dielo, hoci v kontexte poznaného, bolo v tomto rozsahu pre autorku nové, nastolujúce ďalšie otázky a inšpirácie na ďalšie mikrovýskumy. Tie sa sústredili na podrobnejšie poznanie štruktúry a organizácie medzivojnových bytových družstiev alebo pozadia firiem, podieľajúcich sa na výstavbe domu. Potrebný bol aj návrat k dobovej odbornej tlači – časopisom *Slovenský staviteľ* a *Forum*, mapujúcim od roku 1930 to najlepšie, čo sa na Slovensku postavilo. V oboch časopisoch bol Avionu venovaný pomerne veľký priestor, čo hovorí o tom, že rozhodne rozvíril vody dobového architektonického a stavebného diskurzu.

Katarína Haberlandová mala možnosť rozprávať sa so synom architekta Klementa Šilingera, ktorý sa v roku 1930 zúčastnil súťaže na podobu Avionu. Dokonca bol Ján Šilinger istý čas obyvateľom Avionu. Škoda však, že otca poznal iba v prvých rokoch svojho života.

⁸ GULLESTAD, Mariane: Overcoming the division between anthropology 'at home' and 'abroad'. Marianne Gullestad in conversation with Marianne Lien and Marit Melhuus. Preklad pôvodného interview publikovaného v *Ethnologie française*, 2009, do angličtiny, dostupné na www.easaonline.org > downloads > Gullestadeasa (posledný náhľad 17. 5. 2021); MUGHAL, Muhammad A. Z.: Being and Becoming Native: A Methodological Enquiry into Doing Anthropology at Home. *Anthropological Notebooks* 21, 1, 2015 s. 121 – 132.

⁹ GÓRALSKA, Magdalena: Anthropology from Home, *Anthropology in Action*, 27, 1, 2020, s. 46 – 52. (posledný náhľad 26. 10. 2020), <https://www.berghahnjournals.com/view/journals/aia/27/1/aia270105.xml>

¹⁰ LEVI-STRAUSS, Claude: *Structural Anthropology*, 1963 (originál vo francúzštine vyšiel 1958).

¹¹ HABERLANDOVÁ, Katarína: Josef Marek v prúde moderny. In DULLA, Matúš a kolektív: *Zapomenutá generace. Čeští architekti na Slovensku*. Praha, ČVUT 2019, s. 114 – 138.

Jedinečným momentom publikácie je spojenie rôznorodých odborných prameňov oboch autoriek, ktoré významnou mierou spoločne obohatili poznanie o Avione. Tradičné formy kunsthistorického a architektonicko-historického štúdia odbornej literatúry doplnil nielen archívny výskum, ale aj terénny výskum v spojení s fotografovaním Avionu v priebehu jedného roka. Zhostil sa ho fotograf Anton Sládek, s ktorým Katarína Haberlandová v minulosti už spolupracovala na viacerých projektoch výstav o architektúre v Bratislave. Fotografická reflexia súčasnosti Avionu je popri texte rovnocenným médiom vypovedajúcim o hodnotách tejto architektúry, ale aj lokality. Okolie domu počas jeho existencie prešlo významným vývojom, od malomestského predmestia k širšiemu centru metropoly. Zaujímavou je takisto konfrontácia (či komparácia) s historickými fotografiami z rôznych zdrojov, ťažiskovo Archívu mesta Bratislavy, Tlačovej agentúry SR alebo súkromného archívu historika Juraja Šedivého.

Kľúčovú úlohu zohralo vymedzenie hlavných tematických okruhov (mesto-miesto-architekt-dom-obyvatelia), ktoré vytvorili základnú štruktúru knihy. Postupne ju zaplňali architektonicko-historické poznatky, sprevádzané príbehmi obyvateľov domu. V tomto zmysle sú síce historické dáta rámcujúce text dôležité, no do popredia, hlavne v kapitole o živote v dome, vystupujú konkrétne príbehy. V zlomových momentoch môžu byť vrátane života architekta Josefa Mareka príznačné pre mnohých ďalších, (aj) Aviončanov.

Na prerozprávanie životných príbehov Aviončanov a Aviončaniek bol potrebný terénny výskum bežný v oblasti etnológie a sociálnej antropológie. Táto metóda bola vynájdená v čase a v kontextoch, v ktorých sa antropológovia nemohli spoľahnúť na archívy a štatistiku, ale museli vytvárať svoje vlastné dáta. Ukazuje sa však ako veľmi užitočná aj v súčasných komplexných spoločnostiach, kde je k dispozícii veľa materiálu iného druhu.

Etnografický výskum je okrem iných metód založený na hĺbkových rozhovoroch. Rozhovor je v tomto prípade dôležitým slovom, keďže rozprávajúci v ňom nie je sám. Reakcie počúvajúceho môžu pozmeniť smerovanie rozhovoru alebo ovplyvniť výber tém. Spomínajúci preto menej hovorí o tom, čo sa stalo v minulosti ako o tom, ako si na ňu spomína, čo o nej vie a aj, čo si o nej myslí. Rozprávajúci nie je súčasníkom udalostí, o ktorých hovorí, ale počúvajúci je súčasníkom situácie tvorby rozprávania a pomáha ho tak spoluvytvárať.

Metóda oral history a biografické rozprávania¹² boli doplnené ďalšími rozhovormi s otázkami, ktoré sa týkali domu samotného, života v ňom, spomienok na jeho obyvateľov a zmien, ktoré prinášala doba. Rozhovory sa často týkali tém, ktoré neboli jednoduché na spracovanie – čím ďalej do súčasnosti, tým citlivejšie boli vnímané z oboch strán. „Divoké“ deväťdesiate roky v rozprávaniach Aviončanov a Aviončaniek poskytujú obraz doby, v ktorej sa mnohé veci diali na hranici legálnosti. Z týchto dôvodov sme sa rozhodli niektoré výpovede parafrázovať a anonymizovať.

Rozhovory s vlastnými bývalými susedmi prebiehali v slovenčine, ale niekedy aj nemčine, kde si naše partnerky či partneri pri výskume vychutnali, že môžu hovoriť svojou rodnou rečou, čo sme, samozrejme, rešpektovali. V istom ohľade išlo aj o rozhovory záchranné. Mnohí pamätníci najstarších avionských príbehov si ich totiž buď prestávajú pamätať, alebo navždy odchádzajú a ich príbehy už nikto nevyrozpráva ani v útržkovitej podobe.

Napriek skresleniam súvisiacim s fungovaním ľudskej pamäti¹³ sme sa snažili nájsť určité spojitosti, spoločné a všeobecné štruktúry, ktoré stoja nad subjektívnym prežívaním a ktoré existujú medzi životnými príbehmi jednotlivých ľudí. Ich skúsenosti a spomienky sú votkané do väčšieho celku tvoreného spoločenským pozadím, pred ktorým sa ich životy odohrávajú. Nachádzanie spoločných črt vedie k istej rovine zovšeobecnenia a na základe životných príbehov je možné prerozprávať určité úseky dejín cez generačnú skúsenosť ľudí, ktorí ju prežili a rozprávajú o nej tak, ako si na ňu pamätajú.

V súvislosti so skresľovaním údajov bolo zaujímavým momentom sledovanie prenosu informácií, rozprávania a príbehov medzi generáciami¹⁴ obyvateľov a obyvateľiek Avionu. Rozprávanie medzi generáciami totiž funguje podobne ako detská hra na telefón: každým ďalším podaním sa príbeh trochu zmení, niekde sa čosi prikrášli, iné sa vynechá.

¹² Viac o metóde oral history a biografickej metóde pozri NOSKOVÁ, Jana: *Biografická metóda a metóda Orálnej histórie. Na príkladu výskumu každodenného života v socializmu*. Brno, Etnologický ústav Akademie věd ČR, v.v.i 2014; VOLANSKÁ, Lubica: *V hlave tridsať, v krížoch sto. Starnutie v autobiografiách v Bratislave a Viedni*. Bratislava, Veda, Ústav etnológie SAV 2017; VRZGULOVA, Monika: *Nevyroprávane susedské histórie. Holokaust na Slovensku z dvoch perspektív*. Bratislava, Veda 2016.

¹³ BAHNA, Vladimír: *Nadprirodzené skúsenosti a naratívna myseľ: sociálna nákazlivosť spomienok*. Bratislava, Veda 2019; BUŽEKOVÁ, Tatiana: *Pamäť a dôveryhodnosť zdroja informácie*. In PROFANTOVÁ, Zuzana (ed.): *Malé dejiny veľkých udalostí 2: v Česko(a)Slovensku po roku 1948, 1968, 1989*. Bratislava, Tomáš Pisecký – ARM 333 2005, s. 17 – 26.

¹⁴ Viac o medzigeneračnej komunikácii pozri VRZGULOVA, Monika – VOLANSKÁ, Lubica – SALNER, Peter: *Rozprávanie a mlčanie: medzigeneračná komunikácia v rodine*. Bratislava, Ústav etnológie SAV – Veda 2017, 136 s.

V každom prípade sú však práve príbehy o spoločných predkoch, ich živote i domove tým stmelujúcim faktorom, ktorý pomáha vytvárať rodinu ako spomienkové spoločenstvo v zmysle, ako o ňom píše nemecký historik Harald Welzer a jeho kolegovia, rozprávanie: „z teoretického hľadiska vymedzuje historické vedomí vzájemný vzťah výkladu minulosti, porozumení prítomnosti a perspektivy budúcnosti, pričomž minulosť nikdy nedosahuje prítomnosť ‚autenticky‘, nýbrž môže vstupovať do vedomí stále len ako spracovaná, zvolená a výkladová rekonštrukcia“.¹⁵

Spoločným menovateľom bol pri všetkých rozhovoroch pocit zodpovednosti a blízky vzťah s partnermi a partnerkami pri výskume. Preto sme obyvateľov a obyvateľky Avionu poprosili, aby sa tiež stali recenzentmi prvého draftu knihy a snažili sme sa ich pripomienky a korektúry rešpektovať. Je často ťažké oddeliť rôzne publiká, ktoré vnímajú výsledky výskumu a pre ktorých sú určené – z informátorov sa stávajú čitatelia a hodnotitelia našej práce. Takéto skúsenosti s protichodnými očakávaniami môžu byť bolestivé, ale zároveň aj intelektuálne podnetné.¹⁶ Prinútili nás porozmýšľať nad spôsobom, akým analyzujeme naše pramene a rozhovory a akým píšeme o našich výsledkoch. Hovoriť o niečom sa líši od toho, hovoriť k niekomu a to sa zase líši od toho rozprávať sa s niekým. Začali sme preto viac uvažovať aj o skutočnosti, že hoci v našej knihe fotografie a obrázky zohrávajú veľmi dôležitú úlohu, nemenej dôležité sú iné pramene a najmä otázky, ktoré si kladieme, a partneri či partnerky pre spoluprácu, ktorých si vyberáme.

¹⁵ WELZER, Harald – MOLLER, Sabine – TSCHUGGNALL, Karoline: *Můj děda nebyl nácek*. Praha, Argo 2010, s. 12.

¹⁶ VRZGULOVA, Monika: Každý rozhovor ma zasiahol, tí ľudia sú so mnou už navždy. In VRZGULOVA, Monika (ed.): *Dvojrozhovor o pamäti, etnológii a meste*. Bratislava, Marenčin PT 2020, s. 167 – 175.

Úvod

Niečo o témach

Jednotlivé časti a kapitoly knihy majú síce čiastočne chronologický charakter, no sú vzájomne prepojené. Určitú heterogénnosť, ktorú však nevnímame negatívne, spôsobila predovšetkým kombinácia pohľadov bádateľiek prichádzajúcich z dvoch vedných odborov. Ich metodologické postupy majú mnoho spoločných, ale aj špecifických prvkov. Skúmanie architektúry domu nám symbolicky hovorí o klasifikácii nejakého konkrétneho priestoru, príbehy obyvateľov a obyvateľiek nám pomôžu urobiť krok navyše. Prostredníctvom nich môžeme pochopiť emocionálne spojenie ľudí s miestom, ktoré nazývajú domovom, teda nájsť v rozprávaniach cestu od „domu“ k „domovu“.

Prvá časť s názvom Dom v meste sa venuje historickému kontextu medzivojnovnej Bratislavy. Predkladá stručný prehľad o dianí v architektúre po roku 1918, keď sa premena Bratislavy na metropolu realizovala predovšetkým nástupom modernej architektúry a urbanizmu. Sústredí sa na príchod českých architektov na Slovensko, medzi ktorých patrila aj Josef Marek, no zároveň pripomína, že Česi neboli jedinou hybnou silou architektonického vývoja na Slovensku v danom období. Kapitola Kvetné údolie opisuje lokalitu, v ktorej začali v roku 1931 stavať bytový dom Avion, jej históriu, ale aj vízie ďalšieho rozvoja, ktoré sa naplnili len čiastočne.

Ďalšia časť nazvaná Dom v správnom čase obsahuje kapitolu o okolnostiach súťaže na podobu Avionu v roku 1930 a predstavuje nielen víťaza tejto súťaže Josefa Mareka, ale aj ďalšieho súťažiaciho Klementa Šilingera, teda dve osobnosti vkladajúce v danom momente do projektu tie najaktuálnejšie idey, ku ktorým sa dopracovali počas svojho desaťročného pôsobenia v Bratislave. Ich skutočne moderné uchopenie projektu by však nemohlo byť realizované bez inovácií v stavebníctve a firmách, ktoré sa na výstavbe Avionu podieľali, čomu je venovaná ďalšia kapitola Inovatívny Avion.

Kapitola Život domu, život v dome je najviac založená na spomienkach a opisoch Aviončanov a Aviončaniek rôznych generácií. S prvou, „autentickou“ generáciou obyvateľov sme sa už nemali možnosť stretnúť, nielen pre príliš veľký časový odstup, ale aj pre opakovanú výmenu obyvateľov domu, ktorej okolnosti nám umožnil výskum aspoň čiastočne objasniť. Táto časť sa sústreďí na vzťah obyvateľov k domu, vlastnému bytu, opisuje rozloženie priestorov bytov a ich prevádzku, prípadne zmeny a prispôbovanie ich domova meniacim sa podmienkam súvisiacim so životom domácností. Jej súčasťou sú rôzne momenty, ktorým v súvislosti s domom Aviončania venujú svoju pozornosť: ako sa do domu nasťahovali ich predkovia či oni samotní, prípadne ako a prečo menili svoje byty v rámci domu, ako v dome žili ako súčasť vlastných rodín, domácností a kamarátskych skupín na dvore. Vracajú sa k detským hrám vo vnútorných i vonkajších priestoroch domu, priateľstvám i susedstvám, ktoré sa menili pod vplyvom udalostí prichádzajúcich zvonka.

Ako sme už naznačili, rôzne skupiny obyvateľov domu sa prisťahovávali a odsťahovávali, nie vždy z vlastnej vôle. Ich pohyb tak odráža dejinné udalosti 20. storočia zahŕňajúce zlomové momenty ako druhá svetová vojna, Február 1948, Akcia B a vplyv rôznych verzií zákona o nakladaní s bytmi riešiaceho nadmernosť bytov, uvoľnenie v spoločnosti v šesťdesiatych rokoch 20. storočia (hoci nie až tak v otázke bytovej) a následne vpád vojsk Varšavskej zmluvy v auguste 1968, po ktorom na začiatku obdobia normalizácie opäť nasledovala výmena obyvateľstva domu. Mladšie ročníky spomínajú detstvo prežité v osemdesiatych rokoch, kde v rámci navštevovania spádových škôl boli kamarátstva z domu posilnené i podobnými zážitkami z rovnakej materskej či základnej školy. Deväťdesiate roky predstavujú turbulentné obdobie privatizácie v Slovenskej republike. Jeho súčasťou bola i premena bytových družstiev a znovunadobúdanie bytov či nebytových priestorov do súkromného vlastníctva, čo sa ani v prostredí dlhoročných susedov v Avione nezaobišlo bez problémových období spoluzitia. Môže sa zdať, že ide o odraz diania na makroúrovni v malom „laboratóriu“ bytového domu aj s neprijemnými situáciami, na ktoré si obyvatelia a obyvateľky nespomínali ľahko. Na druhej strane ich vyvažujú príbehy pomoci a súdržnosti, vďaka ktorým je príbeh „paláca“ Avion, ktorý sa traduje z generácie na generáciu, považovaný za úspešný.

A napokon Kapitola Avion ako pamiatka sa sústreďí najmä na vnímanie domu ako súčasti moderného kultúrneho dedičstva a vplyvu tohto faktu na narábanie s ním, predovšetkým od roku 1985, keď sa oficiálne stal pamiatkou. Tému zasadzuje do širšieho kontextu problematiky ochrany a obnovy modernej architektúry na Slovensku, pričom kriticky komentuje zásahy do architektonickej a stavebnej integrity tohto diela.

Na záver by sme sa chceli poďakovať ľuďom, ktorí stoja za vznikom knižky.

V prvom rade sú to samotní obyvatelia a obyvateľky Avionu – bývalí i súčasní, ktorí sa s nami podelili o svoje spomienky na život a ľudí v ňom, ako aj názory na jeho estetiku, históriu, vývoj a jeho postavenie a miesto v hlavnom meste Bratislave ako pamiatky.

Ďalej ďakujeme Monike Vrzgulovej z Ústavu etnológie a sociálnej antropológie SAV, etnologičke a poprednej odborníčke na otázky pamäti a identity, politiky spomínania, holokaustu na Slovensku a urbánnej etnológie ako vedeckej redaktorke, ktorá s nami diskutovala myšlienku napísať knihu i prvé nápady postupne sa rozvíjajúce do reálnej podoby. Rovnako ďakujeme Matúšovi Dullovi, historikovi a teoretikovi architektúry, vedúcemu Ústavu teórie a dejín architektúry na Fakulte architektúry ČVUT v Prahe ako konzultantovi architektonicko-historického výskumu Avionu. Zároveň ďakujeme fotografovi Antonovi Sládekovi za jeho nadšenie a profesionalitu, s akými sa pustil do práce na fotografovaní Avionu. V tejto súvislosti patrí vďaka aj Jurajovi Gašperíkovi, súčasnému predsedovi SVB Avion, za trpezlivé sprevádzanie počas našich opakovaných fotografických návštev domu a poskytnutie dôležitých materiálov. V neposlednom rade, samozrejme, ďakujeme grafickému dizajnérovi Matúšovi Hnátovi za to, že sa podujal spolupracovať na knižke a vytvoril jej jedinečnú podobu. Vďaka patrí aj obom recenzentom Petrovi Szalayovi z Oddelenia architektúry Historického ústavu SAV v Bratislave a Jane Noskovej z detašovaného pracoviska Etnologického ústavu Českej Akadémie vied, v. v. i, Brno za ich podnetné postrehy a návrhy na vylepšenia.

Naša vďaka patrí aj našim rodinám za to, že nás podporovali a venovali nám v tejto zložitej dobe potrebný priestor.

← Pohľad na nábrežie Dunaja, budova Riaditeľstva železníc na Klemensovej ulici (A. Balán – J. Grossmann, 1925 – 1928), dočasné sídlo slovenskej vlády – pôvodne vojenské veliteľstvo (Josef Rittner, 1911 – 1913) na Gondovej ulici. Zdroj: Archív Juraja Sedivého.

Prešporok sa stal oficiálne Bratislavou, hlavným mestom časti Československej republiky nazvanej Slovenská krajina, 16. marca 1919. Bol to jeden z dôležitých krokov na ceste k stabilizácii situácie v meste a krajine, uskutočnených od vzniku spoločného štátu.

Ustanoveniu Bratislavy za hlavné mesto však predchádzal zdĺhavý proces. Pod svojou kontrolou sa ju snažila udržať nová maďarská vláda, zostavená po rozpade monarchie. Súčasne chcelo nemecké väčšinové obyvateľstvo, aby ich Preßburg ostal slobodným, nikomu nepatriacim územím. V tejto súvislosti sa diskutovalo aj o alternatívnych názvoch Wilsonstadt či Wilsonovo mesto, ktoré sa prechodne ozaj používali.¹

Ešte v decembri 1918 vzniklo Ministerstvo s plnou mocou pre Slovensko. Po presune z Prahy určitý čas sídlilo v Žiline a na jeho čele sa ocitol Vavro Šrobár. Vojenská podpora československých legionárov umožnila slávnostný príchod Šrobárovej dočasnej vlády do budúcej metropoly 4. februára 1919. Usídlila sa na nábreží, v niekdajšej budove velenia 5. c. k. zboru rakúsko-uhorskej armády (dnes sídlo Filozofickej fakulty Univerzity Komenského, Gondova 2). Ešte dlho však bola atmosféra v meste napätá.²

Na pozadí týchto politických udalostí sa odohrávala kultúrno-spoločenská premena mesta sprevádzaná aj príchodom českých úradníkov, učiteľov, právnikov a ďalších profesií.³ Česi začali meniť národnostnú skladbu v hlavnom meste a zaujali kľúčové pozície v štátnych inštitúciách.⁴ V priebehu roku 1919 prišli do Bratislavy viacerí českí architekti, postupne sa zapájajúci do budovania novej metropoly – Alois Balán, Jiří Grossman, Jindřich Merganc, Vojtěch Šebor, Klement Šilinger, Josef Marek a ďalší. V Bratislave sa ocitli iba pár mesiacov po ukončení štúdia na pražskej akadémii výtvarných umení alebo „technike“ (České vysoké učenie technické – ČVUT). Toto mesto bolo pre nich veľkou výzvou. Čakali ich projekty, ktoré im dali šancu uplatniť to, čo sa v Prahe naučili od zakladateľov modernej architektúry Jana Kotěru a Josipa Plečnika a posunúť tieto idey ďalej. Učili sa rozumieť histórii a problémom Bratislavy, ale vnímali aj rozdiely medzi hlavným mestom a ostatným Slovenskom. Nadchýnali sa pamiatkami Spiša či Gemera a uvedomovali si, že ich úlohou nebude len premena Bratislavy, ale aj modernizácia menších miest v regiónoch, kde boli zakorenené lokálne stavitel'ské tradície predstavujúce autentické kultúrne dedičstvo. S dielami českých architektov sa preto stretávame naprieč Slovenskom.

Bratislava sa začala na prahu dvadsiatych rokov prirodzene rozrastať. Medzi prvé realizácie českých architektov v hlavnom meste patria domy s malými bytmi v okolí Mestskej ulice (František Nechyba, 1919), budova YMCA na Karpatskej ulici 2 (Alois Balán a Jiří Grossmann, 1921) alebo bytový komplex pre štátnych úradníkov vybudovaný medzi Vajanského nábrežím a Medenou ulicou (nárožie

¹ Pozri viac VRZGULA, Monika: Ako sa Bratislava stala hlavným mestom Slovenska, a pritom všetci boli proti. In VRZGULA, Monika: *Príručka vlastenectva pre začiatníkov a pokročilých*. Bratislava, Monmart 2007, 204 s.

² Pozri viac LUTHER, Daniel: *Bratislava Česko-Slovenská. Putovanie z monarchie do Slovenského štátu*. 1. vydanie, Bratislava, Marenčin PT 2018, 149 s.

³ Pozri viac SALNER, Peter: Bratislava v rokoch pred... (pokús o stručnú rekapituláciu). In SALNER, Peter: *Premeny Bratislavy 1939 – 1993*. Bratislava, VEDA 1998, s. 13 – 21.

⁴ O vzťahoch českých a slovenských obyvateľov Bratislavy pozri LUTHER, Daniel: Česi a Slováci. In LUTHER, Daniel: *Bratislava Česko-Slovenská. Putovanie z monarchie do Slovenského štátu*. 1. vydanie, Bratislava, Marenčin PT 2018, s. 95 – 108.

Medenej a Tobruckej ulice) v rokoch 1920 – 1926 podľa návrhov Jindřicha Merganca. Popri českých architektoch tu pôsobili architekti prevažne nemeckej národnosti alebo židovského pôvodu narodení na Slovensku, ktorí vzdelanie nadobudli v európskych architektonických centrách. Sledovali aktuálne dianie najmä v blízkom okolí, hlavne vo Viedni – Friedrich Weinwurm, Ignác Vécsei, Dezider Quastler, Emil Brüll, Ernst Steiner, Christian Ludwig, Emerich Spitzer. Napokon tu boli architekti – Slováci – vyštudovaní v Čechách: Emil Belluš, Juraj Chorvát a ďalší. Bolo ich však málo.⁵

Vznik republiky bol takisto impulzom pre moderné uchopenie plánovania mesta, rýchlo sa rozširujúceho hlavne severovýchodným smerom, popri formujúcich sa mestských radiálach Račianskej, Trnavskej a Vajnorskej, čo boli vtedy ešte len neupravené prašné cesty. Prioritou sa stala výstavba štátnych budov, ktoré v Bratislave chýbali – sídiel úradov, kultúrnych ustanovizní, škôl. V priebehu desaťročia vznikol celý rad týchto stavieb. Navyše, medzi českými architektmi sa vyvíjali aj názory na formálny výraz architektúry, ktorý by odrážal československú štátnosť. Oblúbeným sa medzi českými architektmi stal tzv. národný sloh, oficiálny architektonický smer raných dvadsiatych rokov. Tento štýl, u nás známy skôr ako oblúčkový dekorativizmus, bol interpretáciou tzv. slohu Legiobanky, pražskej rondokubistickej stavby Josefa Gočára z roku 1923.⁶ Typické prvky národného slohu v podobe výrazného plastického (geometrického) členenia fasád sa však po roku 1925 postupne z architektonickej tvorby vytratil. V roku 1927 tento smer označil Karel Teige, lavicový kritik umenia a teoretik modernej architektúry, za chybnú cestu.⁷ Z pohľadu ostatného výskumu medzivojnovkej tvorby českých architektov na Slovensku však možno povedať, že obdobie národného slohu pomohlo českým architektom začínajúcim svoju profesijnú dráhu na Slovensku určitým spôsobom dozrieť, získať čas na reflexiu podnetov z európskeho prostredia a súčasne hľadať vlastnú cestu k bezozdobnosti a purizmu.

Otázka slohu sa stala aktuálnou nielen v architektúre verejných budov, ale týkala sa aj obytných stavieb. Bytová núdza bola v Bratislave citelná už pred prvou svetovou vojnou, podobne ako v iných európskych mestách. Nová bytová výstavba bola súčasne najviditeľnejšou vizitkou sociálnej politiky mladej republiky. Hoci po rozpade monarchie sa viaceré byty uvoľnili odchodom maďarského obyvateľstva, väčšina z nich nespĺňala predstavy o modernom bývaní, ktoré sa snažila presadzovať generácia mladých architektov. Najpôsobivejšie projekty bytových domov v Bratislave, navrhnutých v národnom slohu, vytvoril český architekt Klement Šilinger. Známe sú predovšetkým jeho návrhy domov na Šetinovej

⁵ Napríklad Emil Belluš bol na ČVUT v ročníku iba jediným študentom slovenskej národnosti. Bližšie pozri DULLA, Matúš: *Architekt Emil Belluš*. Bratislava, Slovart 2010, s. 30 a ďalej.

⁶ Bližšie pozri SZALAY, Peter: Dunajská štvrť, prvé ohnisko „hlavného“ mesta. Národný štýl, hľadanie novej architektúry. In SZALAY, Peter – HABERLANDOVÁ, Katarína – ANDRÁŠIOVÁ, Katarína – BARTOŠOVÁ, Nina & Ateliér BOGÁR KRÁLIK URBAN: *Moderná Bratislava*. Bratislava, Marenčin PT 2014, s. 28 – 31.

⁷ TEIGE, Karel: *Stavba a báseň*. Praha, Olymp 1927, s. 23.

ulici 1, 3, 5 (1922), domy pre poštových zamestnancov na Legionárskej ulici 1 (1922) a bytový dom na Heydukovej ulici 23 (1923). Kým formálny výraz tejto architektúry zodpovedal tvarosloviu národného slohu, vnútorné usporiadanie bytov sa pomaly posúvalo hlavne v zmysle modernizácie hygienického zariadenia. Architekt vybavil byty kúpeľňou a toaletou, čo nebolo pred rokom 1918 v prešporských domácnostiach bežné.

Už začiatkom dvadsiatych rokov začal štát podporovať výstavbu obytných domov, v prvej polovici dekády predovšetkým rodinných (v rokoch 1921 – 1925 sa ich v Československu vďaka tomu postavilo 21 062). Postupne sa štátna podpora sústredila najmä na výstavbu bytových domov. Uvedený trend kulminoval v roku desiateho výročia vzniku republiky, keď boli daňové úľavy nastavené najvýhodnejšie, a postupne klesal.⁸

Zákon č. 45/1930 o stavebnom ruchu podporoval hlavne sociálne bývanie s malými bytmi. Definoval pojmy malý a najmenší byt: „Za dům s nejmenšími byty jest považovati dům obsahující výlučně nebo převážně byty o kuchyni a jedné obytné místnosti s podlahovou plochou dohromady nejvýše 40 m².“⁹ Rozkvet zažívala družstevná bytová výstavba, zvyhodňovaná oproti súkromnej nájomnej. Štátnu podporu mohli za určitých podmienok, ktorými sa na príklade Avionu zaoberáme hlbšie, získať aj družstvá stavajúce domy s malým počtom väčších bytov nad 80 m² pre strednú vrstvu.

[↑] Sídlo Umeleckej besedy Slovenska na Dostojevského rade (A. Balán – J. Grossmann, 1925), v pozadí budova Finančných úradov – dnes Ministerstvo vnútra SR (F. Krupka, 1931). Zdroj: Archív mesta Bratislavy.

⁸ Bližšie pozri OSYKOVÁ, Linda: Legislatívne riešenia bytovej krízy počas 1. ČSR a realizácia zákonov v praxi na príklade Bratislavy. *Forum Historiae* 9, 2015, 2, s. 153.

⁹ *Zákon ze dne 10. dubna 1930 o stavebním ruchu č. 45/1930 Sb. z.*, dostupné online: https://www.aspi.sk/products/lawText/1/4991/1/2#c_24 (posledný náhľad 25. 10. 2021)

Najznámejší komplex s najmenšími bytmi pre najslabšie sociálne vrstvy Unitas, rozkladajúci sa pozdĺž Šancovej ulice (medzi Račianskym a Trnavským Mýtom) navrhla dvojica architektov Friedrich Weinwurm – Ignác Vécsei. Radíme ho k vôbec najlepším konceptom sociálneho bývania na Slovensku, bezprostredne reagujúcim na spomínaný zákon o stavebnom ruchu, navrhnutým už v duchu funkcionalizmu. K tomuto nového slohu sa na prelome dvadsiatych a tridsiatych rokov posunuli rovnako českí architekti, nielen v oblasti bytovej výstavby. Za prelomovú stavbu moderny na Slovensku je považované sídlo Umeleckej besedy Slovenska na Dostojevského rade 2, ktoré realizovali Česi Alois Balán a Jiří Grossmann už v roku 1925. Kombinovali tu tradičné a moderné materiály s formami a konštrukciami industriálneho rázu. Pritom prvé návrhy umeleckej besedy sa niesli ešte na vlne historizmu.¹⁰ V tomto období architekti pracovali aj na budove Riaditeľstva štátnych dráh, ikonickej rondokubistickej stavbe s impozantnou „nárožnou vežou“ na Klemensovej ulici 8, čo ilustruje proces premeny premýšľania o architektúre a z toho vyplývajúce vzájomné prelínanie týchto dvoch názorov v neskorších dvadsiatych rokoch. Zároveň to ukazuje, aký vplyv na výslednú podobu stavby mal jej objednávateľ. Okrem toho Balán s Grossmannom hneď na susednej ulici paralelnej s Klemensovou – na Bezručovej 3 a 5, realizovali v dvoch etapách Okresnú sociálnu poisťovňu a robotnícku poisťovňu (1930 – 1932, 1937 – 1939), kde už o národnom slohu ozaj nemožno hovoriť. Práve tieto dve stavby – železničné riaditeľstvo a poisťovňa – sa stali kľúčovými, „najpublikovanejšími“ dielami situovanými v úradníckej štvrti nazvanej Dunajská, ktorá reprezentuje prakticky jediný ucelený moderný urbanistický koncept mesta z medzivojnového obdobia. Aj Klement Šilinger, niekdajší tvorca dispozične novátorských, no zvonajškom stále pomerne konzervatívnych domov v národnom slohu, v roku 1928 vyhral súťaž na Živnostenský dom na Kollárovom námestí 22 (vtedy Obilné námestie) a koncipoval ho ako výsostne funkcionalistické dielo, označené Friedrichom Weinwurmom v brnianskom časopise *Horizont* za svetovú architektúru.¹¹

Na Námestí SNP, v medzivojnovom období nazývanom Námestie republiky, ktoré sa popri Dunajskej štvrti v tom čase stalo azda najväčším staveniskom Bratislavy, vyrástli moderné stavby, patriace k najlepším medzivojnovým dielam Slovenska – Mestská sporiteľňa (Juro Tvarožek, 1931), obytný a obchodný dom Manderla (Christian Ludwig, Emerich Spitzer a Augustín Danielis, 1935), Družstevné bytové domy (Emil Belluš, 1934 – 1939) a obchodný dom Brouk a Babka (Christian Ludwig, 1936). Sotva kilometer od Námestia republiky začali v roku 1931 stavať funkcionalistický bytový dom, dnes známy ako Avion.

↑ Dobový pohľad na dnešné Námestie SNP s obchodným a obytným domom Manderla (Ch. Ludwig, E. Spitzer a A. Danielis, 1935) a obchodným domom Brouk a Babka (Ch. Ludwig, 1936). Zdroj: Archív Juraja Sedivého.

¹⁰ ŠČEPÁNOVÁ, Soňa: Výchova architektúrou: Alois Balán a Jiří Grossmann. In DULLA, Matúš a kolektív: *Zapomenutá generace. Čeští architekti na Slovensku*. Praha, ČVUT 2019, s. 148 a ďalej.

¹¹ ROZŠTLAPIL, Václav: Živnostenský dům v Bratislavě. *Horizont*, 1931, 29 – 30, s. 114 – 127.

← Blumental okolo roku 1918, vľavo Grünebergova továrň na kefy, v strede Blumentálsky kostol (F. Rumpelmayer, 1888), vpravo prízemná predmestská zástavba. Zdroj: Archív Juraja Sedivého.

Lokalitu, v ktorej postavili družstevný bytový dom Avion, Bratislavčania poznajú pod nemeckým názvom Blumenthal. Počas krátkeho obdobia rokov 1924 – 1929 sa však oficiálne volala po slovensky – Kvetné údolie. Z historického hľadiska išlo o časť predmestia, rozprestierajúceho sa pozdĺž vonkajšieho opevnenia, v hraniciach niekdajších šanci (odtiaľ názov Šancová ulica). Tiahlo sa od Hlbokej cesty a priestoru pod hlavnou železničnou stanicou až po Mlynské Nivy. Hranicu tohto územia tvorili ulice Šancová, Legionárska a Karadžičova. Do 18. storočia sa tu nachádzali majere, lúky a polia. Neskôr tu vznikala zástavba vinohradníckych domov, malých manufaktúr a dielní. Prelomovým obdobím, meniacim obraz Blumentálu, bola polovica 19. storočia – rané obdobie budovania moderného priemyslu v Bratislave.

V roku 1840 začala svoju prevádzku konská železnica so stanicou na Trnavskom mýte. Sem vlaky prichádzali z koncovej stanice situovanej v meste, na dnešnom Námestí L. Štúra. Ďalej pokračovali smerom na Raču, Svätý Jur a Trnavu. V Blumentáli rástla v druhej polovici 19. storočia priemyselná zástavba, a to nielen na jeho okraji – v blízkosti stanice konskej železnice (pivovar Stein, Ludwigov mlyn). Od roku 1848 pod stanicou parnej železnice na križovatke Šancovej a Pražskej ulice (Palugyayov palác s výrobňou vína), ale aj hlbšie v území predmestia. Na Radlinského ulici postavili v roku 1872 Grünebergovu továrň na kefy. Keď v roku 1888 dokončovali oproti továrni Blumentálsky kostol, vyhotovenie okien s vitrážami finančne podporili robotnícky Grünebergovej továrne.¹² Kostol sa stal novou dominantou tejto časti mesta. O štyri desaťročia neskôr sa jej musela prispôsobiť aj výška bytového domu Avion. Jeho stredná časť bola v alternatívnych návrhoch totiž výrazne vyššia.

V roku 1932 zverejnili na obálke časopisu *Slovenský staviteľ* skicu Avionu. Dom vtedy niesol názov *Družstevní dom Walterskirchen* podľa Josefa Wilhelma Walterskirchena, ktorému pozemky patrili. *Stavební družstvo pro výstavbu nájemních domů v Bratislavě na Cihelném poli a v okolí, společnost s ručením omezeným*, získalo povolenie na výstavbu bytového domu práve tu. Od Walterskirchena však pozemky podľa všetkého neodkúpilo, alebo aspoň nie hneď, čo je zrejme z úradnej korešpondencie okolo výstavby domu a po nej. Walterskirchen pochádzal z významnej šľachtickej rodiny. Práve jeho otec Georg zorganizoval skupinu sedemnástich šľachticov a veľkostatkárov, aby spoločne podporili vybudovanie konskej železnice. Walterskirchenove pozemky v Blumentáli boli zastavané staršími pavlačovými obytnými domami, v minulosti patriacimi k rozsiahlemu majeru. Susedili s Dobytčím trhom, ktorý sa na okraji dnešného Odborárskeho námestia nachádzal už v 17. storočí. Družstvo sa muselo zaviazat', že postaví na Kalinčiakovej ulici pre pôvodných obyvateľov nové bývanie.

¹² OBUCHOVÁ, Viera: *Priemyselná Bratislava*. Bratislava, Marenčin PT 2009, s. 169.

Blumentál, respektíve jeho časť v okolí kostola, sa stala v medzivojnovom období stredobodom pozornosti najmä preto, že práve tu zamýšľali architekti umiestniť nové, moderné centrum mesta. Alois Balán a Jiří Grossmann vypracovali v priebehu prvej polovice dvadsiatych rokov urbanistickú štúdiu Veľkej Bratislavy. Architekti vychádzali zo základného predpokladu rastu mesta smerom na severovýchod, ktorý je zachytený už v starších regulačných plánoch Technického oddelenia mesta z prelomu 19. a 20. storočia, ako aj v regulácii budapeštianskeho inžiniera Antala Palóczyho, dokončenej v roku 1917.¹³ V priestore dnešného Avionu malo byť podľa Balána a Grossmanna ohnisko rozbiehajúcich sa radiál s reprezentatívnou budovou radnice. Túto myšlienku následne rozpracovávali aj v rámci návrhu v medzinárodnej súťaži na generálny regulačný plán a riešenie železničnej otázky vyhlásenej v roku 1929. Historik a teoretik architektúry Peter Szalay uvádza, že keď sa chystala výstavba Avionu, regulačné oddelenie mesta vypracovalo podmienky pre vzniknúvšie námestie pred bytovým domom a okolité komunikácie. Súčasťou tohto zámeru bolo aj vybudovanie 24 metrov širokej mestskej triedy, prerážajúcej zástavbu až na Námestie Slobody a potom ďalej k Hlavnej stanici. Na juhu mala pretnúť Medickú záhradu a napojiť sa na Ulicu 29. augusta.¹⁴

↑ Pohľad na zástavbu Walterskirchenových pozemkov začiatkom 20. rokov 20. storočia pred štátnou nemocnicou, kde neskôr postavili Avion. Zdroj: Archív mesta Bratislavy.

¹³ Bližšie pozri MORAVČÍKOVÁ, Henrieta – LÓVRA, Eva – KRÍŠTEKOVÁ, Laura: Červený alebo modrý? *Architektúra & urbanizmus* LI, 1 – 2, 2017, s. 30 – 44.

¹⁴ SZALAY, Peter: Fragmenty konceptov. In MORAVČÍKOVÁ, Henrieta – SZALAY, Peter – HABERLANDOVÁ, Katarína – KRÍŠTEKOVÁ, Laura – BOČKOVÁ, Monika: *Bratislava (ne)plánované mesto*. Bratislava, Slovart 2020, s. 366.

↑ Pohľad na zástavbu Walterskirchenových pozemkov pred zahájením výstavby Avionu, vpravo budova Anatomických ústavov LK (K. Šilinger, 1927), v pozadí industriálna periféria Bratislavy. Zdroj: Archív mesta Bratislavy.

← Návrh riešenia dnešného Amerického námestia, štúdia Veľkej Bratislavy (A. Balán - J. Grossmann, 1923). Zdroj: Archív Pamiatkového úradu SR.

Tento odvážny plán sa nerealizoval a situácia okolo Avionu sa ustálila v podobe, ako ju poznáme dnes. Ešte aj po jeho výstavbe sa však územie „čistilo“ od staršej zástavby, predovšetkým na Odborárskom námestí (vtedy Kadlecovo námestie). Bytový dom sa teda stal centrálnym objektom lokality vymedzenej historickou substanciou, ktorú tvoril Aspremontov palác (Johann Joseph Thalherr, 1781), Krajinská všeobecná nemocnica dokončená Ignárom Feiglerom v roku 1864 a Blumentálsky kostol (Friedrich Rumpelmayer, 1888). V medzivojnovom období tu – ešte pred Avionom – postavili dve významné moderné diela: Anatomické ústavy Lekárskej fakulty Univerzity Komenského (Klement Šilinger, 1927) a obytný dom a kino Metropol (Juro Tvarožek, 1928). Tieto stavby lokalitu ozaj modernizovali, hoci nie tak radikálnym spôsobom, ako bolo v pláne.

← Anatomické ústavy LK UK na Sasinkovej 4 (K. Šilinger, 1927), Zdroj: Archív mesta Bratislavy.

Po dokončení Avionu sa začala upravovať plocha trojuholníkového tvaru na jeho juhozápadnej strane (Americké námestie), smerom k nemocnici. Pôvodne tu stála nesúrodá, nízkopodlažná zástavba, kde údajne bývalo služobníctvo z Aspremontovho paláca. Zámerom úpravy bolo vytvoriť mestský parčík, kultivujúci okolie a vytvárajúci odstup od Avionu pre lepšie vnímanie jeho monumentality. K založeniu parku prizvali Josefa Mišáka, významného záhradníka pochádzajúceho z Čiech. V parku dal zasadiť vzácne dreviny.¹⁵

Hoci pôvodný plán bol ukázať monumentalitu Avionu zo strany jeho priečelia na neskoršom Americkom námestí, dom v priestore a jeho polohu vnímajú dnes jeho obyvatelky a obyvatelia po svojom. Za priečelie či „hlavnú stranu“, alebo „prednú stranu“ domu považujú zväčša tú stranu, na ktorej sa nachádza práve vchod, v ktorom bývajú. V niektorých prípadoch je opisovanie priečelia situačné, súvisí napríklad so zmenou a kultivovaním územia v okolí Radlinského a Blumentálskej ulice v posledných rokoch, ako aj s otvorením kaviarne Café Trieste na Floriánskom námestí. Práve tieto zmeny u niektorých Aviončanov a Aviončaniek viedlo k uvažovaniu o tom, kde je vlastne priečelie budovy.

- 15 Mišák sa na území Slovenska stal známym založením arboréta v Tesárskych Mlyňanoch pre grófa Ambrozy – Migazzi, kde pôsobil od roku 1893. Do Bratislavy sa presťahoval po 1. svetovej vojne. Okrem parku pred Avionom začiatkom tridsiatych rokov pracoval na projekte záhrady pri Kochovom sanatóriu na Partizánskej ulici (Dušan Jurkovič, Jindřich Merganc, 1929 – 1930).

My ten dom máme radi. Ale ja si až teraz uvedomujem, že je to dokonalé, že byt našich rodičov je úžasný a že má výhľad na Medickú. A zaujímavé je, ako sa to v čase mení. Odkedy je v dome kaviareň Trieste, Floriánske úplne ožilo. Príde mi celkom vtipné, že som celý život vnímala, že predná strana Avionu je Odborárske námestie – tak zospodu, ten pohľad od Lekárskej fakulty. Pritom ľudia, ktorí Avion predtým nepoznali a zažili možno len kávičku v Trieste, prípadne terajšie úpravy a novinky zo strany Radlinského, si myslia, že to je tá hlavná či predná strana domu. Vlastne ako keby si ten nový „život“ zo strany kostola a kaviarne ukradol všetku pozornosť, hoci to je severozápad a juhovýchod je skôr Medická a pohľad na tie nové budovy. (Jenka K., 1979)

← Obytný dom a kino Metropol na Špitálskej 61 (J. Tvarožek, 1928), Zdroj: Archív mesta Bratislavy.

Zároveň bola veľkou témou našich rozhovorov aj poloha domu a jeho okolia. Najmä starší obyvatelia vedeli o záhradkárskej či poľnohospodárskej minulosti širšieho okolia Avionu (dnešnej Záhradníckej ulice), poznali i fakt, že Avion stál v období tridsiatych rokov na okraji mesta.¹⁶

Postupné rozširovanie Bratislavy spôsobilo, že mesto dom pohltilo do svojich útrob. Podoba bezprostredného okolia domu nie vždy spríjemňovala bývanie v ňom. Na pohľadnici z roku 1933 vidíme, že autobusovú stanicu dopĺňala benzínová pumpa situovaná hneď vedľa nej. Stanica vytvárala kolorit Amerického námestia do polovice osemdesiatych rokov. Podľa spomienok obyvateľov ku kvalite bývania neprispievala napríklad vzhľadom na hluk, ktorý ovládol verejný priestor v jej okolí a prenikal i do domovov Aviončanov:

Volakedy tu bolo autobusové nádražie, pri Avione na Americkom námestí u nás pod oknami a to púšťali vždy o šiestej ráno nejaké pesničky, to všetko bolo autobusy, aj po tých uliciach všade dookola, všetky ulice tak fungovali. Oni mali ako na stanici aj také ohlasovanie, na tom nástupišti ten a ten autobus... My sme mali pod oknom taký mikrofón, reproduktor, od šiestej ráno pesničky, hokejové zápasy sa vysielali...

(obyvateľ Avionu narodený v štyridsiatych rokoch)

Problémom bolo i chýbajúce zázemie stanice. Verejné toalety v parku zrejme nestačili, keďže obyvatelia zápasili s faktom, že ich čakajúci cestujúci buď nestihli využiť, alebo sa blízke avionské múry a brány zdali byť niekedy príhodnejším miestom na vykonanie naliehavej činnosti súvisiacej s procesmi prebiehajúcimi v ľudskom tele.

Niekoľko rokov po tom, ako sa autobusy v roku 1983 odsťahovali do novovybudovanej stanice na Mlynských Nivách, prišla Nežná revolúcia. Následné spoločenské zmeny priniesli okrem slobody aj neistotu a negatíva, s ktorými Aviončania neboli dovtedy natoľko otvorené a často konfrontované. Na začiatku deväťdesiatych rokov boli ulice okolo Avionu aj blízky parčík na Americkom námestí miestom prostitúcie.

¹⁶ SALNER, Peter a kol.: *Taká bola Bratislava*. Bratislava, Veda 1991, 200 s.

Celý život som sa bála, keď sme išli večer z tréningov. Pamätám si, že už len prejsť od STUčky zo zastávky, vlastne nie, vtedy bola ešte zastávka u nás na Floriánskom, aj tak tých pár metrov prebehnúť domov som sa bála. Lebo všelijaké sa tam dialo. V tých deväťdesiatych rokoch som vonku stretávala rôzne individuá, najmä v okolí parku. Dnes už viem, že to boli asi aj pasáci a muži prostitúti... (Jenka K., 1979)

↑ Lokalita okolo Avionu od juhozápadu dnes. Foto: Anton Sládek.

← Avion a areál bývalej Krajinskej všeobecnej nemocnice (Ignatz Feigler ml., 1864) oddelené električkovou traťou, pohľad od severozápadu, 2021. Foto: Anton Sládek.

↓ Pohľad zo strechy Avionu do Špitálskej ulice, vľavo budovy Aspremontovho paláca, vpravo Štátna (pôvodne Krajinská) nemocnica (Ignatz Feigler ml., 1864), v pozadí Metropol (J.Tvarožek, 1928), 2021. Foto: Anton Sládek.

Je to lokalita, ktorá je ešte žiadaná. My sme si mysleli, že na Radlinského sú nové priestory a možno aj lacnejšie, že si obchodníci prenajmú miesto tam a nebude taký záujem, ale proste ten Avion má svoje meno. Či to možno aj ten kostol, tie námestíčka a proste ten Avion je palác Avion. (Nada F., 1955)

- 17 KRASE, Jerome – DeSENA, Judith N. (ed.): *Gentrification around the World*, Volume I: Gentrifiers and the Displaced (Palgrave Studies in Urban Anthropology), 2020.
- 18 Ešte pred pár rokmi humánni geografi Alena Rochovská, Slavomír Ondoš a Miriam Miláčková konštatovali, že okrem bezprostredného centra mesta, ktoré sa menilo nedlho po páde železnej opony, zostávajú zaujímavé zákutia v zmysle džentrifikácie zatiaľ neodhalené. Okolie Avionu však bolo v ich výskume identifikované ako miesto, ktoré ožilo či disponuje znakmi procesu podobného džentrifikácii. ROCHOVSKÁ, Alena – ONDOŠ, Slavomír – MILÁČKOVÁ, Miriam: Zo zabudnutého módného? O džentrifikácii v súčasnom meste. *Acta Geographica Universitatis Comenianae* 57, 2, 2013, s. 146.

S týmto obdobím sa spájajú aj príbehy o strachu z cudzích ľudí prespávajúcich v rôznych zákutiach a menej rušných častiach domu, napríklad na chodbách a pri mrežiach oddeľujúcich horné poschodia od vstupu na terasy a strechy. Zároveň obyvatelia a obyvatelky rozprávali o drobných krádežiach v pivniciach, aj o viac či menej úspešných pokusoch o vykradnutie bytov. V tomto období sa brány domu začali zamykať a dom sa viac izoloval od svojho okolia.

Situácia v lokalite sa však aj z pohľadu Aviončanov mení k lepšiemu najmä z hľadiska pociťovanej bezpečnosti, zaiste i v súvislosti s postupným džentrifikovaním štvrte, teda procesom, pri ktorom bohatší ľudia nakupujú nehnuteľnosti na bývanie v doposiaľ menej priťažlivých lokalitách. Jeho dôsledkom sú rôzne lokálne sociálno-kultúrne zmeny sprevádzané napríklad aj zvyšovaním nájomného, cien bývania či daní a následnou výmenou obyvateľstva. V rôznych oblastiach miest môže táto zmena nadobúdať rôzne formy a v odborných kruhoch sa vedú diskusie o jej pozitívach a negatívach.¹⁷ Všeobecne má džentrifikácia okolia Avionu z pohľadu jeho obyvateľov pozitívny náboj, hoci hrozilo, že niektoré jej črty v živote domu mohli v deväťdesiatych rokoch nadobudnúť aj trpkú príchuť. O tom ale viac v jednej z nasledujúcich kapitol.

V súčasnosti je Avion považovaný za budovu v centre mesta so špecifickým geniom loci.¹⁸ Naznačujú to aj prezentácie uchádzačov pri rozhodovaní sa Rady spoločenstva vlastníkov bytov (SVB) o prenájme nebytových priestorov. Tí často argumentujú práve výnimočnosťou polohy i povestou domu, ktorá ho obchádza, či jednoducho čarom „starého a pekného domu“.

O charaktere lokality sa v súčasnosti vedú diskusie najmä v súvislosti s dopravou, na ktorú existujú dva pohľady. Niektorí obyvatelia a obyvatel'ky trápia problémy s parkovaním, iní sa auta zbavili, lebo zistili, že ho v tomto priestore vlastne nepotrebujú a je im skôr na príťaž. V súvislosti s dopravou nie sú názory jednoznačné: na jednej strane by najmä starší Aviončania niekedy uvítali viac pokoja, tichšie a zelenšie prostredie bez dopravy, na strane druhej si pochvalujú ľahkú dostupnosť pre nich dôležitých miest.

← Pohľad na západnú fasádu Avionu a stĺp sv. Floriána na Floriánskom námestí, 2021. Foto: Anton Sládek.

Môžem potvrdiť, že to umiestnenie Avionu je fantastické z hľadiska toho, že vlastne celé centrum je dostupné peši, čiže ja keď idem do divadla, idem peši, lebo sa mi neoplatí kvôli tomu ťahať auto, na Obchodnej ulici je človek za päť minút. Je tu dopravný uzol, čiže na všetky strany sa dá ísť mestskou dopravou. Neviem si predstaviť lepšie umiestnenie bývania, ako je v Avione. (Juraj Gašperík, 1944)

➤ Anatomické ústavy, dielo K. Šilingera dnes, v pozadí nová štvrť Bratislavy v oblasti Mlynských Nív. Foto: Anton Sládek.

Dom v správnom čase

Zvláštny smútok
vítazov

↗ Josef Marek, asi 1918. Zdroj: Archív
Pamiatkového úradu SR.
↖ Súťažný návrh J. Mareka na Družstevný
dom Walterskirchen (dnes Avion),
Zdroj: FOLTYN, Ladislav: *Slovenská
architektúra a česká avantgarda 1918 -
1939*, Bratislava, SAS 1993, s. 117.

Užšia vyzvaná súťaž na podobu dnešného Avionu sa uskutočnila niekedy na prelome rokov 1930/1931. Vyhral v nej návrh architekta Josefa Mareka.

Marek patrila ku generácii architektov narodených okolo roku 1890 (17. januára 1889 Petrovice pri Boskoviciach – 17. januára 1966 Brno). Pochádzal z rodiny učiteľa. Vo svojich jedenástich rokoch prišiel o matku a podľa všetkého žil naďalej iba s otcom, sťahujúc sa z obce do obce, kde otec postupne zakladal meštianske školy. Staviteľskú priemyslovku vyštudoval v Brne a architektúru v Prahe, na Akadémii výtvarných umení, u Jana Kotěru. Jeho generáciu však čakali viaceré prekážky. Prvou z nich bola prvá svetová vojna, keď sa on sám, rovnako ako viacerí jeho spolužiaci, ocitol na fronte. Marek počas vojny pôsobil ako delostrelec na južnom fronte. Budúci architekt musel štúdium niekoľkokrát prerušiť a záverečné skúšky absolvoval na jar roku 1918.

Viacerí českí architekti prišli na Slovensko na osobné pozvanie architekta Dušana Jurkoviča. Ten sa sem vrátil, aby sa stal komisárom pre ochranu pamiatok na Slovensku i napriek tomu, že mal v Brne vybudované dobré renomé, stabilné zázemie a rodinnú vilu. Ochrana pamiatok bola na území Slovenska dovtedy riadená z Budapešti. Založenie Komisarátu pre ochranu pamiatok v Bratislave bolo teda dôležitým momentom v procese hľadania identity Slovákov v novom štáte. Jurkovič si to dobre uvedomoval a ponuku riadiť komisariát prijal.

Josef Marek pracoval u Dušana Jurkoviča ešte v čase, keď študoval na staviteľskej priemyslovke v Brne, a tak je pravdepodobné, že aj jeho Jurkovič osobne pozval na Slovensko. Aj zo zachovaných poznámok a výtvarnej dokumentácie v pozostalosti Josefa Mareka je evidentné, že záujem o dejiny architektúry v súvislosti s ochranou pamiatok patrila medzi jeho silné stránky. V roku 1921 odišiel približne na dva roky do Trnavy a súbežne spolupracoval do roku 1922 aj s pamiatkarmi. Tu vytvoril prvé samostatné dielo – evanjelický kostol s jedinečnou centrálnou dispozíciou, ktorým sa dostal do povedomia aj v Bratislave. V Trnave, mimo tlaku bratislavskej konkurencie, si založil vlastný ateliér. Po návrate do hlavného mesta pôsobil na Referáte verejných prác na Ministerstve s plnou mocou a aj v Regulačnej komisii, zaoberajúcej sa koncepciou urbanizmu mesta. V roku 1930 Marek vyhral súťaž na reguláciu Michalského bloku. Išlo o priestor v okolí Michalskej brány, jediný zachovaný celok opevnenia mesta – brána s vežou, barbakanom a vodnou priekopou. V tomto priestore sa na prelome dvadsiatych a tridsiatych rokov začalo uvažovať o vybudovaní obchodného domu Bat'a (Vladimír Karfík, 1935), ale aj o prestavbe širšieho územia v duchu modernizmu, čo, prirodzene, predpokladalo plošné búranie historických domov. Josef Marek sa búrania nebál. Neukázal to len

vo svojom víťaznom návrhu na reguláciu Michalského bloku, ale aj v návrhoch prestavby dunajského nábrežia zo začiatku dvadsiatych rokov. Tu odvážne odstránil pôvodnú zástavbu podhradských obcí Vydrice a Zuckermantel a vytvoril novú nábrežnú frontu domov. Ukazuje to, že záväzok voči spoločnosti chrániť kultúrne dedičstvo na jednej strane a snaha premýšľať aktuálne v oblasti sanácie miest na tej druhej, boli prakticky rovnocennými silami, vytvárajúcimi v medzivojnovom období pnutie nielen v tvorbe Josefa Mareka, ale aj ďalších architektov.

Súťaž na podobu Avionu bola pre Mareka ďalšou príležitosťou, ako povýšiť svoje modernistické idey na novú úroveň. Na rozdiel od Klementa Šilingera, ktorý sa takisto súťaže na Avion zúčastnil, no napokon dom nerealizoval, Marek nemal za sebou národnoslohové dielo. Aj keď v prvej polovici dvadsiatych rokov až do súťaže na Avion navrhol celý rad bytových domov po celom Slovensku (Bratislava, Nové Zámky, Šahy, Košice, Malacky), národný sloh si neosvojil. V návrhoch železničiarkej kolónie v Novom Meste nad Váhom v okolí Moyzesovej ulice z roku 1923 pozorujeme v náznakoch ešte vplyv jeho učiteľov Jurkoviča a Kotěru v podobe tradičných robotníckych rodinných domkov a úradníckych bytoviek so šikmými strechami. V neskorších realizáciách, napríklad bytových domoch v Malackách na Partizánskej 29 – 31 z roku 1927, zase vidíme hlavne prácu s materiálom vo forme kombinácie tehlového obkladu a omietanej fasády, čo mohla byť inšpirácia stavbami Aloisa Balána a Jindřicha Grossmanna. Architekti týmto spôsobom navrhli okrem fasád sídla Umeleckej besedy Slovenska aj fasády bytových domov pre dôstojníkov a rotmajstrov na Anenskej ulici 1 – 3 (1925 – 1927). Kruhové alebo kubické (kryštálické) tvary typické pre národný sloh, respektíve oblúčkový dekoratívizmus, však pre fasády Marekových domov neboli v tom období charakteristické. Navyše, o národnom slohu nepísal ani vo svojich článkoch či nepublikovaných textoch. Je pozoruhodné, že z jeho stavieb, napriek bezozdobnosti architektúry, cítiť aj v druhej polovici dvadsiatych rokov skôr tradíciu než novátorský purizmus. Vychádza to predovšetkým z uplatnenia soklov, kamenných ostení tradične členených okien, šikmých striech a ďalších konzervatívnych prvkov, ktorých sa ako architekt pridržiaval. Takto poňal aj bytový dom pre železničiarov na rohu Murgašovej a Železničiarkej ulice z roku 1926, okrem Avionu jediný bytový dom realizovaný podľa jeho návrhov v hlavnom meste.

Často sa v súvislosti so súťažou na Avion poukazuje na vzájomnú podobnosť súťažných návrhov Klementa Šilingera a Josefa Mareka.¹ Takisto sa zvykne hovoriť o priklonení výslednej podoby domu k Šilingerovmu projektu. Vznikajú domnienky, kto sa kým inšpiroval viac. Je zaujímavé, že súťažné návrhy sa zachovali tri,

¹ Na podobnosť návrhov Josefa Mareka a Klementa Šilingera poukazuje aj historik architektúry Matúš Dulla. Bližšie pozri DULLA, Matúš a kolektív: *Zapomenutá generace. Čeští architekti na Slovensku*. Praha, ČVUT 2019, s. 106.

pričom nie je známe, že by sa súťaže zúčastnil niekto tretí. Predpokladáme teda, že súťaž bola dvojkoľová, pričom dva zachované návrhy sú prisudzované Šilingerovi (jeden z nich nie je signovaný, no na základe štýlu kresby a aj prvku strednej vyčnievajúcej presklenej schodiskovej veže, ktorý je pre Šilingera príznačný, sa tento názor vžil), jeden Marekovi.

Pravdou je, že Šilingerova príprava na túto súťaž bola takpovediac svedomitejšia. Iba rok pred súťažou na Avion postavili oproti Walterskirchenovmu pozemku, na Sasinkovej ulici, Šilingerove Anatomické ústavy. Sú považované za najlepšie dielo rondokubistického zamerania na Slovensku, zároveň reprezentujúce posun ku konštruktívno-funkcionalistickému narábaniu s objemom stavby. Okrem toho, v roku 1928 sa Šilinger zúčastnil súťaže vypísanej Družstvom živnostníkov, ktoré plánovalo postaviť bytový dom na Kollárovom námestí (Živnodom). Spomenuli sme už, že Šilinger súťaž vyhral s prepracovaným projektom funkcionalistického domu, paradoxne, na žiadosť družstva dodatočne upraveným použitím členených okien dodávajúcich stavbe o niečo tradičnejší výraz. Dalším dielom, kde sa Šilinger predstavil ako funkcionalista par excellence, bol študentský domov Lanfranconi na dnešnom Nábreží arm. gen. Svobodu 9 (návrh 1927, dokončenie 1933).

Naproti tomu, Josef Marek, ktorý národnoslohové obdobie prešiel zdvorilým mlčaním, v súťaži na Avion doslova zažiaril návrhom elegantnej kubickej architektúry s modernou rovnou strechou a presklenými schodiskami.

↑ Súťažný návrh K. Šilingera na Družstevný dom Walterskirchen (alternatíva 1). Zdroj: Slovenská národná galéria.

Dá sa dokonca povedať, že jeho návrh bol do istej miery progresívnejší než Šilingerov. Spôsobil to niekoľko prvkov, ktoré použil na juhozápadnej fasáde – výrazne vysunutá markíza nad parterom nesená stĺporadím, pergola na prvom poschodí alebo priestranné až expresívne pôsobiace lodžie na nárožiach domu. Aj keď v spomínanej súťaži na reguláciu Michalského bloku a v náčrtoch nábrežia Marek ukázal odhodlanie tvoriť moderne, tento jeho zámer ostal v rovine skice, bez rozpracovania jasnejšej predstavy o podobe architektúry. No predsa nájdeme v jeho diele aspoň jednu stavbu dôležitú pre vývoj jeho tvorby smerom k funkcionalizmu – poštový a telegrafný úrad v Nitre. Stavba sa realizovala v roku 1928. Je výnimočná z viacerých hľadísk – od náročného pôdorysu odvíjajúceho sa od trojuholníkového stavebného pozemku, až po modernú presklenú fasádu orientovanú do Svätoplukovho námestia a rovnú strechu. Treba však zmieniť aj postreh historika a teoretika architektúry Matúša Dulla publikovaný v biografii architekta Emila Belluša pri jeho projekte pošty v Piešťanoch. V nej autor uvádza, že formálnu stránku poštových budov v medzivojnovom období významnou mierou ovplyvňovala poštová správa a to v tom zmysle, že odmietala konzervatívne historické formy architektúry a podporovala projekty v duchu moderného hnutia.² V každom prípade nitrianska pošta bola relevantným podnetom a odrazovým mostíkom pre Marekove uchopenie návrhu Avionu vo funkcionalistickom duchu, hoci posmeleným úradníkmi.

2 DULLA, Matúš: *Architekt Emil Belluš*. Bratislava, Slovart 2010, s. 80.

↓ Súťažný návrh K. Šilingera na Družstevný dom Walterskirchen (alternatíva 2). Zdroj: Slovenská národná galéria.

Ako prebiehala diskusia nad súťažnými návrhmi na Avion dnes nevieme, a preto sa môžeme len domnievať, čo bolo rozhodujúcim argumentom, ktorý rozhodol v prospech Josefa Mareka. Aj tu, prirodzene, vstupoval do procesu objednávateľ svojimi jasnými požiadavkami formulovanými v podmienkach súťaže, čo sa nepochybne premietlo aj do vizáže stavby. Nech neskôr vstúpilo do hry čokoľvek, Klement Šilinger bol poverený dôležitou úlohou, ktorá bola podmienkou predaja Walterskirchenových pozemkov bytovému družstvu – vypracovaním projektu moderného domu na Kalinčiakovej ulici 5 a 7 pre ľudí vysťahovaných z pôvodných pavlačových domov. Zároveň sa v tom čase súbežne realizoval podľa jeho návrhov Živnodom a okrem toho mal už podľa všetkého zdravotné problémy, ktoré neskôr, počas štyridsiatych rokov, eskalovali. Jeho syn, architekt Ján Šilinger, len sotva môže s odstupom desaťročí povedať, ako to vlastne bolo. V roku 1951, keď jeho otec zomrel, bol iba malé dieťa, a tak sa opiera iba o spomienky svojej mamy, ktorá synovi vravievala, že jej manžel vnímal Marekove víťazstvo v súťaži na Avion ako krivdu. Pravdu sa už nedozvieme ani zo strany Marekovej rodiny, pretože architekt nemal potomkov. Napriek tomu sa však stále ponúka aj možnosť určitej spolupráce architektov plynúcej z momentálnych – trochu tajomných – okolností, veď boli niekdajší spolužiaci, obaja Kotěrovi odchovanci. Na ich záverečných vysvedčeníach sa vyníma rovnaký pochvalný komentár ich učiteľa, ktorý ocenil, že napriek vojnovým udalostiam dosahovali výborné študijné výsledky a opúšťajú ústav ako „umelecky zcela kvalifikovaní architekti“.³

Opätovné skúmanie okolností vzniku finálnej podoby Avionu azda dáva našim úvahám čoraz reálnejší základ. V Marekovom životopise, ktorý pravdepodobne písal pri nástupe do dôchodku niekedy v päťdesiatych rokoch, o Avione píše: „V oživenom stavebnom ruchu v rokoch 1930 – 1931 získal som v súťaži zadanie stavebného elaborátu na družstevný obytný blok Avion.“⁴ Privádza nás to k záveru, že Marek ozaj chápal svoju úlohu pragmaticky. V rozpracovaní súťažných návrhov do realizačného projektu (stavebného elaborátu) reflektoval aj idey svojho kolegu, zohľadňujúc limity určené pamiatkovým úradom a regulačnou komisiou. V tejto súvislosti neprichádzala do úvahy realizácia Šilingerom navrhovanej alternatívy vysokej dosky v strede dispozície domu a Marekov projekt musel byť takisto znížený o jedno poschodie, teda do súčasnej podoby.⁵ Okrem toho čakala Mareka práca na dispozíciách bytov, ktoré Šilinger a aj on sám v súťaži „nahodili“ bez väčších podrobností. Napokon sa mu nepochybne podarilo vytvoriť dispozične funkčný a esteticky príťažlivý celok.

- ³ Muzeum města Brna – Špilberk, Pozostalost' architekta Josefa Mareka, Zbierka architektúry, sign. 215.890.
⁴ Životopis bol súčasťou osobného archívu Štefana Šlachtu, ktorý ho venoval Kataríne Haberlandovej pre výskumné účely v rámci dizertačnej práce o diele a živote architekta Josefa Mareka.

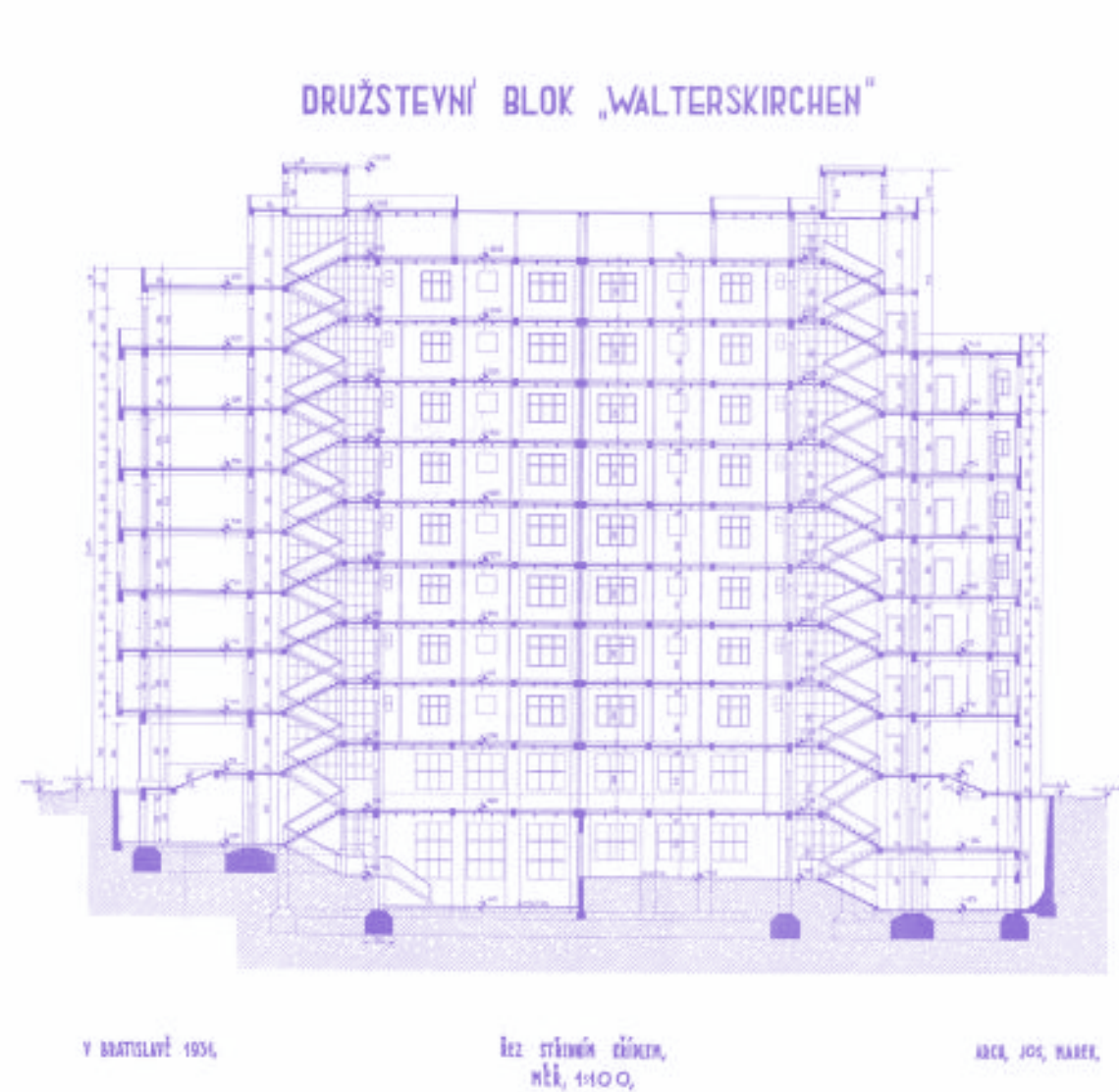
- ⁵ Regulačná komisia trvala na výške 24 m u vyššej strednej časti domu a na výške 21 m u postranných nižších častí. Archív Pamiatkového úradu SR, Bratislava, regulácia Krajinskej, Endlicherovej, Dobytčieho tržišťa a Sasínkovej, Fond VK-PŠO, Regulácia 1928 – 1930, škatuľa č. 28.

Hoci názov domu Avion je dnes u Bratislavčanov zažitý, na jeho fasáde pribudol až po niekoľkých rokoch od dokončenia stavby, zrejme niekedy v roku 1935. Inštalovali tu takisto reklamu francúzskej automobilky Peugeot. Oba tieto nápisy mali zaiste dať domu známku svetovosti. Keď architekt Le Corbusier napísal v roku 1923 knihu *Vers une architecture*, v texte sa zamerával na rozbor vzťahov moderných vynálezov a ich estetiky ako parník, automobil či lietadlo s modernou architektúrou.⁶ Le Corbusier ako jeden zo zakladateľov funkcionalizmu označil neskôr dom pojmom stroj na bývanie.

- [↑] Pohľad na juhozápadnú fasádu Avionu, 2021. Foto: Anton Sládek.

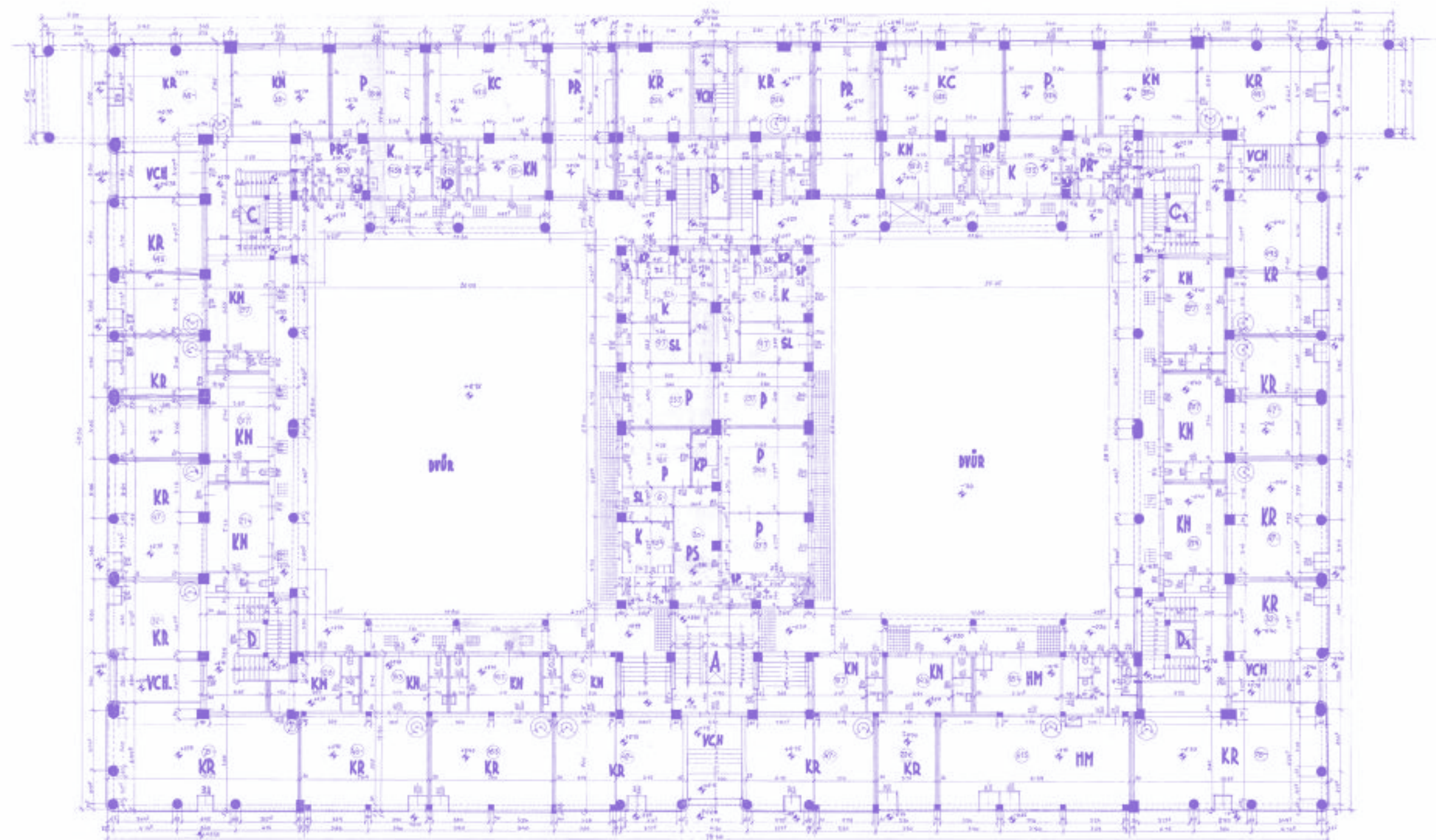
- ⁶ Vo francúzštine je lietadlo *un avion*.

- ↑ Rez středním křídlem Družstevního domu Walterskirchen – dnes Avion (realizačný projekt J. Mareka, 1931). Zdroj: SVB Avion
- ↗ Juhozápadná fasáda Družstevného domu Walterskirchen – dnes Avion (realizačný projekt J. Mareka, 1931). Zdroj: SVB Avion.

DRUŽSTEVNÍ BLOK „WALTERSKIRCHEN“

V BRATISLAVĚ 1931.

PRÍZEMÍ
MĚŘ. 1:100

ARCH. JOS. MAREK,

↳ Pôdorys prízemí Družstevného domu Walterskirchen – dnes Avion (realizačný projekt J. Mareka, 1931). Zdroj: SVB Avion.

Myslím si, že vtedy to bolo niečo, čo bolo najúžasnejšie. Názov Avion bol v tom období *crème de la crème*, boli aj hotely Avion, niečo, čo je lietadlo, čo letí, čo bol najväčší výdobytok techniky. Tak ako bolo obdobie, že všetky kiná boli Moskva, no tak ale to bolo politické... Toto je niečo, čo je najúžasnejšie, najmodernejšie, najpokrokovejšie, to bol avion. A ja myslím, že preto tomu domu dali toto meno. (Gabriela K., 1951)

Názov Avion, súvisiaci s aviatikou ako jedným z fenoménov a symbolov modernej doby,⁷ niesol v medzivojnovom Československu okrem iných Hotel Avion od Bohuslava Fuchsa v Brne (1928). Keď v Bratislave hľadali krátky a výstižný, dobre zapamätateľný názov, zvolili práve túto možnosť, ktorá sa rýchlo ujala. Na dobových pohľadniciach odvtedy dom označovali ako Palác Avion.

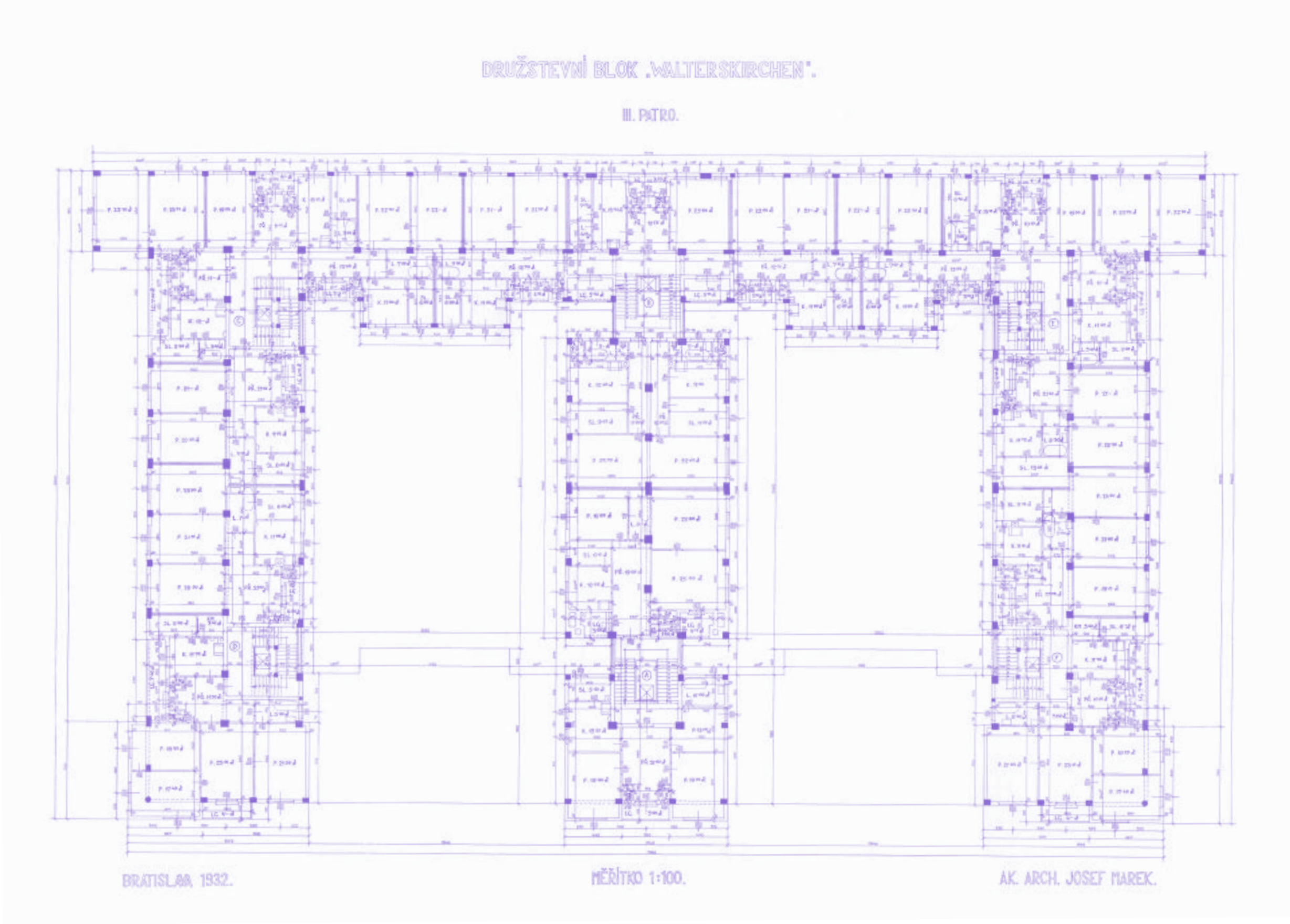
A prečo Avion? Ten dom, ehm, prvé roky nemal žiaden názov. Ale potom ako Lindbergh preletel Atlantik tak mnoho budov, najmä v Českej republike, takých, ktoré boli niečím výnimočné, začali dostávať názov Avion. V tej dobe, keď bol tento dom postavený, bol najvyššou obytnou budovou v Bratislave, pretože Manderlák bol až niekedy v tridsiatomšiestom postavený. Kto ten názov vymyslel, nevieme... (Juraj Gašperík, 1944)

Kto konkrétne názov Avion presadil a nápis zrealizoval, nevedno. Bol v tom nejakým spôsobom zaangažovaný Josef Marek? Mala nejaký vplyv na výber názvu domu výtvarníčka Ester Šimerová,⁸ ktorá vyštudovala v Paríži a pravidelne sa tam vracala? Pracoval niekto z domu pre Peugeot a presadil umiestnenie reklamy na fasáde, pričom vznikla aj idea dať domu názov Avion? Možností, ktoré sa ponúkajú, je viac. Sú to ale iba naše dohady.

⁷ V medzigeneračnom prenose sa v spomienkach obyvateľov zachovalo spojenie s leectvom, lietadlami i letiskami, avšak mierne pozmenené. V niektorých príbehoch je vznik nápisu pripisovaný okolnosti, že od Avionu jazdili autobusy na bratislavské letisko s terajším názvom Letisko Milana Rastislava Štefánika, ktoré však bolo otvorené až v roku 1951, teda necelých 20 rokov po postavení domu. Zároveň je názov Avion spájaný aj s predstavou, že bol postavený pre pilotov alebo aspoň, že v ňom na začiatku tridsiatych rokov veľa pilotov žilo.

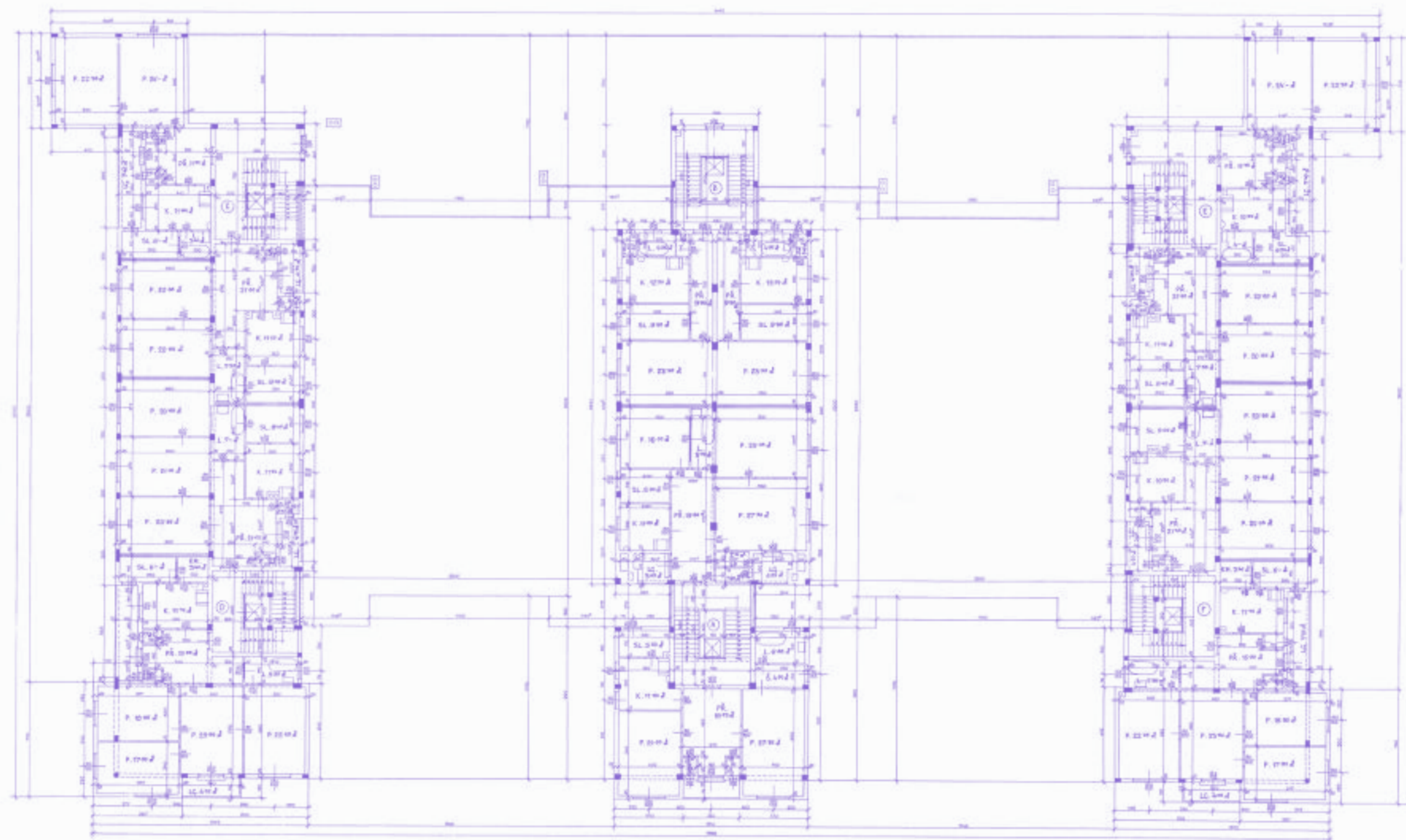
⁸ Ester Šimerová v dome bývala, v ďalšom texte sa jej osobnosti venujeme bližšie.

➤ Pôdorys 3. poschodia Družstevného domu Walterskirchen – dnes Avion (realizačný projekt J. Mareka, 1932). Zdroj: SVB Avion.

DRUŽSTEVNÍ BLOK „WALTERSKIRCHEN“.

VI. PATRO.

BRATISLAVA 1932.

MĚŘÍTKO 1:100.

AK. ARCH. JOSEF MAREK.

↳ Pôdorys 6. poschodia Družstevného domu Walterskirchen – dnes Avion (realizačný projekt J. Mareka, 1932). Zdroj: SVB Avion.

← Pohľad na západnú fasádu Avionu z Floriánskeho námestia, 2021. Foto: Anton Sládek.

↓ Pohľad na Avion z Odborárskeho námestia, 2021. Foto: Anton Sládek.

← Pohľad do dvora Avionu, 2021. Foto: Anton Sládek.

← Fotografia Avionu, 2. polovica 30. rokov 20. storočia. Zdroj: Slovenská národná galéria, autor: Miloš Dohnány.

Funkcionalizmus, ktorého predstaviteľom je aj bratislavský Avion, sa stal v Československu tridsiatych rokov fenoménom dotýkajúcim sa všetkých spoločenských vrstiev, aj v oblasti bývania. Intelektuálna a podnikateľská elita si s obľubou zariaďovala bývanie v duchu moderného hnutia, pretože prinášalo eleganciu, prestíž a reprezentatívnosť, no zároveň bolo pohodlné a praktické. Bytovú otázku sociálne slabších skupín obyvateľstva sa štát podujal riešiť novou legislatívou a finančnou podporou modernej sociálnej výstavby, ktorej realizácia netrvala dlho a bola účelná. Po krátkodobej epizóde národného slohu sa funkcionalizmus ako relatívne nový, no v medzinárodnom prostredí už dobre overený architektonický štýl, rozšíril v tridsiatych rokoch aj u nás. Jeho uplatnenie významnou mierou prirodzene podporil rozvoj stavebného priemyslu, v rámci ktorého hrala dôležitú úlohu rozvíjajúca sa prefabrikácia. Inovatívne materiály a konštrukcie umožňovali novátorsky pracovať s objemom a vnútorným členením architektúry. Vnútorná funkcia pritom podmieňovala aj vonkajší vzhľad stavby, novú estetiku architektúry, nadobúdajúc formu od ornamentu oprostého kubusu.

Estetika funkcionalizmu bola okrem nových možností v oblasti technického a technologického pokroku v súlade s moderným výtvarným umením, najmä geometrickou abstrakciou. Dôležitým sa v tomto smere ukázala v medzivojnovom období nevyhnutnosť kultivovania tunajšieho prostredia domácim architektonickým a umeleckým školstvom, ktoré tu chýbalo. V Bratislave založili v roku 1928 Školu umeleckých remesiel (ŠUR). Tá čerpala i z domácej tradície, keďže spočiatku pôsobila ako súčasť učňovských škôl, majúcich v tom čase v Bratislave dlhú tradíciu. V roku 1876 zriadili kresliarsku školu pri ľudovej škole u sv. Martina a v roku 1884 Obchodná a priemyselná komora založila kresliarsku školu pre učňov a pomocníkov vedenú Antonínom Brandlom.⁹ Zahraničnou inšpiráciou pre vznik ŠUR sa stal slávny nemecký Bauhaus, založený v roku 1919 Walterom Gropiusom v Dessau. Podstatou konceptu týchto škôl bolo spojenie umeleckej tvorby s remeslom a priemyslom. Najlepšie návrhy študentov sa dostávali do praxe a na trh. Novú budovu Učňovských škôl postavili na Vazovovej ulici 3 – 5 podľa návrhov Aloisa Balána a Jiřího Grossmanna v roku 1928. Na ŠUR, organizačne nadriadenej učňovským školám, učili aj viacerí českí architekti, medzi nimi aj Klement Šilinger. Od roku 1930 škola pôsobila pod patronátom mesta. Prichádzali sem prednášať významné osobnosti moderného umenia – napríklad v roku 1931 tu mal sériu prednášok László Moholy-Nagy, v roku 1936 zase do Bratislavy prišiel Hannes Meyer, neskorší riaditeľ Bauhausu. Popri oddelení maľby, grafiky, kovorobného či drevorobného oddelenia na škole vzniklo fotografické a filmové oddelenie.

⁹ Škola umeleckých remesiel a Učňovské školy. Bratislava, Škola umeleckých remesiel 1933, nestránkované.

Fotografia predstavovala nové médium, využívajúce svoj potenciál nielen v portrétnej tvorbe alebo reklame, ale aj pri dokumentovaní či umeleckom zachytení moderných architektonických diel. Fotografické oddelenie viedol na ŠUR-ke Ladislav Kožehuba a neskôr Jaromír Funke. K Funkeho žiakom patrila aj Miloš Dohnány, autor fotografie Avionu s detailom autobusu – linky z Bratislavy do Šamorína – a nápismi Avion a Peugeot na strednej časti juhozápadnej fasády domu v pozadí. Dohnányho záber s efektnou diagonálnou kompozíciou sa stal azda najznámejšou fotografiou Avionu, vytvorenou niekedy v rozmedzí rokov 1935 – 1940.

Fotografovaním architektúry sa v tridsiatych rokoch zaoberal aj Josef Hofer a vytvoril celú sériu fotografií Avionu. Ďalším významným fotografom, ktorý Avion zaznamenal

↑ Fotografia Avionu zo 60. rokov 20. storočia. Zdroj: Archív Antona Šmotláka ml., autor: Anton Šmotlák st.
← Pohľad na dom z dnešného Odborárskeho námestia tesne po dokončení domu. Zdroj: Archív mesta Bratislavy, autor: Josef Hofer.
↓ Juhozápadná fasáda domu tesne po dokončení domu. Zdroj: Archív mesta Bratislavy, autor: Josef Hofer.

svojím objektívom, bol Rudolf Sandalo ml. Jeho fotografie Avionu vyšli v časopise *Forum* v roku 1932 a sprevádzali článok Josefa Mareka podrobne popisujúci postup výstavby domu. Z povojnového obdobia sú známe fotografie Antona Šmotláka, ktoré skôr než samotnú architektúru zachytávajú ruch okolo domu, najmä pri benzínovej pumpe na Americkom námestí.

Nápisy Avion a Peugeot, spomínané v súvislosti s Dohnányho fotografiou, sa vynímajú aj na nemenej známej snímke Karola Plicku z knihy *Slovensko vo fotografiách Karola Plicku* z roku 1949.¹⁰ Na iných miestach však nájdeme tú istú fotografiu aj bez oboch nápisov, ktoré z nej boli zrejme dodatočne odstránené.

¹⁰ PLICKA, Karol: *Slovensko vo fotografii Karola Plicku*. Turčiansky sv. Martin, Matica slovenská 1949.

Asi najkrajšiu fotografiu a najkrajší záber urobil Karol Plicka. Tam niekde od Metropolky. A v niektorých publikáciách je ten dom s Avionom a na niektorých publikáciách je ten nápis vyretušovaný. Dávali sme to do spojitosti s nejakými politickými aktivitami. Ale tá pravda... postupom času sme sa asi dopátrali ku pravde, lebo sme našli aj záber, kde v strede bola reklama Peugeot. A pravdepodobne tu ten nápis Avion zasponzoval Peugeot za to, že mal tú reklamu. A akonáhle vypukla druhá svetová vojna a Franci bola vlastne v tom druhom tábore, reklama Peugeot musela ísť dole. A vtedy pravdepodobne sa zdemontoval aj ten nápis Avion. (Juraj Gašperík, 1944)

Hoci práca s retušou nebola v československej fotografii ničím výnimočným – napríklad Sandalo ml. ju používal programovo – zatiaľ čo v medzivojnovom období bola ponímaná ako nástroj na dosiahnutie čistého estetického účinku architektúry ako artefaktu, vo vojnovom a povojnovom období sa stala zároveň nástrojom ideologickým. Nápisy teda nemizli iba v reálnom živote, ale aj zo starších fotografií. Tak ako odstránili verzálový nápis MANDERLA z rovnomenného vežiaku na dnešnom Námestí SNP, postaveného podnikateľom Rudolfom Manderlom v polovici tridsiatych rokov, zmizli aj ďalšie nápisy a medzi nimi tiež AVION s Peugeotom. V súvislosti s Avionom máme navyše doklad o tom, že nápisy postupne v päťdesiatych rokoch ozaj mizli aj zo starších fotografií

autorov, ktorým sa podarilo navzdory zmene politického režimu po druhej svetovej vojne naďalej pracovať vo svojich profesiách, podobne ako činovníkovi Matice slovenskej Plickovi, ocenenému v roku 1968 titulom národný umelec. Kniha Karola Plicku sa dočkala viacerých vydání. V roku 1969 vyšlo v poradí siedme. Publikáciu vydalo vydavateľstvo Osveta v Martine ako „príspevok k poznaniu Slovenskej socialistickej republiky vo federatívnej ČSSR“, kde už fotografia Avionu vôbec nie je, hoci viacero moderných stavieb tu ostalo vrátane Manderláka, pochopiteľne zbaveného nápisov. Umelec toto vydanie rozšíril o fotografie povojnovej bytovej výstavby, zachytil predovšetkým novovznikajúce panelové sídliská, napríklad bratislavský Štrkovec.¹¹

Estetiku funkcionalistickej architektúry obyvateľia a obyvateľky Avionu vnímajú najmä cez svetlé priestrané izby v bytoch, vysoké stropy, dĺžku slnečného svitu, ktorú umožnila práve rozličná výška jednotlivých blokov a veľkoryso navrhnuté dvory.

Proste ako pre mňa ten Avion bol to, že denne som okolo neho chodil, denne som aj dvakrát prešiel okolo neho. Fascinoval ma vždycky ten Blumentál a fascinovala ma tá stavba ako taká, lebo, samozrejme, ona bola vtedy ošarpaná s hnusnými autobusmi, očúraná, ale pekná. Hej, a to, samozrejme, keď človek takto vníma, lebo... Viete, že čo vás iné mohlo vtedy upútať z tej sivej farby tých fasád. Jedine tvar, lebo všetky stavby boli sivé.

(Stanislav Polák o Avione v sedemdesiatych rokoch 20. storočia)

Návrh a realizáciu Avionu vnímame ako novátorskú aj z ďalších pohľadov. Naznačili sme už, že svojou mierkou tento bytový dom vstúpil do predmestského prostredia veľmi sebavedomo a po Blumentálskom kostole sa stal ďalšou dominantou širšieho okolia, vnímateľnou aj z diaľky. Dá sa dokonca povedať, že Avion determinoval výškovú líniu zástavby aj pre neskoršie obdobie, vojnové a povojnové, najmä etapu, keď sa v rámci obnovy mesta po roku 1945 budovali ulice Blumentálska, Krížna a Záhradnícka, zničené bombardovaním. Potvrdzuje to aj naznačenie zástavby obdobného objemu na súťažných návrhoch – za Avionom, na dnešnej Májkovej ulici. V roku 1943 tu začali s výstavbou Domu nemeckej strany podľa návrhov Siegfrieda Theissa, Hansa Jakscha a Wernera Theissa, svojou výškou lícujuceho s Avionom.

¹¹ PLICKA, Karol: *Slovensko vo fotografii Karola Plicku*. 7. prepracované a doplnené vydanie. Martin, Osveta 1969, 200 s.

Dom dokončili až v roku 1946 a v nových politických podmienkach slúžil ako sídlo Odborového zväzu.¹²

Novátorská bola aj polootvorená dispozícia domu, uzatvoreného v parteri a na prvom poschodí, otvárajúca sa na vyšších podlažiach do dvoch dvorov. Podobných riešení domov sa v medzivojnovom období v Bratislave objavilo postupne viacero – napríklad podobne je riešený bytový dom družstva Svoj domov postavený podľa plánov J. Runta na Vajnorskej ulici, dokončený firmou Rudolfa Friča v roku 1933. Výhodou Avionu však bolo, že nemal byť súčasťou kompaktnej uličnej blokovej zástavby, ale samostatne stojacim domom. Architekt mohol teda slobodnejšie pracovať s orientáciou domu a otvoriť ho smerom práve na najslnečnejšiu juhozápadnú stranu. Orientácia zabezpečila osvetlenie vnútorných dvorov a bytov na nižších podlažiach počas celého dňa. Práve toto boli hlavné atribúty moderného hygienického bývania, v zmysle zásad formulovaných kongresmi modernej architektúry CIAM v rokoch 1929, 1930 a 1933.¹³ Uzatvorené dispozície s tmavými dvormi a bytmi s nedostatočným odvetraním kuchýň a príslušenstva do svetlíkov sa postupne menili na polootvorené, čoho príkladom je aj Avion, až po riadkovú zástavbu (napríklad Unitas na Šancovej ulici). Dnes sa riešenie s pootvorením hmoty domu zdá logické a nespochybniteľné, no Marek musel takúto dispozíciu domu obhajovať svetelnou štúdiou.¹⁴ Okrem toho architekt v časopise *Forum* komentoval aj reguláciu výšky domu: „Čo sa týka výškovej úrovne zástavby, museli byť prekážky zastaralých regulatívov odstránené z cesty“.¹⁵

Pozoruhodné bolo aj to, že stavba Avionu trvala len niečo vyše roka. Urýchlenie výstavby bytových domov bolo kľúčovým faktorom, zlepšujúcim efektivitu realizačnej fázy projektov. Nešlo len o to, že záujemci sa dostali skôr k svojmu bývaniu, ale rovnako stavebné firmy mohli pracovať ekonomickejšie, na viacerých projektoch naraz, v kratšom čase. Tieto zmeny umožňovalo uplatnenie nových stavebných materiálov, mechanizmov a rozmáhajúca sa prefabrikácia. Henrieta Moravčíková v tejto súvislosti poukazuje na dôležitý súvisiaci aspekt, a to prostredníctvom skúmania diela Friedricha Weinwurma. Ten vo svojich textoch zdôrazňoval, ako moderné stavebníctvo a prefabrikácia umožňujú pozornosť venovať namiesto technických problémov požiadavkám človeka, jeho bytia, práce a života v spoločenstve.¹⁶

Materiálom, ktorý ponúkal dovtedy nevídané vlastnosti v stavebných konštrukciách a aj rýchlu výstavbu, bola oceľ. Takúto konštrukciu majú napríklad prvý blok bytového súboru Nová Doba na Vajnorskej ulici 50 – 96 (Friedrich Weinwurm, Ignác Vécsei, 1932 – 1933), Dom Slovenskej ligy na Grösslingovej ulici 23 (Michal Milan Harminec, 1935 – 1937) alebo Palác Coburg na Dostojevského rade 1 (Emil Belluš, Friedrich Weinwurm, Ignác Vécsei, 1937 – 1938).

¹² Bližšie pozri SZALAY, Peter: Nenápadná architektúra nemeckej menšiny. In SZALAY, Peter – BOGÁR, Michal – HABERLANDOVÁ, Katarína – BARTOŠOVÁ, Nina – KRIŠTEKOVÁ, Laura: *Vojnová Bratislava*. Bratislava, Marenčin PT 2019, s. 83 – 87.

¹³ Bližšie pozri MORAVČIKOVÁ, Henrieta: Od nájomného domu k hromadnej výstavbe. In MORAVČIKOVÁ, Henrieta – SZALAY, Peter – HABERLANDOVÁ, Katarína – KRIŠTEKOVÁ, Laura – BOČKOVÁ, Monika: *Bratislava (ne)plánované mesto*. Bratislava, Slovart 2020, s. 599.

¹⁴ FOLTYN, Ladislav: *Slovenská architektúra a česká avantgarda 1918 – 1938*. Bratislava, SAS 1993, s. 117.

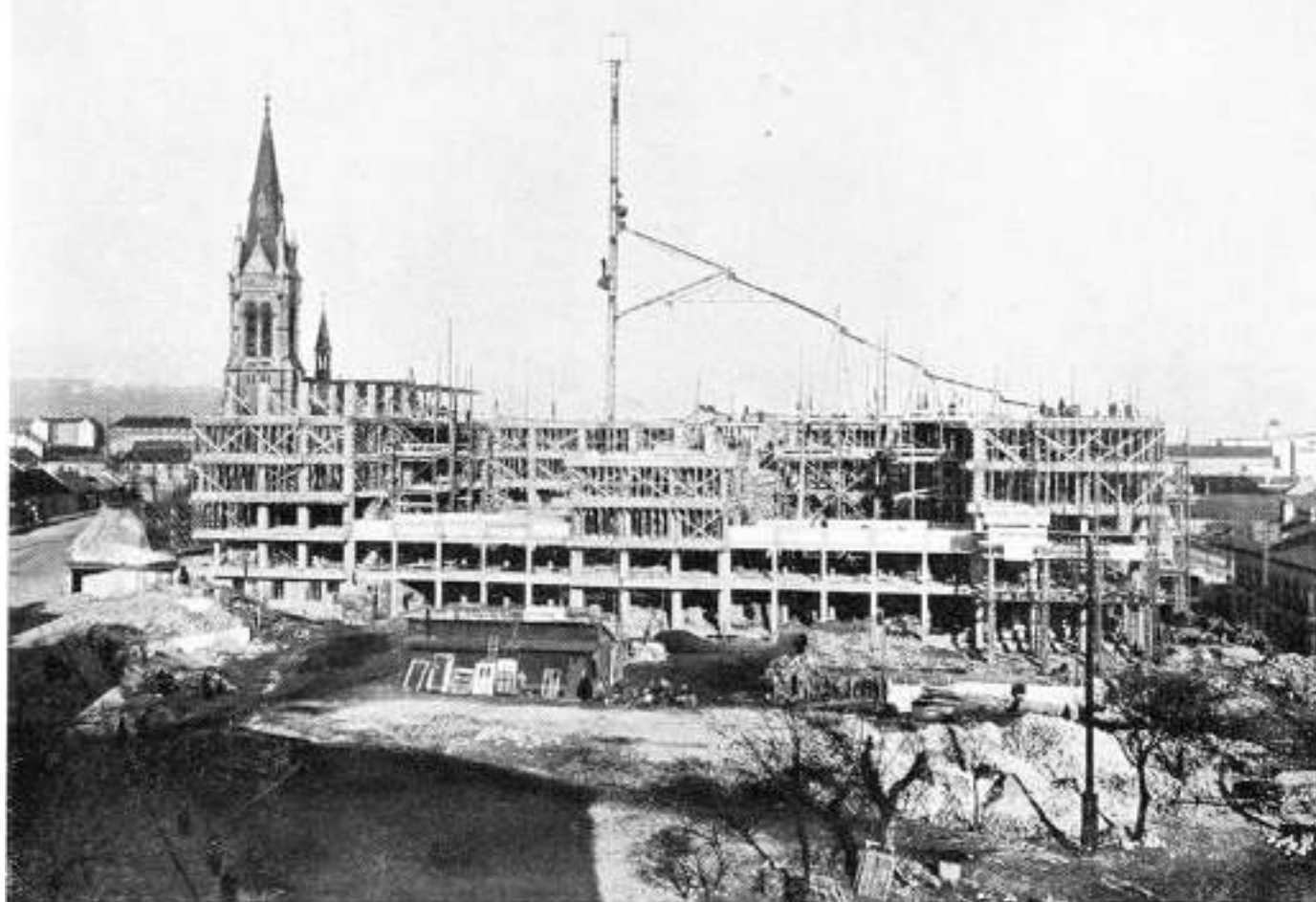
¹⁵ MAREK, Josef: Genossenschaftswohnblock auf den „Walterskirchen“ Gründen in Bratislava von Arch. Josef Marek. *Forum* 2, 2, 1932, s. 292.

¹⁶ MORAVČIKOVÁ, Henrieta: *Architekt Friedrich Weinwurm*. Bratislava, Slovart 2014, s. 86 a ďalej.

Oceľ však bola pre masové využitie v stavebnom priemysle veľmi nákladná, čo sa prejavilo hlavne počas hospodárskej krízy na začiatku tridsiatych rokov a potom pred vojnou, keď jej cena ešte viac stúpila kvôli zbrojeniu. Bežnejšou teda ostala železobetónová (oceľobetónová) konštrukcia s výplňovým tehlovým murivom, ktorú má aj Avion. Tá takisto patrila v medzivojnovom období k tým novátorským, do roku 1918 využívaným hlavne v priemyselnom staviteľstve. Navyše, počas prvej svetovej vojny sa železobetónové konštrukcie uprednostňovali hlavne pri pevnostných stavbách. V medzivojnovom období vznikol celý rad stavebných firiem, špecializovaných práve na železobetónové konštrukcie. Vlastnosti železobetónu sa neustále zlepšovali a možnosti jeho uplatnenia rozširovali. Ďalšie firmy prichádzali z Čiech a zakladali si na Slovensku filiálky – napríklad firma Dr. Ing. Karla Skorkovského, Firma Lanna, Firma Müller & Kapsa, staviteľ Václav Beneš a ďalšie. Tradičným a na Slovensku známym staviteľom ako Rudolf Frič, A. Komláš či staveľskej rodine Feiglerovcov vytvárali české firmy významnú konkurenciu. Zásadnejší dopad to nemalo azda len na tie najväčšie spoločnosti, akými bola v stredoeurópskom priestore firma Pittel & Brausewetter.

Pri výstavbe Avionu bol použitý nový bauxitový cement, tzv. BAUXIMENT, vyrábaný v továrni v Ladcoch. Vyznačoval sa vynikajúcou pevnosťou v ťahu a tlaku. Jeho použitie bolo možné aj v mrazoch, takže v zime nebolo potrebné prerušiť výstavbu domu. Bauximent bol v tom čase novinkou v produkcii cementárni, uvedenou na Dunajských veľtrhoch v roku 1930.¹⁷ Avion mu nepochybne urobil dobrú reklamu. Na stavbu ho použili 250 vagónov. Slovenské stavebné závody, ktoré predložili najnižšiu ponuku na výstavbu Avionu a na jej základe mohli dom aj realizovať, splnili plán stavby nad očakávania. Základy položili 20. júna 1931 a do 19. decembra 1931 bol postavený celý skelet, na ktorý použili 40 vagónov železa. Dopomohlo k tomu aj použitie dopravníka – špeciálnej pumpy na betón, dovtedy využívané prevažne pri priemyselných stavbách. „Veža táto je 57 metrov vysoká a jej zvláštne zariadenie umožňuje rozvádzanie betónu po celej stavbe do šírky a výšky. Betón spracovaný vo dvoch veľkých strojových miešačkách nasype sa do koša, ktorý sa vytiahne do príslušného patra, odkiaľ je rozvádzaný otáčacími žľaby po patre až na miesto práce. Od veže – začiatku žľabu – rozvádzal sa betón týmto zariadením až na vzdialenosť 55 metrov, na šalovaní u rozvádzacieho zariadenia je zamestnaných 8 betonárov. Týmto spôsobom bolo doteraz spracované cez 11 000 m³ betónu. K takej istej práci bolo by treba najmenej 40 robotníkov s fúrikami denne, kdežto koš sám má obsah 10 kolečiek“: písalo sa v roku 1932 o výstavbe Avionu v *Slovenskom staviteľovi*.¹⁸ Na výstavbu „provizórneho železného stožiaru k liatii betónu“ si museli Slovenské stavebné

17 Pre propagačné účely bauximentu na Dunajských veľtrhoch konajúcich sa v bratislavskom prístave v roku 1930 vytvoril architekt Friedrich Weinwurm jedinečný pavilón. Bližšie pozri MORAVČÍKOVÁ, Henrieta: *Architekt Friedrich Weinwurm*. Bratislava, Slovart 2014, s. 164.

18 Stavba družstevného bloku na tzv. pozemkoch Walterskirchenových. *Slovenský staviteľ* 3, 2, 1932, s. 41 – 49.

závody vybaviť stavebné povolenie. V povolení dostali podmienky pre vztýčenie a prevádzku tohto stožiaru – išlo najmä o bezpečnosť okolo kotevných lán, ktorých strmene bolo potrebné „obaliť“ dreveným debnením.¹⁹

Na výplňové murivo použili duté tehly FLEXA vyrábané v tehelni v Pezinku, ale takisto iný typ dutých tehál HEXA vyrábaných v Trnave. Ploché strechy boli izolované korkovými platňami pokrytými krytinou z tzv. studeného asfaltu. Ako krytina bol použitý TIOKAMO – plast v kombinácii s jutovinou a jednou vrstvou strešnej lepenky vytiahnutej čiastočne aj na komíny a atiky, čím sa ušetrilo na klampiarskych prácach. Práce na streche realizovala firma A. Šindler z Bratislavy, zámočnicke práce firma A. Kraus, kamenárske práce firma Granito, parkety vyrobila firma Wolf z Bratislavy, stolárske práce vykonala firma Josef Antal z Piešťan.

19 Archív mesta Bratislavy, Stavebné povolenie na postavenie a užívanie provizórneho železného stožiaru k liatii betónu. Avion, parcela 10329 – 10330, Fond Útvaru hlavného architekta, škatuľa č. 454.

↑ Parkety od firmy Wolf z Bratislavy zachované v jednom z bytov, 2021. Foto: Anton Sládek.
← Výstavba družstevného domu Walterskirchen (neskôr Avion), Zdroj: *Forum* 1932.
↓ Zachované tehly typu Flexa použité na výstavbu domu v roku 1931, 2021. Foto: Anton Sládek.

Okrem toho, život obyvateľov Avionu spríjemňovali rôzni pomocníci modernej bytovej kultúry – výtahy „na kľúčik“ a s „kasičkou“ od firmy Schliegl z Brna, ktoré fungovali tak, že ak prišiel do domu návštevník bez kľúča od výtahu, mohol sa na príslušné poschodie odviezť za poplatok vhozený do pokladničky.

Slnenie pri vode spojené so športom bolo v medzivojnovom období obľúbeným a rozšíreným. Pobyt na slnku a čerstvom vzduchu bol každodennou súčasťou liečenia tuberkulózy v tatranských sanatóriách, k čomu slúžili terasy, tzv. ležárne.²⁰ V mestách po celom Slovensku vznikali letné kúpaliská – v Bratislave postavili koncom tridsiatych rokov kúpalisko Tehelné pole. Takisto slnenie na strechách domov sa stalo v tomto období pomerne bežným javom, pričom v moderných domoch strednej vrstvy, akým bol aj Avion, inštalovali na strechách sprchy, aby sa ľudia mohli počas opalovania osviežiť.²¹

Rovnako nadštandardne pôsobili špeciálne výsuvné prašiaky vo vjazdoch do dvora či ústredné kúrenie s meračmi tepla na radiátoroch vo všetkých bytoch, kúrenie na chodbách a mnohé iné detaily. Samostatnú kapitolu tvorili spoločné pracovne s terazzovými korytami na pranie bielizne, mangľovne na žehlenie veľkých kusov bielizne, sušiarne s dômyselným sušením bielizne horúcim vzduchom privádzaným z kotolne, ktoré boli funkčné až do osemdesiatych rokov 20. storočia.

↖ Výťahová šachta, stav po dokončení domu v roku 1932. Zdroj: *Forum* 1932.
↑ Súčasný pohľad do výťahovej šachty, 2021. Foto: Anton Sládek.

Tá pracovňa bola tiež na tú dobu mimoriadne dobre zariadená, boli tam štyri veľké pracie stroje, ktoré by som pripomenul či prirovnal veľkosťou aj tvarom tým dnešným kovovým kontajnerom na komunálny odpad. Boli tam odstredivky, boli tam plynové mangle a boli tam veľmi zaujímavé sušiarne na prádlo, ktoré boli umiestnené nad kotolňou, z ktorej prúdil teplý vzduch a vysušal to prádlo. Každá rodina si mohla uzamknúť svoje, boli to také, neviem jak to nazvať, vysúvacie kazety na koľajniciach, pod stropom bola koľajnica, na tej sa kazeta vysunula, повеšalo sa na ňu prádlo, zasunulo a zamklo visacím zámkom. Boli oddelené medzi sebou pletivom, takže žiadne odcudzenia neboli možné a to prádlo tam veľmi veľmi rýchle schlo.

(Juraj Gašperík, 1944)

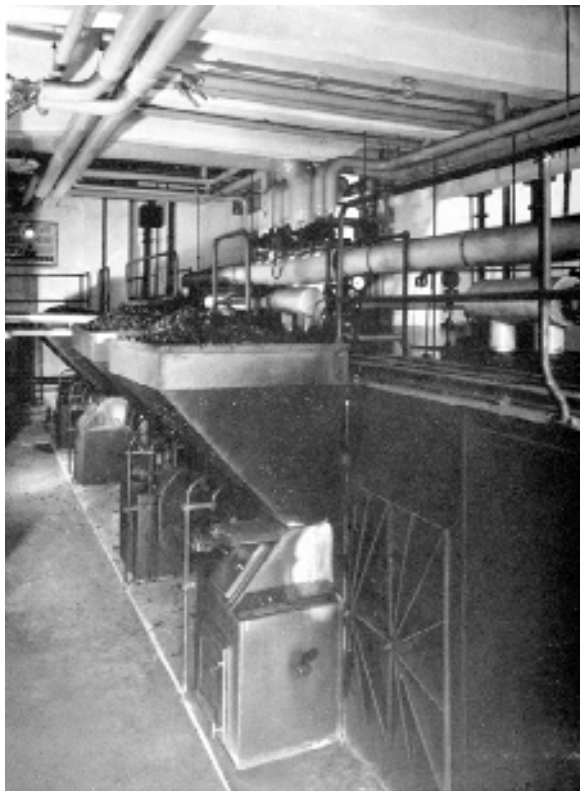

↖ Súčasný pohľad na polootvorenú juhozápadnú fasádu Avionu a ploché strechy, na ktorých sa kedysi obyvatelia Avionu slnili, 2021. Foto: Anton Sládek.
↑ Pôvodný radiátor, avšak so súčasným meračom tepla, zachovaný v kancelárii SVB v suteréne domu, 2021. Foto: Anton Sládek.

²⁰ Josef Marek koncom dvadsiatych rokov vytvoril návrhy detského sanatória pre liečbu tuberkulózy, tzv. Šrobárovho ústavu v Dolnom Smokovci.

²¹ Staršie generácie Aviončanov i Aviončaniek si na existenciu spŕch spomínajú, hoci ich využívanie v päťdesiatych rokoch a neskôr ostáva otáznou. Ich presné umiestnenie sa totiž v rozprávani zahmlieva a jednotlivé strechy či terasy sa menia, i pre nepresnosti spôsobené medzigeneračným prenosom spomienok.

Nad umývadlami boli v kúpeľniach namontované merače teplej vody. Vykurovací systém v dome realizovala firma Příbaň & Žilka. V suteréne strednej časti domu bolo inštalovaných 8 kotlov systému „Roučka“, každý o výkone 275 000 tepelných jednotiek za hodinu. Do týchto plno-automatizovaných kotlov sa dodávalo hnedé uhlie z Handlovej, ktoré stačilo doplniť 1 – 2-krát denne. Inak sa kotly „obstarali“ samé, popol sa po vychladnutí automaticky a bezprašne odstránil do popolového odpadu. Kúrenie v dome zabezpečovali dva nezávislé okruhy. Nízkotlakové teplovodné vykurovanie bolo určené pre byty a schodiská, pričom pre zrýchlenie obehu vody boli použité centrifugálne pumpy. Obchody a ostatné spoločné priestory boli vykurované parou.

Práve systém vykurovania je podľa bývalého správcu bytového domu Avion a prvého predsedu Spoločenstva vlastníkov bytov, Stanislava Poláka, jedným z dôkazov kvality materiálov a zariadenia, ktoré boli pri stavbe domu použité.

No, takže doteraz to šľape bez nejakých zvláštnych problémov a ostatných vecí. Dúfam, že ten systém... paradoxne na starých manesmankách aj na tých starých vykurovacích telesách...

- ↖ Priestory kotolne s automatickými kotlami na uhlie, stav po dokončení domu v roku 1932. Zdroj: *Forum* 1932.
- ↑ Výťah v bývalej kotolni, slúžiaci na zásobovanie kotlov uhlím, 2021. Foto: Anton Sládek.
- ↗ Pôvodné kotly sa nezachovali, v kotolni je však stále inštalované (no nefunkčné) jej technické vybavenie zo šesťdesiatych rokov, 2021. Foto: Anton Sládek.

L'V: Poviete mi viac o tých manesmankách, prosím?

SP: Mannesmann, to je výrobca ocelových trubiek, hej, v Nemecku. Teda jedny z najznámejších hutí vôbec z toho obdobia. To sa bavíme o roku výroby týchto trubiek niekde okolo roku tisíc-deväťstodvadsať-dvadsaťpäť. Preto aj tie tenučké trúbky, ako sú urobené, tá technológia vôbec ťahania tých trubiek... vy keď tú trúbku rozrežete, ona má vnútornú štruktúru, ako keby bola antikorová. Hej, čiže ona má špeciálne prísady, pretože kúrenárska trúbka, ona musí byť špeciálne urobená, aby teda, samozrejme, nekorodovala, aby bola, samozrejme, dostatočne pevná... z hľadiska tlakov.

No a to všetko teda, samozrejme, potvrdzuje len to, že ten Avion bol stavaný z kvalitných materiálov. Aj tá výstavba, ktorá tam bola realizovaná vtedy v tej dobe, to boli technológie, ktoré dneska sa dajú zrovnávať s najluxusnejšími objektami. Hej, že veď niekto ako hika, že rekuperácia, chladené stropy a takéto veci... On vtedy už na úrovni toho Avionu, vtedy toho stavebníctva mal tie technologické veci, ktoré tam boli zabudované. (Stanislav Polák)

K novátorským momentom podčiarkujúcim veľkomestský život v Avione patrili práve spomínané obchodné prevádzky v parteri. Nielenže ponúkali rôzne služby širokému okoliu, ale financie získané z ich prenájmu zabezpečovali pravidelnú údržbu domu a pomáhali splácať úver.

... to družstvo si muselo zobrať dosť vysoký úver, lebo to nebolo lacné a kvôli tomu sa oni rozhodli že, a to bola novátorská myšlienka, že celý parter bude, budú obchodné a kancelárske priestory, aby z prenájmu sa dal ten úver splácať. Takže v tomto, toto bolo niečo novátorské a všetky domy podobného charakteru potom nastupovali až neskôr. (Juraj Gašperík, 1944)

Parter Avionu bol vlastne obchodným domom poskytujúcim široký sortiment tovaru – svoje predajne tu mali obchodník so železiarskym tovarom Palehner, obchod s kobercami Fornheim, obchod so strižným tovarom Tausky, mäsiar Manderla či obchodník s topánkami Baťa.²² Všetky tieto firmy mali svoje „materské“ obchody alebo obchodné domy v centre mesta, no vidno, že sa im oplátilo mať menšie obchody aj v rušnej lokalite Avionu. Z fotografie z júla 1932 je zrejmé, že ponuku služieb dopĺňala aj mliekareň či reštaurácia Gambrinus a podľa neskorších pohľadníc drogeria na rohu dnešnej Májkovej ulice a Odborárskeho námestia a o desať rokov neskôr na tom istom mieste cukráreň (confiserie).

²² Na fotografii Avionu z júla 1932 je v popredí na pravej strane vidno tabuľu s oznámením o stavbe, ktorá informuje o družstevnom bytovom dome a autorizovanom architektovi Josefovi Marekovi. Ponuka možnosti prenájmu obchodných priestorov v slovenskom a nemeckom jazyku svedčí o len pomaly a postupne prebiehajúcej „čechoslovakizácii“ a „slovakizácii“ mesta započatej už v roku 1918.

➤ Obchodný parter je charakteristickým prvkom domu počas celej jeho histórie, priliehajúcim obyvateľom širokého okolia, 2021. Foto: Anton Sládek.

Obchodné priestory mali pod sebou v podzemí skladové priestory, ktoré boli s obchodmi prepojené točitým schodiskom. Tovar sa do skladov jednotlivých obchodov dopravoval výtahmi v chodníkoch, v každom dvore bol tiež jeden nákladný výtah. Po obvode suterénu viedli koľaje s vozíkmi pre uľahčenie ďalšieho rozvozu tovaru, prerušené len v časti vchodu na Americkom námestí.

Čiže keď priviezli tovar, nákladným výťahom sa spustil do podzemia a tam sme mali koľajisko, kde sa na vozíkoch potom ten tovar priviezol až pred dvere skladu príslušného obchodu. A vždy na tých rohoch boli točne, kde sa ten vozík otočil o deväťdesiat stupňov. Inak to bola ohromná zábava. Na tých vozíkoch sme sa vozili. Tiež to robilo rámus a bolo to asi aj nebezpečné, ale nikdy sa nikomu nič nestalo. (Juraj Gašperík, 1944)

Zatiaľ čo v iných európskych metropolách neboli už na sklonku dvadsiatych rokov polyfunkčné domy výnimkou, v Bratislave bolo spojenie obchodnej a bytovej funkcie uplatnené po prvýkrát pri obchodnom a bytovom dome s Centrálnou pasážou na Laurinskej 17 (Endre Szőnyi, Franz Wimmer, 1929), ktorý zároveň patrí medzi prvé puristické stavby na Slovensku. Obchodná pasáž spájala Laurinskú ulicu s budovou mestskej tržnice. Tento koncept bytového domu s modernou presklenou pasážou bol uplatnený o čosi neskôr v celom rade bratislavských domov, napríklad v Royko pasáži na Obchodnej ulici 514 (Ernst Steiner, 1931). S niekoľkoročným časovým odstupom potom pri viacerých už spomínaných realizáciách, od Manderlu cez Družstevné domy na dnešnom Námestí SNP až po Dom Slovenskej ligy na Grösslingovej ulici (Liga pasáž). Obchodné pasáže zabezpečovali okrem moderných mestských priestorov krytých a presvetlených inovatívnymi sklobetónovými klenbami nové komunikácie. Slúžili ako spojnice uľahčujúce pohyb chodcov v mestskej blokovej zástavbe. Aj v tomto zmysle sa prejavila výhoda samostatne stojaceho bloku Avionu, kde mohli byť obchodné jednotky rozmiestnené po celom obvode parteru, prístupné priamo z ulice. Parter s presklenou markízou vytvárajúcou osvetľujúci pás oddelujúci parter od vyšších poschodí navyše vytváral pôsobivú veľkomestskú atmosféru. Avion musel večer vyzeráť ako vysvietený zaoceánsky parník.

Aj samotní obyvatelia hodnotia polyfunkčný koncept domu pozitívne – rodáčka z Avionu Magdaléna Kotulová vo svojom autobiograficky ladenom blogu opísala Avion ako „malé mestečko na bývanie“, sebestačné s peknými bytmi poskytujúcimi pohodlie a rozmernosť.²³

Priaznivé vlastnosti železobetónovej konštrukcie dovolili prispôbiť do určitej miery dispozície bytov. Tých bolo v Avione pôvodne 118 – jedno- až štvorizbových. Kombináciou určitej rôznorodosti bytov v zmysle plochy a počtu izieb s možnosťou ovplyvniť veľkosť jednotlivých priestorov posunom priečok (samozrejme v limitoch statiky konštrukcie domu), sa maximalizovala individualizácia bývania v bytovom dome. Dôležitú úlohu zohrával aj počet jednotlivých typov bytov. Tie najväčšie, so štyrmi izbami, tvorili iba 1/8 z celkového počtu bytov, bolo ich teda 15. Najviac, 5/8, bolo dvoj a trojizbových bytov – 75. 2/8 potom tvorili jednoizbové byty – 30. Takýto pomer bol vypočítaný akiste preto, aby veľkosti bytov neprekročili limit pre schválenie dotácie určenej pre družstevnú výstavbu. Z listu Ministerstva sociálnej péče z decembra 1932 vyplýva, že družstvu realizujúcemu Avion štát schválil záruku na hypotéku Všeobecného penzijného ústavu v Prahe vo výške 7 573 000 korún československých, pričom celkový náklad na výstavbu domu bol 18 933 000 korún československých.²⁴ Okrem toho, v januári 1933 Mestský notársky úrad na žiadosť Josefa Walterskirchena vydal výmer o oslobodení pozemku od dávky z prírastku hodnoty na majetku a to práve na základe toho, že dom bol definovaný ako malobytový. Zároveň sa v tomto výmere konštatovalo, že pozemok je úplne zastavaný daným bytovým domom a dvory či záhrady, ktoré na pozemku sú, nesmú byť v budúcnosti zastavované.²⁵

Pre úplnosť dodajme, že ambiciózne časové limity Slovenské stavebné závody splnili aj napriek osem týždňov trvajúcemu štrajku murárov a desaťtýždňovému štrajku maliarov.

²³ KOTULOVÁ, Magda: Avion (blog SME), 28. júna 2012, dostupné online: <https://blog.sme.sk/magdakotulova/nezaradene/avion> (posledný náhľad 14. 7. 2019)

²⁴ Archív mesta Bratislavy, Výmer o konečnom vyměření podpory podle zákona č. 45/1930 Sb. z. a n. Avion, parcela 10329 – 10330, Fond Útvaru hlavního architekta, škatuľa č. 454.

²⁵ Archív mesta Bratislavy, Výmer o oslobodení pozemku od dávky z prírastku hodnoty na majetku. Avion, parcela 10329 – 10330, Fond Útvaru hlavního architekta, škatuľa č. 454.

Výstavbu bytového domu Avion ukončili v roku 1932 a v dome sa mohli začať udomáčňovať prví obyvatelia. Avion bol na rozdiel od štátnych zamestnaneckých nájomných domov určených pre konkrétnu profesijnú skupinu obyvateľstva – úradníkov, poštárov, železničiarov, hercov – „profesijne rozmanitý“. Išlo o družstevné bývanie a do družstva v tomto prípade vstupovali ľudia pôsobiaci v rôznych oblastiach: lekári, právnici, účtovníci, architekti a umelci, v tom čase tvoriaci strednú vrstvu mestského obyvateľstva Bratislavy.¹ Podľa spomienok, ktoré sa v rodinách bývajúcich v rôznych obdobiach v Avione traja, v dome sa na začiatku dopĺňali slovenčina najmä s češtinou, menej nemčinou a ešte o trochu menej bolo počuť maďarčinu. Zaujímavé je, že v rozhovoroch neboli spomínané ani príslovečné trojazyčné „prešpurácke“ rodiny. Tie akoby ostali črtou monarchistického Prešporka. Charakteristickým znakom rodín mala byť aj hra na hudobnom nástroji, zväčša na klavíri.

Takže bola tu ozaj rôznorodá, umelecky ladená spoločnosť. (Juraj Gašperík, 1944)

V Avione v súčasnosti žije už len veľmi málo potomkov prvých obyvateľov domu, no v niektorých rodinách si na pôvodných obyvateľov domu spomínajú aspoň nájomníci, ktorí prišli do bytov po nich na začiatku štyridsiatych rokov 20. storočia.

Moja svokra vystriedala v tom byte predchádzajúceho nájomníka, ktorým bol český akademický maliar. Ten, súčasný výtvarník a poznajúc Bauhaus nemecký a funkcionalistickú farebnosť, vymaľoval ten byt farbami nádhernými, teda podľa mňa dnes nádhernými. A síce takou veľmi zemitou, tehlovou farbou v jednej z tých izieb na západ orientovaných, to blčí, vyslovene, po obede. Obývačka je chladnej modrej farby, spálňa je rovnako modrej farby, ale inej, ešte hlbšej a predsieň je oranžová, kuchyňa žltá a potom slúžkovská izba, záchod, špajza a tak ďalej sú biele, lebo to už sú profánne priestory a hygienické priestory, tak boli biele. Moja svokra nebola nadšenkyňou Bauhausu, veď to bol nový štýl, ktorý išiel Európou, takže to premaľovali. (Gabriela K., 1951)

¹ Strednú vrstvu definujeme často ako osobitnú skupinu štátnych zamestnancov (vznikla asi v druhej polovici 18. storočia) najskôr z radov sudcov a farárov, ako aj prvých kapitalistických podnikateľov, obchodníkov, bankárov, vysokoškolských učiteľov a príslušníkov slobodných intelektuálnych povolání. Tým sa postupne podarilo oddeliť miesto získavania obživy od miesta svojho bydliska. EHMER, Joseph: Die Entstehung der modernen Familie in Wien, 1780 – 1930. In CSEH-SZOMBATHY, László – RICHTER, Rudolf (ed.): *Familien in Wien und Budapest*. Wien, Böhlau 1993, s. 9 – 34; MANNOVÁ, Elena: Podmienky vývoja meštianskych vrstiev na Slovensku v 20. storočí. In MANNOVÁ, Elena (ed.): *Meštianstvo a občianska spoločnosť na Slovensku 1900 – 1989*, Bratislava, AEP – Academic Electronic Press 1998, s. 9 – 16; BUMOVÁ, Ivica: Transformácia politického kapitálu v mikroštruktúre mesta (Dolný Kubín v rokoch 1900-1950). *Slovenský národopis* 52, 1, 2004, s. 1 – 31.

← Úprava okolia po dokončení výstavby domu, 1932 – 1933. Zdroj: Archív mesta Bratislavy, autor: Josef Hofer.

Hoci sa nová obyvateľka bytu dištancovala od vkusu svojho predchodcu, nasledujúca generácia k nemu zaujala práve opačný postoj. Pri renovácii bytu o pár desaťročí neskôr sa v rodine jej syna architekta ku konceptu farebnosti z tridsiatych rokov vrátili.

Všetkými rozprávami obyvateľov a obyvateľiek Avionu sa ako červená niť vinie téma rodín strednej triedy, tých „lepších“ rodín, ktoré od začiatku nasťahovania sa do domu fungovali ako referenčný bod pre úroveň života všetkých jeho obyvateľov, bez ohľadu na povolanie. Podľa Haralda Welzera je v rámci medzigeneračného prenosu explicitná spomienka na nejakú udalosť neoddeliteľne spätá s implicitným ponímaním rodiny, dôležitý je dobrý príbeh rodiny. Ten býva zväčša spojený s vyzdvihovaním morálneho charakteru spoločných predkov, príslušníkov najstaršej generácie, na ktorú sa ešte rozprávajúci pamätajú.² V prípade Aviončanov sa odkaz na členov rodiny rozširuje aj na obyvateľov domu celkovo.

V dome vždy bývali lekári, zubári, právnici, architekti, maliari, tak vždy to boli troška tá vrstva, troška tých vyššie postavených ľudí. No kto mal na to, aby si tú účasť v družstve kúpil. Na tú dobu to bolo, ja neviem, možno päť tisíc, desať tisíc, ale na tú dobu to boli veľké peniaze a oni vlastne vkladali tie peniaze a tým sa stali členmi družstva... (Nada F., 1955)

Stavební družstvo pro výstavbu nájemních domů v Bratislavě na Cihelném poli a v okolí malo vo svojej správe aj dva ďalšie domy na Kalinčiakovej (spomínaný dom pre pôvodných obyvateľov domov na Walterskirchenových pozemkoch, k výstavbe ktorého sa muselo družstvo zaviazat') a Českej ulici. Na prvej schôdzi družstva 18. novembra 1929 boli do predstavenstva zvolení okrem predsedu Dr. Ferdinanda Rubína ešte ďalší dvaja Česi. Pri vstupe do družstva museli všetci členovia poskytnúť finančný vklad rôznej výšky podľa typu a veľkosti bytu, o ktorý mali záujem.

Aviončania bývali v bytoch rôzneho štandardu. Rozdiely neboli len v ich veľkosti či počte izieb, ale aj v umiestnení v dome. Niektoré byty boli orientované na dve svetové strany, do ulice i do dvora, čo bolo výhodné z hľadiska osvetlenia a takisto vetrania. Kúpeľne boli v strede dispozície, vetrané oknom do izby pre slúžku a cez ňu von – na fasádu. Toaleta bola zvlášť a vetraná na fasádu (do lodžie). V inom type bytov (malých 1-izbových) bola zase kúpeľňa spojená s toaletou a tento spoločný priestor vetraný na fasádu. Najväčšie byty mali okrem slúžkovskej izby aj komoru či dve lodžie.

Jednotlivé časti bytu boli podľa požiadaviek rodín strednej vrstvy v urbánnom prostredí diferencované podľa rôznych funkcií a členov domácnosti, pričom nukleárna rodina, teda rodičia a ich deti, bola jasne oddelená od ostatných členov domácnosti.³ Pravda, platilo to hlavne vo viacizbových bytoch a ideálne pre konkrétneho objednávateľa, kde sa takéto členenie dalo uplatniť. Mohla tu byť jedáleň, salón, pracovňa, spálne (zvlášť pre rodičov a deti) a za kuchyňou slúžkovská izba. Niekedy boli takéto byty vybavené aj šatníkom a samostatnou kúpeľňou určenou pre rodičov. Tieto usporiadania však postupom času ustupovali, udržali sa skôr vo vyšších kruhoch a individuálnom bývaní, pre medzivojnové družstevné bývanie pre strednú vrstvu neboli celkom typické. V domoch, kde bola pomerne široká paleta veľkostí bytov a modelov rodín (ako je tomu v Avione), teda spravidla diferenciácia izieb nebola zakotvená v architektonickom návrhu. Základné členenie bytu bolo zrejme v zmysle polohy kuchyne so slúžkovskou izbou a hygienického príslušenstva, no ostatné izby boli rovnocenné. Organizácia prevádzky domácnosti bola na rozhodnutí konkrétnych rodín, pričom sa logicky menila v čase spolu s meniacimi sa požiadavkami rodiny (hlavne rastúcimi deťmi alebo prichádzajúcimi starými rodičmi vyžadujúcimi opateru). Tradičné názvoslovie priestorov v byte pretrvávalo počas celého medzivojnového obdobia a aj z dnešných vyjadrení Aviončanov je zrejme, že je dodnes zaužívané – napríklad obývacia izba sa nazývala salónom.

Byt, v ktorom sa nachádza aj izba pre slúžku, predstavuje bývanie navrhnuté pre spomenutý typ rodiny, ktorý vznikol ako ideálny typ pri istej vrstve obyvateľstva.⁴ Jednou z hlavných charakteristík buržoázneho modelu rodiny je totiž prítomnosť personálu rôzneho druhu. Jeho počet sa menil podľa ekonomickej a bytovej situácie rodiny. V ideálnom, hoci zriedkavom prípade a nie nutne vždy v tom istom období, v domácnosti s rodinou žila aj pestúnka (k malým deťom), slečna – vychovávateľka k deťom väčším, chyžná, sluha a kuchárka. Niekedy rodiny zamestnávali práčky, ktoré však dochádzali len v dňoch, keď sa táto v minulosti náročná činnosť vykonávala.⁵ Dôležitú úlohu zohrala kvalita personálu – status rodiny bol v minulosti často definovaný práve cez personál zamestnaný v domácnosti. Hoci rodiny strednej a nižšej vrstvy často šetřili na všetkom vrátane stravy či ubytovania pre služobníctvo (čo vyplývalo v menších bytoch aj z priestorových obmedzení), pre „dobrú rodinu“ bolo nevyhnutné mať aspoň nejaké služobníctvo.

Izba pre slúžku predstavovala prvok starších meštianskych bytov koncipovaných väčšinou ako rad priestranných prechodných izieb orientovaných do ulice, s kuchyňou a slúžkovskou izbou do dvora, ktorý prenikol aj do modernej architektúry. Súčasne nadobúdala

³ GESTRICH, Andreas – KRAUSE, Jens-Uwe – MITTERAUER Michael: *Geschichte der Familie*. Stuttgart, Kroener 2003, s. 383.

² WELZER, Harald – MOLLER, Sabine – TSCHUGGNALL, Karoline: *Můj děda nebyl nácek*. Praha, Argo 2010, s. 21.

⁴ Treba však poznamenať, že táto rodinná forma je predovšetkým modelom, ktorý v čistej forme fungoval len vo veľmi obmedzených obdobiach alebo malých sociálnych skupinách (pozri bližšie GESTRICH, Andreas – KRAUSE, Jens-Uwe – MITTERAUER, Michael: *Geschichte der Familie*. Stuttgart, Kroener 2003, 750 s.). Vo vrstvách obyvateľstva živiakov sa poľnohospodárskou výrobou, remeslami a poľnohospodárskym priemyslom vznikali zmiešané formy; pričom robotnícke rodiny v urbánnom prostredí vytvárali opäť iné modely spôsobu života. Charakteristickým znakom všetkých týchto zmiešaných foriem bolo, že celý rodinný život sa odohrával v poloverejnom priestore, takže sa nemohla rozvíjať súkromná sféra v zmysle modelu rodiny strednej triedy.

⁵ Pozri aj TANCER, Jozef: *Rozvíjané jazyky: Ako sme hovorili v starej Bratislave*. Bratislava, Slovart 2016, s. 190.

v medzivojnovom období nový obsah v rámci odlišnej práce s priestorom bytu, nových hygienických nárokov a celkovej zmeny životného štýlu. Byt sa už neskladal z radu prepojených izieb, ale väčšinou z centrálnej vstupnej haly a obývačky ako spoločenských priestorov a pokiaľ možno neprechodných spální. Tento trend si môžeme všimnúť aj v Avione.

Funkcionalizmus sa s jeho silným ľavicovým nábojom a zameraním na otázku hygienického a moderného bývania aj najslabších sociálnych vrstiev staval kriticky k tradičnému poňatiu meštianstva, životného štýlu tejto spoločenskej vrstvy a tým aj bývania. V istom zmysle ho považoval za prežitok. Zároveň s jedným z charakteristických prvkov meštianskeho bývania, akým bola slúžkovská izba, naďalej pracoval v oblasti bývania pre strednú vrstvu, zaiste preto, aby sa podporila zamestnanosť žien na pozíciách, ktoré dovtedy obsadzovali len sporadicky. Hlavným dôvodom prítomnosti slúžky v domácnosti už teda nemusel byť fakt, že muž pracoval v určitej funkcii, ktorá vyžadovala, aby žena nevykonávala domáce práce, pretože jej primárnym poslaním bolo vychovávať deti a reprezentovať rodinu a manžela.

Dôležitým faktorom podmieňujúcim potrebu slúžky v domácnosti v období tridsiatych rokov 20. storočia bol aj fakt, že materská dovolenka trvala u poistených žien iba šesť týždňov.⁶ Aj v dobovej tlači, konkrétne v časopise *Nová žena* z konca tridsiatych rokov, bolo dôležitou témou článkov práve pomoc platenej sily v domácnosti, ktorá bola v prípade, ak žena mala malé deti, „bezpodmienečne potrebná“.⁷

V družstevnom bývaní pre strednú vrstvu, ktorého príkladom je aj Avion, kde sa zákonom obmedzoval počet izieb i plocha bytov tak vznikol určitý paradox, keď aj malé jednoizbové byty boli vybavené slúžkovskou izbou. Aj podľa spomienok obyvateľov nájomník či nájomníčka bytu, alebo rodina s deťmi bývala spolu v jednej izbe a slúžka mala samostatnú izbu za kuchyňou.

Vývoj v medzivojnovnej architektúre a bytovej kultúre zabezpečil posun v kvalite slúžkovského bývania aj v inom zmysle. V starších domoch (pred rokom 1918) bola slúžkovská izba plochou ozaj minimálna a zmestila sa do nej prakticky iba posteľ a nočný stolík či bielizník. Často nemala ani priame odvetranie a osvetlenie, ale iba okienko do chodby domu. Naproti tomu slúžkovské izby v medzivojnovných domoch zvykli byť väčšie (okolo 10 m²) a mali okno ako ostatné izby – to bol aj prípad Avionu. Takto definované družstevné bývanie strednej vrstvy teda výraznou mierou priblížilo spoločenský status jednotlivých sociálnych skupín, ale aj zmenilo nastavenie vzťahu rodiny v pozícii zamestnávateľa a slúžky ako zamestnanca.

Historička Marína Zavacká v súvislosti so zmenou vzťahu zamestnávateľov a zamestnankyň hovorí o tom, ako

⁶ Zákon o pojištění zaměstnanců pro případ nemoci, invalidity a stáří ve znění předpisů jej měnících a doplňujících platném k 5. květnu 1945 č. 221/1924 Sb. z. a n., dostupné online: [https://www.aspi.sk/products/lawText/1/3702/1/2/zakon-c-221-1924-sb-o-pojisteni-zamestnancu-pro-pripad-nemoci-invalidity-a-stari](https://www.aspi.sk/products/lawText/1/3702/1/2/zakon-c-221-1924-sb-o-pojisteni-zamestnancu-pro-pripad-nemoci-invalidity-a-stari/zakon-c-221-1924-sb-o-pojisteni-zamestnancu-pro-pripad-nemoci-invalidity-a-stari)
⁷ ZAVACKÁ, Marína: „Nová žena“ so starou prachovkou. Prejavy občianskeho vzdoru na stránkach časopisu Katolíckej jednoty žien 1939 a 1940. In DUDEKOVÁ, Gabriela: *Na ceste k modernej žene. Kapitoly z dejín rodových vzťahov na Slovensku*. Bratislava, Veda 2011, s. 398.

aj oficiálna propaganda počas neskoršieho obdobia totalitnej Slovenskej republiky podporovala zmenu zaužívaného termínu „slúžka“ na demokratickejšie znejúcu „pomocnicu“. Zmena označenia súvisí s faktom, že zároveň „prezentovala vzornú slovenskú domácu paniu ako takú, ktorá sa „nepanští“ a „nepovyšuje“, pričom práve domácnosť vykresľovala ako priestor naplnenia jej tvorivého potenciálu“.⁸ Na rozdiel od demokratickej prvej ČSR, kde mala slúžka v domácnosti napomôcť k sebarealizácii sa domácej panej mimo domácnosti, v období totalitnej Slovenskej republiky jej mala pomôcť pri práci v domácnosti.

Podľa spomienok predovšetkým obyvateľiek Avionu, ktoré majú sprostredkované z rozprávania najmä svojich mám či starých mám, miestom stretávania sa domácich paní i pomocníčok v domácnosti boli avionská mangľovňa a práčovňa. Tam sa preberalo najnovšie dianie v dome a jeho užšom i širokom okolí. Príbehy o praní, sušení a mangľoch v mangľovni a pracovní ako komunikačných uzloch v rozprávaní žien zapadajú do schémy rozprávania spojených s určitými predmetmi a priestormi. Pri zaoberaní sa naratívmi týkajúcimi sa stravy, textílií, domácich prác, teda sfér chápaných ako prevažne ženských, nórska etnologička Åsa Ljungström opisuje, ako sú v rozprávaní a pri výbere tém niektoré predmety a témy preferované ženami, iné zase mužmi. Inšpirované priestormi a v nich sa nachádzajúcimi hmotnými artefaktmi vznikli počas jej výskumu pri rozhovoroch rôzne nepredvídateľné situácie, ktoré prinášali zaujímavé témy. Napríklad kuchynské pomôcky, riad v kuchyni či nádoby na potraviny primáli rozprávačky hovoriť príbehy o jedle v súvislosti s triednymi protestmi a nedostatkom jedla v prvej polovici 20. storočia. Textilné kúsky a interiéry s nimi späť zasa prinášali príbehy o činnostiach spojených s ich výrobou či údržbou, ale aj o životných strastiach i radoostiach, o pôrodoch, sobášoch i úmrtiach.⁹ Osobné príbehy tak boli previazané s naratívmi o veľkých dejinách, o industrializácii, modernizácii a triednych rozdieloch.

Na základe iných analyzovaných príbehov o vzťahoch domáceho personálu, najmä pestúnok a slečien k deťom (Kinderfräulein),¹⁰ vieme, že profesionálny vzťah medzi paniami či dokonca celými rodinami a pomocníčkami v domácnosti niekedy zvykol prerásť do vzťahu priateľského.

V spomienkach Aviončanov nájdeme aj príklady rôznych foriem spoluzitia v bytoch, kde novo nastahované rodiny pomocníčku v domácnosti „zdedili“. Aj v tomto prípade sa vzťahy najprv cudzích ľudí zmenili na priateľské zväzky, dokonca ešte aj medzi viacerými generáciami.

⁸ ZAVACKÁ, Marína: „Nová žena“ so starou prachovkou. Prejavy občianskeho vzdoru na stránkach časopisu Katolíckej jednoty žien 1939 a 1940. In DUDEKOVÁ, Gabriela: *Na ceste k modernej žene. Kapitoly z dejín rodových vzťahov na Slovensku*. Bratislava, Veda 2011, s. 397.

⁹ LJUNGSTRÖM, Åsa: *Body Stories Of Skills And Sorrows: Small Stories, Triggered By Material Artefacts, Carried By Emotions. Ethnologia Slovaca Et Slavica*, Bratislava, Univerzita Komenského v Bratislave 2015, s. 9 – 23.

¹⁰ Viac pozri BOTIKOVÁ, Marta – VOLANSKÁ, Lubica: “Then the Bell Rang and the Nanny Was Allowed to Enter...” The Childcare in Family and Household in the Interwar Period in Slovakia. In: *Kindheiten in den böhmischen Ländern und der Slowakei, 19. und 20. Jahrhundert/Childhoods in the Bohemian Countries and Slovakia in 19th and 20th centuries*. Mnichov, Collegium Carolinum 2022 – v tlači.

Pred nami tu bývala pani Mareková,¹¹ ale tá zomrela a naši tento byt potom vlastne dostali, keď prišli v štyridsiatom deviatom, od Miestneho úradu, tak sme sa tam prisťahovali. Dokonca, tá pani mala nejakú pani, ktorá s ňou bývala, zrejme jej slúžka, lebo sa o ňu starala do smrti. Naši dostali ten byt a tá pani povedala, že sa vysťahuje do Handlovej k sestre, že nech jej mama dá, čo ja viem, pol roka. Otec vtedy robil v Slovenskej Ľupči, takže mama so mnou a so sestrou tu bola sama. Ona s mojou mamou bývala sedem rokov. Sedem rokov tá pani bývala [smiech] v našom byte aj s nami. Adelka bola neskutočná, bola ako moja babka. Vždy na prechádzky s nami chodila. Proste moja mama bola taký dobrák, že nie ako niekto, že by ju vyhodil, že čo tu robíte, ale ona proste v tom malom byte sa s nami proste tlačila a sedem rokov bývala u nás.

ĽV: A kde presne bývala?

NF: Matne myslím, že áno, že v tej pol izbe. My sme boli v tej obývačko-spálni. Tam, kde boli manželské postele, ale otec bol preč.

No proste, možno natlačené obidve na tom šporáku. Ona si varila svoje, moja mama svoje. Nikdy sa tie dve nepovadili, že čo by bolo. Akože, akože neskutočné mi to pripadá, sama hospodárila, len tam proste s nami bývala. Pomáhala mame s nami, išla s nami na prechádzku. (Nad'a F., 1955)

¹¹ To, či bola spomínaná pani Mareková príbuznou architekta Josefa Mareka alebo priamo jeho manželkou, je málo pravdepodobné, ale nie vylúčené aj vzhľadom na peripetie, ktorými si architekt prešiel cez druhú svetovú vojnu, čo spomínáme ďalej v texte. Táto dejová línia je každopádne inšpiratívna pre naše ďalšie skúmanie.

Hoci pomocnice či panie v domácnosti vypomáhajúce pri domácich prácach alebo pri výchove detí fungovali neoficiálne aj v povojnovom období, nemali v drvivej väčšine v byte vlastnú izbu. Izby pre slúžky sa z obytnej architektúry tiež postupne vytrácali v súvislosti so zmenou rodinnej ideológie, po druhej svetovej vojne aj v spojení s potieraním meštianskych tradícií. V Avione sa izby pôvodne navrhované pre slúžky zvykli neskôr, v období druhej polovice 20. storočia, prenajímať napríklad študentom medicíny z neďalekej Lekárskej fakulty Univerzity Komenského.¹²

Zmena funkcií priestorov, dokonca priestorového členenia bytov, nastala však už skôr ako po druhej svetovej vojne. Niekedy v období medzi kolaudáciou domu, nasťahovaním sa prvej generácie nájomníkov a koncom tridsiatych rokov sa od najväčších bytov odčlenili garsónky.

[↑] Úprava cesty a priestranstva dnešného Amerického námestia po výstavbe domu, 1932. Zdroj: Archív mesta Bratislavy, autor: Josef Hofer.

¹² Prenajímanie izieb študentom ako jednu z možností riešenia tzv. nadmernosti bytov uvádzal už Zákon ze dňa 18. července 1946 o mimořádných opatřeních bytové péče č. 163/1946 Sb. z.

Moja svokra mi rozprávala, že ona sa nasťahovala na začiatku štyridsiatych rokov do bytu, ktorý pôvodne bol štvorizbový, teda štyri a pol, ale od ktorého odčlenili garsónku, ona prišla už do tri a pol izbového bytu. A tá garsónka, keď si to dnes nakreslíte, vidíte ten pôvodný byt, ako bol nádherne vymyslený a premyslený – teda aj s ňou ešte. Odčlenenie privátnych priestorov od verejných priestorov. Verejný priestor je vaša hala, do ktorej vstúpite, vaša obývačka a kabinet, kam môžete priviesť návštevy a spálňa, najmä rodičovská s velikánskou kúpeľňou, ktorá je odčlenená chodbou, aby tam bol klud. Deti, rodina a tak ďalej. To sa tak rozčlenilo, že z tej veľkej chodby s tou manželskou spálňou a krásnou kúpeľňou sa spravila garsónka, potom z kúpeľne sa spravila kuchyňa a všetko sa to poprehadzovalo a tým pádom ten tri a pol izbový byt je taký odčlenený. (Gabriela K., 1951)

Obyvatelia Avionu vysvetľujú toto odčleňovanie garsónok práve potrebou sociálnych malometrážnych bytov, ktoré boli podmienkou pre získanie úveru a celkové výhodnejšie financovanie výstavby domu (daňové úľavy atď.). To, že by prichádzalo k oddelovaniu izieb z pôvodných veľkých bytov ešte počas realizácie domu v roku 1932, je málo pravdepodobné. Financovanie výstavby domu predsa muselo byť schválené vopred, podľa predložených projektov. Faktom však ostáva, že v pôvodných plánoch Josefa Mareka sú vskutku najväčšie byty štvorizbové s izbou pre slúžku (teda v dnešnom ponímaní päťizbové) a spolu je bytov 118. Dnes je však v Avione bytov 128, teda o desať viac než v roku 1932.

Ako píše historička Elena Mannová, tridsiate roky na Slovensku predstavujú príklad vývoja spoločnosti, v ktorej meštiansky a občiansky život výrazne závisel od politických podmienok. Hoci pozitívny vplyv na rozvoj slovenskej majority v oblasti vzdelávania, školstva, správy a verejného života úzko súvisel s českým elementom v slovenských mestách, v priebehu desaťročia sa postupne začalo prejavovať aj konkurenčné postavenie oboch skupín nielen podnikateľov, ale aj inteligencie a zamestnancov v rôznych sférach.¹³

¹³ MANNOVÁ, Elena: Podmienky vývoja meštianskych vrstiev. 1998, s. 14; pozri viac aj RYCHLÍK, Jan: Češi na Slovensku v letech 1918 – 1938. In ZELINOVÁ, H. (ed.). *Češi na Slovensku*. Martin, Slovenské národné múzeum 2000, s. 5 – 16.

Obdobie výstavby Avionu a jeho ožívania bolo rozporuplné.

V Bratislave, ale aj v iných slovenských či českých mestách, bol stavebný ruch v bytovej oblasti na prelome dvadsiatych a tridsiatych rokov v plnom prúde. Súčasne však začali na Československo doliehať dôsledky globálnej hospodárskej krízy. Jej dôsledky pocítili aj architekti. Z osobných spomienok Josefa Mareka vieme, že pred súťažou na Avion bol vo veľmi zlej finančnej situácii. A to i napriek tomu, že v tom období sa podľa jeho plánov stavali bytové domy vo viacerých mestách. Honoráre za projekty však niekedy neprichádzali.

Prelomom bolo práve víťazstvo v súťaži na bytový dom Avion, ktoré jeho finančné problémy vyriešilo. Marek si preto v roku 1930 mohol navrhnuť a v krátkej dobe aj realizovať rodinný dom v Bratislave, v štvrti Hausbergeln, na Mošovského ulici 8. V tejto lokalite, nad Bratislavským hradom, v okolí dnešnej Mudroňovej ulice, sa začalo s výstavbou rodinných domov pre inteligenciu a podnikateľskú elitu už v dvadsiatych rokoch. Postavili si tu dom aj viacerí architekti a stavitelia.¹⁴ Uličná časť dnes úplne prestavaného Marekovho domu bola puristická, s hladkými fasádami a plochou strechou, s veľkým oknom na terasu a preskleným schodiskom. Časť orientovanú do záhrady naopak architekt zastrešil šikmou strechou, akoby to boli dve stavby rozličného datovania zakliesnené do seba. Vnútoraná dispozícia bola riešená ekonomicky, s pohodlným, no nie predimenzovaným obývacím priestorom na prízemí a spálňami na poschodí. Bratislava sa stala pre Mareka po výstavbe vlastného rodinného domu skutočným domovom.

V neskorších tridsiatych rokoch sa architekt venoval prevažne urbanizmu – v roku 1933 vyhral 1. miesto v súťaži na Univerzitné mesto v Karlovej Vsi (nerealizované), v roku 1935 ho mesto oslovilo s regulačným plánom pravého brehu Dunaja a Petržalky. Venoval sa mu až do druhej svetovej vojny, keď Petržalku znovu od Bratislavy odtrhli a práca na tomto projekte sa prerušila. Okrem regulácií navrhol viacero školských stavieb, no príležitosť projektovať bytový dom ako Avion už v hustnúcej predvojnovéj atmosfére nedostal.

¹⁴ Bližšie pozri ANDRÁŠIOVÁ, Katarína: Domy na svahu. In SZALAY, Peter – HABERLANDOVÁ, Katarína – ANDRÁŠIOVÁ, Katarína – BARTOŠOVÁ, Nina & Ateliér BOGÁR KRÁLIK URBAN: *Moderná Bratislava*. Bratislava, Marenčin PT 2014, s. 171 – 215.

Blížiaci sa vojnový konflikt pomaly komplikoval život Čechov na Slovensku. Zlomovým bolo už vyhlásenie autonómie Slovenskej krajiny v rámci druhej ČSR, keď slovenská vláda prijala nariadenie č. 382 Zb. z 23. 12. 1938 o úprave niektorých služobných pomerov štátnych zamestnancov. Na jeho základe bol zrealizovaný odsun deväťtisíc zamestnancov a úradníkov českej národnosti z vtedajšieho Slovenska (bez južných území, ktoré v novembri 1938 pripadli Maďarskému kráľovstvu).¹⁵

Niektorí Česi čo najskôr opustili Slovensko a vrátili sa do Čiech,¹⁶ ďalší, ktorí ku krajine či hlavnému mestu priľnuli viac, vyčkávali. Medzi tými Čechmi, ktorí Bratislavu neopustili, bol aj Josef Marek. Po čase však už pre architekta nebola práca na Slovensku a ani v Protektoráte. Na radu priateľov sa pokúsil zamestnať v Linzi, v meste, ktoré plánoval Adolf Hitler prestavať na svoje reprezentačné sídlo. Marek tu pracoval predovšetkým ako úradník a k projekcii sa dostal iba okrajovo. Domov ho púšťali stále menej a manželka, ktorá ostala v ich bratislavskom dome a dostala celkom solídne „odlučné“, nemala o ňom mnoho informácií. Hoci spočiatku sa zdalo, že dom Marekovcom nevezmú, napokon oň prišli. Situácia sa vyhrotila natoľko, že Marek z Linza doslova ušiel. O tejto etape jeho života máme málo vedomostí, no vieme, že ešte počas vojny, po úteku z Rakúska, sa mu za nejasných okolností podarilo založiť stavebnú firmu na Morave.

¹⁵ Bližšie pozri ZAVACKÁ, Katarína: Protižidovské zákonodarstvo slovenského štátu. In TÓTH, Dezider (ed.): *Tragédia slovenských židov*. Banská Bystrica, Múzeum SNP 1992, s. 62.

¹⁶ Pozri viac BYSTRICKÝ, Valerián: Vystahovanie českých zamestnancov zo Slovenska v rokoch 1938 – 1939. *Historický časopis* 45, 1997, 4, s. 596.

➤ Vojnové škody po prechode frontu v oblasti Blumentálu a dnešnej Krížnej ulice. Zdroj: LAZIŠTAN, Eugen: *Bratislava*. Martin, Osveta 1956, s. 134.

Kde obdobie existencie Slovenskej republiky trávili obyvatelia Avionu českej národnosti, medzi ktorými boli i čelní predstavitelia družstva spravujúceho bytový dom Avion, žiaľ, nevieme. O svoje byty však prišli a boli z nich vysťahovaní. Podobne ako mnoho ďalších Slovákov či obyvateľov Bratislavy i Aviončania na toto obdobie a stratu susedov a priateľov spomínajú ambivalentne:

Ale život naozaj... Lebo mali aj veľmi dobrých priateľov, ktorí potom museli ísť do Čiech, keďže sa odsunuli. No tak to bolo neporovnateľné, tie podmienky, v akých žili oni na Slovensku. Rodičia chodili každý deň sem do Metropolky do kaviarne. To bolo úplne normálne. Kiná fungovali normálne. Oni sem-tam sa dozvedeli, že niekomu sa nevráti syn z vojny, že bol na východnom fronte, že zahynul. Ale o tých akciách tajnej služby, o tom sa nerozprávalo... O koncentračných táboroch sa nevedelo.

A to je možno aj príčina toho, že tí starí pamätníci hovoria, že za vojny bolo dobre, za toho Tisa všetko fungovalo. No, že... To bola jedna strana mince...

Otec mi spomínal, že napriek tomu, že bola vojna, v Avione všetko fungovalo... aj zásobovanie uhlím. Nebol problém ani s kúrením, s teplotou a ani s teplou vodou. Teplá voda že bola každý deň. Aj za vojny. No, ale svedčilo to o tom, že sem musel byť asi každý alebo každý druhý deň prisun uhlia, lebo vtedy mali nákladné autá oveľa menšiu nosnosť. Ale ja si ešte pamätám, že aj konské povozy vozili uhlie a fungovalo to. (Juraj Gašperík, 1944)

Podľa spomienok potomkov vtedajších obyvateľov Avionu, tragické udalosti druhej svetovej vojny neznamenal pohromu pre dom samotný, priniesli však stratu susedov a priateľov. Počas bojov totiž budovu nezasiahli, hoci v turbulentnom závere vojny bolo bombardované jej okolie.

Dialo sa to aj vďaka bezprostrednej blízkosti budovy Karpatonemeckej strany na Májkovej ulici. Viaceré domy na dnešnej Krížnej ulici boli v tom čase zničené a zrútili sa.

... až v druhej polovici štyridsiateho štvrtého to bolo zlé. No ešte rodičia spomínali, že keď boli tie nálety, tak, samozrejme, výťah sa nedal používať. A nálety boli v noci väčšinou.

ĽV: A kam išli?

Do pivnice. V pivniciach boli lavice, v tých chodbách boli lavice. No a tých niekoľko hodín cez noc sa na nich sedávalo. No a rozprávali aj, že so mnou bola oštara, pretože ja som bol vždy veselý. Ja som sa chcel len hrať, ja som nechcel spať. [smiech] Takže mňa prenášali v koši na prádlo, lebo výťah sa nemohol používať. Jednak výpadok elektriny a tak ďalej.

(Juraj Gašperík, 1944)

Obyvatelia domu, ktorých v meste nedržali pracovné povinnosti a mali možnosť, opustili Bratislavu. Vyplýva to zo spomienok ich detí a vnukov, ktorí s nimi vtedy vo veku batoliat odišli na vidiek. Aj obyčajná dovolenka v nesprávnom regióne a v nesprávnom čase sa však mohla skončiť dobrodružne:

Boli sme tam na dovolenke. No a vlastne v deň vypuknutia Povstania sme sa vracali vlakom domov. No, ale vlak došiel len tuším po Vrútky a už ďalej nie. Museli sa vrátiť. Potom bola výzva, aby muži nastúpili do Povstania, tak otec išiel peši cez Čertovicu až teda do tej Bystrice. Tam sa hlásil. Tam sa hlásil... otec bol nevojak. Mal z detstva porúchaný lakeť, čiže nebol odvedený. No, ale nakoľko bol odborník... Oni hľadali odborníkov z každej oblasti.

Čiže on sa hlásil na veliteľstve. Povedali mu: „Máme problém s pečením chleba. Nemáme droždie.“ Celé povstalecké územie bolo bez droždia. No, otec bol chemik a mal skúsenosti s mikrobiológiou... Tak ho poverili, aby nejakým spôsobom rozbehol výrobu droždia, aby mohli piecť chlieb.

No potom, samozrejme, po potlačení Povstania išiel do hôr. Tak tam sa nejaký čas zdržiaval. Ale keďže tam už potom Nemci išli so psami a dohľadávali ľudí, tak za dramatických okolností sa mu podarilo dostať cez tú frontu a nakoniec sa dostal až do Bratislavy. Ale medzitým bol vyhlásený v rozhlase za nepriateľa štátu. Náš byt bol zapečatený. ... Dokonca v ňom bola ubytovaná nejaká rodina, ktorá utekala z východu pred Rusmi. No, ale tak tí boli celkom solídni, takže oni sústredili celý náš nábytok do jednej miestnosti a v tej druhej len prespávali.

L'V: Chcela som sa spýtať, oni išli do vášho bytu plne zariadeného?

Áno, áno. No lebo ani moja mama nebola v Bratislave, lebo bola aj so mnou evakuovaná na Ozdine. Otec bol v tej Banskej Bystrici. Byt tu bol bezprizorný. A otec nenastúpil do práce. Bol vyhlásený za nepriateľa štátu. Takže vylomili zámok a byt prideliť tým utečencom.

➤ Avion v zime roku 1942. Zdroj: Archív mesta Bratislavy, autor: Ovidius Faust.

ĽV: A ako ste sa vrátili späť do bytu?

Čo bolo veľmi v otcov prospech bolo, že mal cestovné lístky s dátumom dvadsiateho ôsmeho augusta. Čiže mohol preukázať, že sa nemohol dostať domov. A to, že bol v tej povstaleckej tejto...

ĽV: Sa zamlčalo...

Tak to sa prešlo mlčaním. [úsmev]
No, každý vedel, že sa nedalo cestovať.
No, jednoducho nemohol sa dostať.
Bolo to všelijaké, ale prepieklo sa mu to.
No a potom nám bol ten byt vrátený.

(Juraj Gašperík, 1944)

Neboli to, zdá sa, ojedinelé prípady, príkladov neželaných a nečakaných návštevníkov sa v spomienkach na toto turbulentné obdobie nájde viac:

No lebo aj byt môjho krstného otca bol zabraný. Tam boli Nemci. Lebo ten môj krstný otec s rodinou tiež boli na chalupe vtedy a ostali u starých rodičov, môj bratranec bol o desať rokov starší. Takže oni tiež po určitej dobe sa vrátili do Bratislavy. V tom byte boli ubytovaní nejakí vojaci. Až tak im to nezničili, ale teda komentovali, že tam bolo neskutočné množstvo prázdnych fliaš. Pravda je, že to už ale neviem, ako si to ten krstný otec vyžehlil. No, ale nejak... Viete, ten slovenský štát, to bola kopa paradoxov, že... (Juraj Gašperík, 1944)

Nie všetci „návštevníci“ avionských bytov po sebe zanechali len prázdne fľaše. V rodinnej pamäti sa tradovali príbehy o obavách z vlámania súvisiace práve s obdobím konca druhej svetovej vojny:

Ale môžem snád' spomenúť rabovačky v štyridsiatompiatom práve, keď odchádzala nemecká armáda a prichádzali sem spojenecké vojská, teda predovšetkým sovietska armáda a rumunské pluky, tak sa rabovalo v Avione, lebo bolo čo. No proste vojaci opití rabovali, ako pri každej invázii to tak býva. Alebo často býva. (Gabriela K., 1951)

Čo sa však v rozprávaniach Aviončanov a Aviončaniek zatiaľ neobjavilo, je téma zmiznutých susedov židovského pôvodu. Je pravdou, že drvivá väčšina z našich partnerov a partneriek pri rozhovoroch sa nastahovala do domu neskôr, ale ani v medzigeneračnom prenose spomienok sme zatiaľ konkrétne osudy neobjavili. Mohli by sme hľadať paralelu vo výskumoch etnologickej Moniky Vrzgulovej, ktorá píše, že spomienky na židovských susedov, ak s nimi ostatní obyvatelia domu či susedstva nemali blízke priateľské vzťahy, zväčša nie sú spontánnou témou prenášanou v ich medzigeneračnej komunikácii. Nemusia byť zaradené do ich vlastného životného príbehu, ktorý nám rozprávali. Nebol to do veľkej miery ich príbeh – ak neboli zaangažovaní ako priatelia alebo pomocníci židov pri ukrývaní, úteku a podobne.¹⁷

Pri pohľade z druhej strany mohlo k „umlčanosti“ príbehov o židovských obyvateľoch Avionu prispieť ich rozhodnutie nehovoriť o svojej identite. Etnológ Peter Salner píše: „Prežitie utrpenie ovplyvnilo nielen psychický a fyzický stav preživších, ale aj stratégie budúcnosti. Zvolené riešenia svojim významom ovplyvňovali nielen jednotlivcov, ale prekračovali hranice Slovenska a horizont trvania ľudského života.“¹⁸ V životných príbehoch časť preživších zotrvala pri tradičných hodnotách judaizmu a posúvali ich i ďalšej generácii. „Mnohí ale budovali ‚novú identitu‘. Do nej v rôznom pomere integrovali rodinné tradície, vzťah k viere, skúsenosti holokaustu, realitu povojnovej spoločnosti. Niektorí hľadali perspektívu v emigrácii, iní sa rozhodli ostať na Slovensku. V takomto prípade k bežným javom patrilo úsilie asimilovať, začleniť sa do majority.“¹⁹

¹⁷ VRZGULOVA, Monika: Stále ťažké spomínanie. In SALNER, Peter (ed.): *Holokaust okolo nás*. Bratislava, Marenčin PT 2020, s. 45 – 47.

¹⁸ SALNER, Peter: *Židia na Slovensku po roku 1945. (Komunita medzi vierou a realitou)*. Bratislava, Ústav etnológie, Veda 2016, s. 48.

¹⁹ SALNER, Peter: *Židia na Slovensku po roku 1945. (Komunita medzi vierou a realitou)*. Bratislava, Ústav etnológie, Veda 2016, s. 50.

Bratislava bola oslobodená 4. apríla 1945 a 5. apríla bol prijatý Košický vládny program. Od tohto momentu prezident Edvard Beneš zotrval v Košiciach, keďže v Prahe sa stále bojovalo. Po kapitulácii slovenskej vlády 8. mája sa vydal prezident do Bratislavy, kde sa odohrali oslavy konca vojny. Prezidentova kolóna a slávnostný sprievod vtedy prešli aj popod okná Avionu.

Už v tom čase boli obyvatelia domu čiastočne vymenení. Zrejme neuvažovali o možnosti, že o pár rokov bude nasledovať ďalšia výmena, ktorá tentoraz nebude postavená iba na štátnej príslušnosti či národnosti dotknutých osôb. Ale nepredbiehajme, po druhej svetovej vojne sa previerky týkali ešte najmä spomenutých kategórií.

V *Správe o činnosti predstavenstva*, ktoré začalo fungovať v roku 1946 po skoro 10 ročnej prestávke, sa za rok 1947 píše:²⁰ „Podľa príkazov Povereníctva sociálnej starostlivosti z rokov 1945 a 1946 všetci členovia družstva museli byť preverení po stránke štátoobčianskej, národnej a ľudovodemokratickej spoľahlivosti. Predstavenstvo v roku 1947 venovalo tejto otázke značnú pozornosť z toho dôvodu, lebo ku dňu 31. decembra 1946 z celkového počtu 366 členov bolo len 241 členov preverených a 125 nepreverených, z ktorých viacerí boli nájomníkmi družstevných bytov. Na predloženie dokladov o požadovanej spoľahlivosti bola daná členom lehota od 1. apríla do konca septembra 1947. Členovia, ktorí ani v tejto lehote tejto povinnosti z vlastnej viny zadost' neučinili, boli pozbavení členstva a bola im daná výpoveď z bytov.“

„Nepreverenými“ po tejto lehote ostali najmä ľudia, ktorí sa už do svojich bytov vrátiť nechceli alebo skôr nemohli:

„...prevážne osoby v družstevných domoch už dlhší čas nebývajúce, ktorých adresy sú nám neznáme, preto zisťovanie ich spoľahlivosti vyžiada si dlhší čas.“²¹

Do domu (a zrejme aj dvoch ďalších v správe družstva) sa podľa *Správy za rok 1947* vrátili niektorí českí susedia, ktorí ho nedobrovoľne opustili v období Slovenskej republiky: „Predstavenstvo taktiež individuálnymi usneseniami reštituovalo členské práva členov, poškodených za býv. Slovenského štátu odňatím členstva a bytov, a to pokiaľ sa o reštitúciu prihlásili.“²²

Obdobie krátko po druhej svetovej vojne však nebolo spojené len s návratmi a vráteniami. Euforické povojnové roky boli v znamení rekonštrukcie vojnou zničeného hospodárstva. Na jej pozadí však prebiehalo postupné rozsiahle znárodňovanie priemyslu. Bolo završené februárovými udalosťami roku 1948, definitívnym prevzatím moci komunistami, úzko spätými s politikou a praktikami stalinského Sovietskeho zväzu.

Keď sa vtedajšia obyvateľka Avionu Magdaléna Kotulová vo svojom autobiograficky ladenom blogovom zápise²³ spätne pozrela na obdobie volieb v roku 1946, poznajúc, čo príde po nich, v roku 2012 napísala:

²⁰ V Správe sa moment riadne zvoleného predstavenstva vyzdvihuje ako dôležitý medzník družstva, keďže „správa vecí družstva po rade rokov účinkovania vrchnostensky menovaných orgánov vrátila sa zasa do rúk družstevníkov, ktorí nateraz už sami a nehatene môžu prostredníctvom svojich orgánov vykonávať správu spoločného majetku“. *Zpráva predstavenstva o činnosti Stavebného družstva na výstavbu nájomných domov v Bratislave na Tehelnom poli a okolí za obchodný rok 1947*, s. 1.

²¹ *Zpráva predstavenstva o činnosti Stavebného družstva na výstavbu nájomných domov v Bratislave na Tehelnom poli a okolí za obchodný rok 1947*, s. 3.

²² *Zpráva predstavenstva o činnosti Stavebného družstva na výstavbu nájomných domov v Bratislave na Tehelnom poli a okolí za obchodný rok 1947*, s. 3.

²³ KOTULOVÁ, Magda: Avion (blog SME), 28. júna 2012, dostupné online: <https://blog.sme.sk/magdakotulova/nezaradene/avion> (posledný náhľad 14. 7. 2019)

← Kresba Avionu s anekdotou (ceruzou pripísaný a neskôr prečiarknutý text: „Kam tak utekáš?“ „Ponáhľam sa k povereníkovi školstva!“ „Zle ideš!“ „Aby tá tajomník k nemu pustil, musíš ísť v kutne!“), poznámka rukou – neuvěřiteľná kniha r. 1947). Zdroj: Slovenská národná galéria, autor: Štefan Bednár.

Na Avione sa v čase prvých povojnových volieb červenela a žiarila obrovská trojka, o ktorej nevedeli obyvatelia tohto ešte i teraz „moderného“ domu, kto ju tam vytasil. Väčšina nájomníkov domiska sa za ňu hanbila v demokratickej Bratislave a len sa domnievala, ktorý z obyvateľov tejto malej pevnosti s vycapením čísliska do výšky, asi súhlasil. Aj ja, ako malý lapaj, som sa s dešpektom na tú vysvietenú opachu pozerala. Trónila tam až do volieb a dlho po nich.

Aviončania sa červenali, ako sa červenela ona, nešťastná trojka, numero – znak Komunistickej strany Slovenska. Koľkí obyvatelia sa počas doby, od prvých povojnových volieb až po Nežnú revolúciu, museli z tohto domu vypariť? Najprv Židia, potom Nemci, potom „obchodníci“, „kapitalisti“, „podnikatelia“ a hromada nevinných, ale niečím nemilých v očiach nových pánov s kosákom a kladivom na golieroch kabátov.

Približne v tomto období, zrejme pri príležitosti sedemdesiatin Josifa Vissarionoviča Stalina, sa na dome vynímal jeho obrovský obraz, ako súčasť vizualizácie socialistickej propagandy v meste.²⁴ O ňom, žiaľ, Magdaléna Kotulová, nepísala a nerozprávali o ňom ani naše partnerky či partneri pri rozhovoroch.

Obyvateľstvo domu patriace podľa svojho vlastného opisu k „skrachovanej buržoázii“ teda dostalo nových susedov. V *Zpráve o činnosti za rok 1947* sa členovia predstavenstva Družstva na výstavbu nájomných domov v Bratislave na Tehelnom poli a okolí sťažujú na „členovskú morálku“: „Vojnové a povojnové roky neostaly bez vplyvu na vzťah družtevníkov k družstevnému majetku. V kádorch členstva vznikol nebývalý pohyb a táto fluktuácia mala svoj

↑ Návšteva Bratislavy E. Beneša, 9. 5. 1945, prezidentská kolóna prechádza popri Avione. Zdroj: Tlačová agentúra SR, autor: Josef Teslík.
➤ Slávnostný sprievod pri príležitosti návštevy E. Beneša, 9. 5. 1945. Zdroj: Tlačová agentúra SR, autor: Koloman Cích.

²⁴ JANTO, Juraj: Socialistická Bratislava – premeny fyzického a sociálneho priestoru mesta / Socialist Bratislava – transformation of the physical and social space of the city, *Journal of Urban Ethnology* 15, 2017, s. 157 – 184.

²⁵ Zpráva predstavenstva o činnosti Stavebného družstva na výstavbu nájomných domov v Bratislave na Tehelnom poli a okolí za obchodný rok 1947, s. 3 – 4.

nepriaznivý odraz v smýšľaní a správaní viacerých nájomníkov. Išlo o osoby, ktoré ešte neboli sŕité s myšlienkou družstevníctva a bohužiaľ nesprávaly sa niekedy tak, ako to spoločné družstevné záujmy vyžadovaly.²⁵ Problémy sa týkali najmä zachovávanía domového poriadku, udržiavania čistoty, správania sa k spoločnému majetku, ale aj potreby „energického“ odhmyzenia niektorých bytov.

Spoločným menovateľom zachytených spomienok na povojnové roky týkajúcich sa praktického života bolo šetrenie.²⁶ Jednou z jeho charakteristík bolo regulovanie kúrenia v bytoch, kde vzhľadom na sporenie tepla nebolo zvykom zohrievať liatinové radiátory v každej miestnosti rovnako. Boli zrejme reakciou na „presunuté zvýšené ťarchy vyplývajúce z nájomného pomeru, najmä pokiaľ ide o zvýšené náklady na tepelnú energiu v dome Avion, ďalej o zvýšené vedľajšie poplatky vyplývajúce zo zvýšenia vodného a väčšej spotreby studenej vody, zo zvýšenia ceny elektrického prúdu, ako aj zvýšenia všetkých mestských dávok a poplatkov.“²⁷

Okrem hospodárenia s teplom sa často vyskytoval naratív o neistých časoch spojených s vytváraním zásob, napríklad uhlia.

²⁶ Od 19. storočia bolo šetrenie spolu s čistotou, poriadkom a dochvilnosťou či presnosťou jednou zo žiaducich čností strednej vrstvy v mestskom prostredí, no naratív o šetrení ako charakteristickým znaku povojnovej generácie bol v európskych krajinách rozšírený všeobecne. Práve sporivci po druhej svetovej vojne prispeli k hospodárskemu zázraku v západnom svete. MASS, Sandra: „Werde ein guter Staatsbürger“. Zur Politisierung von Sparsamkeit im 20. Jahrhundert, *Aus Politik und Zeitgeschichte* 70, 2020, 48 („Schwarze Null“), s. 25 – 33.

²⁷ Zpráva predstavenstva o činnosti Stavebného družstva na výstavbu nájomných domov v Bratislave na Tehelnom poli a okolí za obchodný rok 1947, s. 4.

Tam vedľa bola kotolňa, tam, kde sa kúrilo, došlo auto do dvora, otvoril sa poklop a hneď sa to sypalo do takých zásobníkov. Uhlie sa objednávalo, keď sa spálilo, došlo nové. Neskôr v päťdesiatych rokoch potom skončilo toto plánovanie a my sme museli uhlie na celú zimu objednať. Tak sa postavilo sa na tomto dvore našom ohrady a to celé sa zasypalo uhlím. My sme mali uhlie tak, že to celé, že z okna som mohol vyskočiť rovno do toho uhlia. Lebo dodávky meškali bežne, tak sme museli celú zimu tam to uhlie mať. **To bola teda veľká vec.** (obyvateľ Avionu, narodený v štyridsiatych rokoch 20. storočia)

Pri prestavbe súkromných pivníc v deväťdesiatych rokoch sa v niektorých z nich objavili zvyšky uhlia zrejme ešte z obdobia druhej svetovej vojny.

← Avion vyzdobený portrétom V. I. Stalina, zrejme počas osláv Stalinových 70. narodenín v jeseni/zime 1949. Zdroj: Tlačová agentúra SR, autor: Ladislav Roller.

Ten dom bol totiž projektovaný tak, že z každej kuchyne bolo napojenie na komín. Napriek tomu, že tu bola kotolňa, tak boli ešte... Nevieť, či to bol konzervativizmus alebo predvídavosť, ale jednoducho bolo možné z každej kuchyne sa napojiť na komín. Dnes by to nevyhovovalo. Dnes musí mať každý spotrebič vlastný prieduch. Ale vtedy boli vlastne všetky kuchyne napojené na jeden komín. Tie komíny sú naozaj začadené od sadzí. A viem, že napríklad moji krstní rodičia tiež mali šporák na uhlie. Proste, keď bol problém s dodávkami plynu, tak si niektoré rodiny obstarali aj sporáky na tuhé palivo... (Juraj Gašperík, 1944)

Naratív o sebestačnom dome, „paláci Avion“, sa pri spomienkach na toto obdobie stretáva s naratívom o postupnej degradácii domu v päťdesiatych rokoch. I v tejto súvislosti je tematickým poľom mnohých rozprávání práve zabezpečenie tepla, meškajúce či celkom vynechávajúce dodávky uhlia a problémy s kúrením a teplou vodou.

Čo bolo tiež nadštandardné bolo, že na chodbách boli radiátory. Čiže schodištia boli vykurované. Dokedy, to si nepamätám. No a potom niekedy v päťdesiatych rokoch... Koncom päťdesiatych rokov tie radiátory demontovali.

ĽV: A kam ich dali?

No, asi do šrotu. Ale boli... už dávno boli odpojené, teda neboli funkčné. A presne... rok neviem datovať, ale viem, že zrazu zmizli. Tie radiátory neboli inštalované až do najvyššieho poschodia. V tom mojom bloku boli len po štvrté poschodie, lebo ten teplý vzduch stúpala, čiže bolo zbytočné dávať ich až hore. (Juraj Gašperík, 1944)

Ďalšou veľkou témou rozprávania Aviončanov o povojnovom období, bolo riešenie tzv. nadmernosti bytov, teda nepomeru medzi počtom izieb v byte a počtom ľudí, ktorí v ňom bývali. Obmedzovaniu tohto nepomeru sa v súvislosti s problémom nedostatku bytov v rozrastajúcich sa mestách, tzv. bytovou otázkou, venovalo niekoľko zákonov o hospodárení s bytmi už v období pred druhou svetovou vojnou. *Zákon ze dne 18. července 1946 o mimořádných opatřeních bytové péče č. 163/1946 Sb. z.*²⁸ riešil nadmernosť uložením povinnosti prijať do svojej domácnosti podnájomníka – „státne spoehlivou osobu“.²⁹ *Zákon ze dne 28. dubna 1948 o hospodaření s byty č. 138/1948 Zb.*³⁰ dovoľoval s bytmi politicky nespoľahlivých osôb narábať prakticky akokoľvek. Často bol ako zámienka pre vysťahovanie takto označených ľudí použitý práve argument nadmernosti, keď v byte bývalo menej osôb, ako bol počet obytných miestností (pričom miestnosti ako kuchyňa alebo tie, ktoré boli potrebné k výkonu povolania sa do výpočtu nerátali). S pojmi „politicky nespoľahlivá osoba“ a „primeraný náhradný byt“ sa pracovalo podľa posúdenia pracovníkov národných výborov. Zákon z roku 1948 to priamo dovoľoval: „O tom, zdali náhradní byt je přiměřený, rozhoduje podle volné úvahy místní národní výbor, přihlížející k rodinným a zdravotním poměrům, jakož i k zaměstnání nebo povolání uživatele“... uvádza sa v paragrafe 17 spomínaného zákona. Bezprostredným zámerom takto postavených zákonov bolo rozptýliť buržoáziu a vzdelanú inteligenciu, osobnosti pôsobiace v oblasti vedy, kultúry či umenia, ale aj nekomunisticky angažovaných funkcionárov, ako aj živnostníkov, remeselníkov či vlastníkov podnikov mimo väčších centier, aby na periférii neboli viditeľnými i hlasnými kritikmi totalitného režimu.

Akcia B³¹ v rokoch 1952 – 1953 predstavovala vyvrcholenie nastoleného trendu. V rámci nej vysťahovali mnoho rodín takto označených ľudí mimo Bratislavu do tých najskromnejších podmienok malých miest a dedín po celom Slovensku.³² Akcia B bola jedným z najvýznamnejších aktov porušujúcich v danom období ľudské práva a slobody. Podľa filozofky Marianny Oravcovej „...Predstavuje Akcia-B najlepšie pripravenú etapu tohoto perzekučného postihu štátu voči občanovi. Rozšírila postih z politicko-profesijnej roviny na existenčné zničenie nepriateľa.“³³

Jej dopady ilustruje aj príbeh výtvarníčky Ester

Martinčekovej-Šimerovej. Tá sa v roku 1932 vydala za lekára Františka Šimera, absolventa Lekárskej fakulty UK. Manželia bývali v práve dokončenom Avione a umelkyňa pracovala v ateliéri postavenom na streche domu v časti orientovanej do Májkovej ulice (vtedy predĺžená Sasinkova ulica). S Josefom Marekom sa dobre poznali, obaja boli totiž členmi Umeleckej besedy Slovenska. Z novoobjavených archívnych dokumentov

²⁸ *Zákon ze dne 18. července 1946 o mimořádných opatřeních bytové péče č. 163/1946 Sb. z.* https://www.slov-lex.sk/pravne-predpisy/SK/ZZ/1946/163/vyhlasene_znenie.html (posledný náhľad 23. 10. 2021). Zákony o hospodárení s bytmi podobného charakteru, či „Zákony o nadmernosti“, ako sa medzi obyvateľmi familiárne Avionu nazývali, boli s rôznymi obmenami (1948, 1951, 1956, 1961, 1964) v platnosti až do 31. 12. 1991. Dôsledkom Nežnej revolúcie v roku 1989, zmenou politického režimu, plánovaného hospodárstva na trhové, ale predovšetkým zrušením ľudových bytových družstiev, prechodom bytového fondu do súkromného vlastníctva a celkovou zmenou bytovej politiky sa modifikoval systém narábania s bytmi. Takisto pojem primeranosti či nadmernosti bytu stratil význam.

²⁹ „Státne spoehlivou osobu“ definoval neslávne známy *Dekret presidenta republiky ze dne 25. října 1945 o konfiskaci nepřátelského majetku a Fondech národní obnovy*. <https://www.slov-lex.sk/pravne-predpisy/SK/ZZ/1945/108/> (posledný náhľad 23. 10. 2021).

³⁰ *Zákon ze dne 28. dubna 1948 o hospodaření s byty č. 138/1948 Zb.*, dostupné online: <https://www.slov-lex.sk/pravne-predpisy/SK/ZZ/1948/138/19520101.html> (posledný náhľad 23. 10. 2021).

³¹ ORAVCOVÁ, Marianna: *Akcia B*. Bratislava, Ústav pamäti národa 2020, 304 s.

³² Obydlia boli často podstatne menšie ako ich pôvodné byty, svoj často jediný majetok, ktorý im ostal – nábytok a iné zariadenie – preto zanechali v Bratislave, alebo sa zničili nevhodným uskladnením na dvore či v stodole.

³³ ORAVCOVÁ, Marianna: *Akcia B*. Bratislava, Ústav pamäti národa 2020, s. 114.

³⁴ Projekt nadstavby fotoateliéru. Avion, parcela 10329 – 10330, Fond Útvary hlavného architekta, Archív mesta Bratislavy, škatula č. 454.

však vyplýva, že ateliér nepostavili zároveň s domom a pre Šimerovú, čo dokazujú aj dobové fotografie tesne po dokončení Avionu.³⁴ Ateliér vznikol na streche až v roku 1938 a k jeho výstavbe sa viaže dosiaľ neznáma história. Na Dobytčom trhu (dnes Odborárske námestie) bol od roku 1922 fotoateliér Richarda Mazoucha, ktorý býval na Blumentálskej 10. Ten mal byť len provizórnou stavbou so životnosťou päť rokov, no v skutočnosti sa povolenie k jeho užívaniu predlžovalo až pokiaľ sa nezačalo s výstavbou Avionu. Fotoateliér, patriaci vtedy už inému vlastníkovi – Eduardovi Novákovi – stavbe pochopiteľne prekážal, a tak ho museli predsa len zbúrať. Napokon ateliér umiestnili v náhradných priestoroch v suteréne časti Avionu orientovanej do Májkovej ulice, čo je zrejme z projektu domu. Tieto priestory pravdepodobne po čase nevyhovovali pre nedostatočné možnosti vetrania, ale aj chýbajúce prirodzené osvetlenie potrebné pre fotografovanie. Postavili teda ďalší ateliér na streche, kde tvorila za nejasných okolností Ester Šimerová, čo máme potvrdené z viacerých osobných svedectiev Aviončanov, napríklad Juraja Gašperíka, ktorému o tom rozprávali rodičia. Výtvarníčka prišla o svojho prvého manžela za druhej svetovej vojny v Plzni, kde žili po odsťahovaní z Bratislavy do Protektorátu. Jej manžel pomáhal príslušníkom odboja, za čo ho gestapo zatкло a popravilo. Druhý manžel, za ktorého

³⁴ Dnes už nevyužívaný sklad uhlia v suteréne, 2021. Foto: Anton Sládek.
³⁵ Otvor, ktorým sa do kotelne v suteréne zhadzovalo uhlie z dvora, dnes nevyužívané, 2021. Foto: Anton Sládek.

sa vydala v roku 1947 v Bratislave, bol právnik Martin Martinček. Ten v povojnovom období pôsobil ako vedúci Úradu predsedníctva SNR, no počas politických čistiek začiatkom päťdesiatych rokov ho označili za buržoázneho nacionalistu. Manželov v rámci Akcie B z Avionu vysťahovali na Liptov. Martinček sa napokon tiež presadil v umeleckej sfére a stal sa známym fotografom. Z obdobia života Martinčekovej-Šimerovej v Avione sa zachovali návrhy a aj fotografie zariadenia bytu odkazujúceho na tendencie francúzskeho art deco, vytvorené umelkyňou práve pre tento byt.³⁵ Dizajn nábytku dopĺňala farebnosť stien – spálňa, cez deň slúžiaca ako dámsky salón, mala steny vymalované na ružovo. Na oknách boli priesvitné záclony – jedna červená, druhá žltá. Šimerová navrhla pre byt v Avione aj kubisticky zdobené svietidlo. Dvere boli čierne a z tmavého podkladu vystupovali farebné maľby architektonických pamiatok Talianska a Ruska. Zariadenie vyrobil renomovaný výrobca Umělecko-průmyslové závody (UP závody) v Brne, no počas viacerých sťahovaní sa zničilo a stratilo.³⁶ Osobné spomienky na život výtvarníčky v Avione publikoval okrem iných Štefan Bednár vo svojej knihe *Bohém hľadá vlasť*. Aj tu sa objavuje zmienka o jej ateliéri na streche Avionu.³⁷

Vysťahovanie strednej vrstvy v rámci akcie B spôsobilo výraznú zmenu v sociálnej a ekonomickej štruktúre miest na Slovensku. Nové obyvateľstvo sa v priebehu nasledujúcich dvadsiatich rokov v Bratislave formovalo najmä z robotníckeho zázemia a ľudí priťahovaných mestom z vidieka.

↑ Interiéry bytu E. Šimerovej v Avione. Zdroj: Galéria Petra Michala Bohúňa v Liptovskom Mikuláši.

↓ Návrhy interiérov bytu E. Šimerovej pre Avion, 30. roky 20. storočia. Zdroj: PETERAJOVÁ, Ludmila: *Ester M.-Šimerová*. Bratislava, Slovart 2014, s. 37.

Môj otec bol tvrdý komunista, on bol teda fakt, že komunista, že nebol prevracač kabátov, a preto nie som pokrstená, teda aspoň som si myslela, že som nebola [zasmiatie]. Ale nezakazoval nikde, akože viesť nás k nejakej katolíckej viere, veď nakoniec oni mali to náboženstvo, že ho tolerovali, ale on povedal, že v podstate moja dcéra, moje dieťa nie. Potom som sa dozvedela, lebo môj otec chudák zomrel, a stále tomu neveril, že nakoniec pokrstená som tu v Blumentáli. Táto Adelka, čo s nami bývala, ma tam zobrala načierno a nehala ma pokrstiť, ale nikomu to, ani otcovi nepovedali. Ale mama vedela, áno [so smiechom]. Mama vedela, že otec zomrel s tým, že ne.

Adelka, keď sme išli na prechádzku, tak na Kalváriu hore do kostola. A to mi vždy povie, že: Ale nesmieš otcovi povedať, že si bola v kostole.

Ne, hovorím.

³⁵ PETERAJOVÁ, Ludmila: *Ester M.-Šimerová*. Bratislava, Slovart 2014, s. 36 – 37.

³⁶ UP závody mali v Bratislave na Štefánikovej ulici 17 obchodný dom, postavený v roku 1929 podľa návrhov brnianskeho architekta Jana Viška. Stavba patrí k raným príkladom funkcionalistickej architektúry s voľným pôdorysom a pásovými oknami na Slovensku. Boli tu aj výstavné priestory, v ktorých mohli prezentovať výsledky svojej práce pedagógovia a absolventi bratislavskej Školy umeleckých remesiel. Bližšie pozri BEDNÁR, Štefan: *Bohém hľadá vlasť*. Bratislava, Slovenský spisovateľ 1984, s. 300.

³⁷

Prvé, čo bolo: Tati, ja ti nepoviem, že som bola v kostole.“ [smeje sa] Ale otec nič, smial sa, akože to bolo akože v pohode, nerobil z toho cirkus... (Nad'a F., 1955)

Noví nájomníci, ktorí sa do Avionu prisťahovali, patrili však tiež medzi dobovú elitu, boli štátnymi úradníkmi. Ich manželky často ostávali, najmä kým odrástli deti, v domácnostiach a starali sa o ich chod veľmi podobným spôsobom ako ich predchodkyne podľa modelu meštianskej rodiny.

Je zrejmé, že udalosti v povojnovom totalitnom štáte mali dopad na kvalitu života a medziľudské vzťahy, okrem iného aj cez bytovú otázku. V rovine architektúry ovplyvňovali predovšetkým vnútornú prevádzku bytových domov. Determinovalo ju navyšovanie počtu osôb v bytoch a rozdeľovanie veľkých bytov na viacero malých, v dôsledku čoho sa napríklad niektoré rodiny ocitli bez hygienického príslušenstva, o ktoré sa museli aspoň na nejaký čas deliť so susedmi. V dispozíciách bytov dochádzalo k rýchlym a neodborným stavebným úpravám, bez prihliadania na pôvodné prvky vybavenia bytov (sanita, obklady, dvere, okná a podobne), či dokonca na autorstvo architektonického diela. Tieto úpravy mali byť provizórne a krátkodobé, no napokon fungovali omnoho dlhšie, než ktokoľvek predpokladal. Niektoré z nich už nikdy nebolo možné dať do pôvodného stavu – strata pôvodných prvkov bola nezvratná.

NJ: No, počuli sme, že v jednom byte bývala jedna rodina. Manželia a štyri, štyroch synov mali. A možno viete, on bol ten tlačový alebo hovorca vysokého štátnika.

OJ: Jeho tajomník.

NJ: Alebo tajomník, alebo také niečo v tom čase, neviem.

OJ: Manželka mu odišla, so štyrmi synmi emigrovala.

NJ: Manželka emigrovala.

OJ: A on zostal v tom byte sám. No a keďže tu bolo veľmi vysoké nájomné, on by musel platiť nadmernosť. Tak si do toho bytu zbral podnájomníkov.

V jednej izbe býval herec, v jednej izbe bývala rodina s deťmi, v jednej býval on sám a v tej štvrttej, neviem kto býval. Ale v každej izbe býval niekto cudzí, vraj. No a tým pádom zrejme mu prispievali, samozrejme, na to nájomné, preto si mohol dovoliť platiť tú nadmernosť. Len ten byt potom vraj vyzeral, v hroznom stave asi bol, lebo nikto sa oň nestaral. To keby ste videla kuchyňu alebo kúpeľňu, to bola vraj hrôza.

LV: Ako spoločné priestory, hej?

OJ: Dokonca tá, tá rodina, čo bývali s tým dieťaťom v obývačke, tak tí mali nejaký varič, takže asi pani chodila len umývať riad, neviem či do kúpeľne, alebo do kuchyne. To bolo hrozné, ale oni si vraj varili v tej izbe. A bola diera tam... Aby mačka mohla chodiť.

NJ: A mali tam aj hrazdu medzi dverami [zasmiatie], takú na vytačku malú...

(obyvatelia Avionu, narodení v päťdesiatych rokoch)

Podľa spomienok obyvateľov a obyvateľiek Avionu existovali viaceré spôsoby, ako sa ľudia i rodiny pokúšali vyhnúť sa vystaňovaniu z bytu z dôvodu nadmernosti. Jeden z nich predstavoval aj spomenutý prenájom izieb v bytoch pre celkom cudzie osoby, ktorý zároveň predstavoval ďalší príjem do rodinného rozpočtu.

Len veľmi málo obyvateľov sa rozhodlo za nadmernosť v bytoch zaplatiť, resp. mohli si dovoliť za nadmernosť platiť. Využívali na to aj vedľajšie príjmy, tentoraz nie z prenájmov izieb, ale napríklad z učenia hry na klavíri alebo doučovania cudzieho jazyka. Ak ostala izba v byte voľná, bola zväčša dostatočne veľká, aby si učiteľka hudby mohla dovoliť umiestniť v nej klavír a prijímať v nich svojich študentov a študentky hudby.³⁸

Na druhej strane úvahy o spravodlivosti dodržiavania nariadení spojených s nadmernosťou stoja príbehy rodín, ktoré sa dostali do životnej situácie vyžadujúcej väčšie bývanie. V snahe naplniť morálnu normu týkajúcu sa starostlivosti či dochovávaní starších členov rodiny či príbuzných vznikla potreba väčších priestorov.

³⁸ Zároveň je možné uvažovať nad tým, že miestnosť s klavírom nebola zarátavaná pri výpočte obytných miestností v intenciách Zákona č. 163/1946, § 12., ods. 3, ktorý sa nevzťahoval na miestnosti „u nichž užívateľ bytu prokáže, že jich sám nebo príslušníci jeho rodiny, ktorí bydlí v jeho bytĕ, nemajúce vlastného bytu, nezbytně potřebují k výkonu svého povolání nebo zaměstnání“.

Babička bola u nás a už sme aj my s bratom dorastali. Neskôr sme mali doma dve babky, ešte aj babkinu sestru, o ktoré sa bolo treba starať. Vlastne bolo nás už šesť dospelých ľudí v dva a pol izbovom byte a vtedy domová správa sa rozhodla, že aby sa v Avione aj druhému susedovi s rodinou polepšilo, lebo išiel z takého prízemného malého domovníckeho bytu na prvé poschodie do toho nášho a my šiesti dospelí sme išli sem, do tohto bytu. Taká trojvýmena...

(Ľubomír Herzán, 1944)

➤ Pohľad na Avion a vežu Blumentálskeho kostola, okolo 1950. Zdroj: Tlačová agentúra SR, autor: neznámy.

Susedia v Avione vedeli o situácii týkajúcej sa bytov vo svojom okolí a v prípade potreby sa snažili výmeny bytov riešiť priamo cez domovú správu, teda v rámci Avionu. Dialo sa tak počas celého obdobia, keď bol dom v správe Ľudového bytového družstva. Niekedy však ich predstavy a požiadavky narážali na oficiálne (i neoficiálne) poradcov, ktoré podľa ich rozprávania Ľudové bytové družstvo viedlo prakticky až do začiatku deväťdesiatych rokov 20. storočia.

ĽV: Ako sa k tomu stavali ľudia, keď sa mali povymieňať v bytoch v rámci družstva?

MH: Niektorí boli radi.

ĽH: No, takto, jednoducho sa im, v tom čase to bolo tak, že sa im to povedalo, sa im to nariadilo. A často nestačili platiť to vysoké nájomné, nemali na to financie, stali sa neplatičmi. Bolo to vlastne často pre nich, v tom čase, východisko z núdze. Nevieť. No nebolo to spravodlivé.

MH: Tvoja mama povedala, že jednak im to nariadili, ale oni sa často ani nebránili tomu, lebo sa zbavili všetkých tých povinností, tých nájomníkov, ktorých mali navyše, možno aj preto, že konečne chceli už svoje súkromie. Stalo sa, že aj sami prišli s návrhom na výmenu bytu za menší. A tie byty boli často v zúboženom stave, pri toľkých ľuďoch, ktorí si ani neboli príbuzní. Nie je to moje, tak čo sa budem starať. Stalo sa, že bola nutná kompletná rekonštrukcia najmä kuchyne či kúpeľne a toalety.

(Mária a Ľubomír Herzánovci, narodení v štyridsiatych rokoch)

Podľa spomienok Aviončanov, často vo forme legitimizačných výrokov⁴⁰ čiastočne obhajujúcich tentoraz úmysly zamestnancov ĽBD, boli výmeny bytov zdôvodňované dobrým úmyslom v snahe o zachovanie spravodlivosti v rámci výmeny bytov a počtu osôb, ktoré v nich bývali.

³⁹ Rozdielne predstavy o tom, kto mal či nemal dostať byt v Avione, sú témou rozprávania s viacerými tematickými poliarmi. Jedno z nich sa týka očakávania darov („čokoládiek“) zo strany úradníkov a úradníčok, aby pridelenie bytu dopadlo tak, ako si žiadatelia predstavovali. Téma úplatkov zapadá do predstáv o korupcii a dôležitosti sociálnych sietí v období socializmu pri získavaní nedostatkového tovaru. Pozri viac GONDA, Peter – ZAJAC, Peter: *Socializmus: realita namiesto mýtov*. Bratislava, Konzervatívny inštitút M. R. Štefánika 2020, 319 s.; HERZÁNOVÁ, L.: *Netzwerke und Generationenbeziehungen*. In ROTH, Klaus – GIORDANO, Christian: *The Heritage of the socialistic everyday life Strategies in the socialistic everyday life: trust, social relationships, networks and their consequences for the transition after 1989*. Freiburger Sozialanthropologische Studien, Münster, LIT Verlag 2006, s. 81 – 100.

⁴⁰ LEHMANN, Albrecht: *Rechtfertigungsgeschichten. Über eine Funktion des Erzählens eigener Erlebnisse im Alltag*. In: *Fabula* 21, 1/2, 1980, s. 56 – 69.

Ale myslím si, že vždy to bolo, že si oni z toho elbédé [ĽBD], nejak si povedali, že dobre, nerobíme zle, ale len preto, že by si toľko neplatil, tak chceme ti umožniť, lebo to nájomné bolo vysoké, aby si menej platil. Nevieť. Nezmyselné, ale viem, že tak to bolo. Tak vlastne u nás, že nemôžeš mať taký veľký byt, lebo nadmernosť. Aj keby tam ten človek, keď ten manželský partner zomrel napríklad, rád býval ďalej, tak sa to nejako zaužívalo, že nadmernosť máš a musíš sa presťahovať, a keď nie, nemáš na to peniaze. V podstate tlaky boli vždy len z elbédé [ĽBD], že len od nich, keď to išlo, lebo určite každý by tu ostal rád, ten starý nájomník. (Náďa F., 1955)

← Pohľad na Avion zo strechy Metropolky, okolo 1950. Zdroj: Tlačová agentúra SR, autor: neznámy.

Na obdobie konca päťdesiatych rokov a šesťdesiate roky si už spomínajú aj terajší obyvatelia. V rozhovoroch ponúkali, popri sprostredkovaných informáciách z rodinnej pamäti, aj cenné vlastné spomienky. V tých, ktoré sa týkali prostredia domu a miest stretávania sa, majú tendenciu porovnávať situáciu s dňom.

Tu v tom podchode boli dve masívne rúry na takom výkyvnom zariadení, na ktorých sa prášili koberce. Vtedy v päťdesiatych rokoch vysávače boli skôr rarita, to nemala každá domácnosť, toto bola skôr výnimka, takže každú sobotu poobede tu stál rad ľudí s kobercami, čakali, kým sa to uvoľní. A teraz keď dva prakeri tam plieskali do toho, no tak tu bol rachot... [smiech] To si už dnes asi ani neviete predstaviť. Ale to patrilo k tomu koloritu.

(Juraj Gašperík, 1944)

Mangľovňa a práčovňa naďalej poskytovali miesto pre stretávanie sa, v tomto období však už nie domácich paní a ich pomocníkov, ale širšieho spoločenstva obyvateľov. I prirovnanie k rodinnému domu či predstavám o bezprostrednosti dedinského spoločenstva naznačuje prílev nového obyvateľstva v tomto období, s iným zázemím:

To bola taká partia, že keď sa išlo prať, tak boli oslavy. Také seanse, to bolo jak keby na dedine. Práčovňa, proste každý týždeň moja mama spomínala, to bolo úžasné. Ide sa prať do práčovne a stretli sa tam, pralo sa, žehlilo sa, chlapi chodili, zobrali harmoniku, ješť si doniesli a piť niečo. No to bolo neskutočné a mama to poňala, že je ten Avion jak rodinný dom. (Nad'a F., 1955)

Optimistické spomienky na detstvo celkom nereflektujú neľahké roky, prítomnosť detí opisovali Aviončania ako znak toho, že dom či miesto okolo bolo živé:

← Ruch pred Avionom, 21. 8. 1968. Zdroj: Archív Juraja Sedivého, autor: Mikuláš Gažo.

Tým, že sa sem nasťahovala generácia, ktorá bola vekovo veľmi blízka, ehm, bolo tu aj veľmi veľa detí a tým pádom tí ľudia boli oveľa tolerantnejší ako teraz. Lebo v každej rodine bolo nejaké dieťa a bolo tu veľmi rušno, pretože, keď si predstavíte, že dvadsať detí vám dupe a uteká zo siedmeho poschodia dole do pivnice a potom behá po pivničných chodbách... Lebo vtedy sme to nemali ešte tak ako teraz – teraz kvôli kriminalite to máme rozsegmentované, zamrežované, pozamkýňané – ale vtedy to bolo všetko priechodné, mohli sme po terasách behať, zo schodišťa, cez pivnicu, do druhého schodišťa, z dvora na dvor. No takže bol tu nesmierny ruch a tí ľudia boli tolerantní. Bolo to možno aj tým, že bolo po vojne, každý bol rád, že tú vojnu prežil. Ja už si to pamätám tak od toho päťdesiateho roku, že fakt, aj keď tu bolo socialistické zriadenie, po tej vojne, v tých prvých rokoch bolo cítiť zlepšovanie. Každým rokom. Na začiatku, ja si ešte pamätám lístkový systém, jak sme, jak sme stáli pred obchodmi v radoch, a proste, aj to zásobovanie bolo lepšie, už aj tie obchody boli lepšie zásobené. Čiže ten začiatok päťdesiatych rokov bol, povedal by som, aj optimistický, pokiaľ si teda odmyslíme politické represálie, strach z udania atď. Ale po tej hmotnej stránke ten začiatok päťdesiatych rokov bol taký prudký nástup, a to sa odrážalo aj v nálade obyvateľstva. A, hovorím, tí ľudia, ehm, to keby dneska deti tak šantili, ako to bolo za mojej mladosti, tak to by už mnohí protestovali, vykrikovali a boli by nespokojní. (Juraj Gašperík, 1944)

Trochu iný pohľad mali pár rokov predtým na podobné šantenie členovia predstavenstva družstva: „Predstavenstvo v tomto smere vydalo viaceré obežníky na všetkých členov, vyzývajúce najmä na zachovávanie nájomného a domového poriadku, k udržiavaniu čistoty, poučujúce rodičov, deti a pomocnice v domácnosti, aby straty družstva neopatrným a nešetrným zachádzaním a družstevnými zariadeniami obmedzilo na snesiteľné minimum.“⁴¹

Na disciplináciu nielen avionských detí dozeral od začiatku fungovania družstva domovník, ktorý často vystupuje v rozprávaniach ako osoba, ktorá sa starala o poriadok a čistotu v dome, očividne nielen doslovne. Zaujímavé je, že v detských spomienkach vystupujú často ako osoby s veľkým rešpektom, obyvateľom sa vždy rozsvietili oči pri zmienke či otázke o domovníkoch. Konkrétnejšie údaje však v rozprávaniach chýbajú. Pamätníci a pamätničky na rôzne obdobia sa zhodujú, že domovníci boli osoby, ktorým bolo treba zaplatiť, ak ste prišli po večierke po 22.00 hodine a presvedčiť ich, aby vám odomkli bránu. Bývali totiž v domovníckych bytoch na prízemí, a tak mali blízko k bránam i k dvorom. Ich deti boli po návrate domov zo školy na dvore vždy prvé.

Trávenie času na dvore a kopy zásob uhlia sa v spomienkach vracajú i v tomto období. Dvor a uhlie na ňom slúžiace ako miesto na detské hry v spomienkach vtedajších detí predstavujú deliaci moment oboch vrstiev prisťahovaných družstevníkov. Spomienky detí sa delia podľa toho, či mali dovolené hrať sa s ním a v ňom, alebo nemali, či mohli len snívať o tom, ako by bolo možné doň skákať z okna vlastného bytu na prvom poschodí. Homogénnejšia zmes obyvateľov domu sa totiž vytvárala len postupne.

Aj keď sme vyrastali, dosť veľa nás bolo, dosť veľa detí, čo sme sa hrávali na dvore, na tom severnom, kde bolo uhlie. To boli pre nás Vysoké Tatry. Čierni sme došli, skákali po tom uhli, schovávali sme sa tam. No neskutočné zážitky máme. Ale boli deti, ktoré chodili na Vazovovu a boli deti, čo sme chodili na Školskú a potom to bolo rozdelené – deti doktorov, to sme vždy hovorili. To sme sa smiali. To sa nemohli ísť ani s nami na dvor hrať, lebo to bolo detičky, ako bola jedna moja kamoška. Nikdy nezaбудnem, že smutná na balkóne pozerala, ale ju maminka nepustila, lebo ona bola pani doktorova dcéra, aby sa nezašpinila od uhlia. Tak, a my sme boli niekto iný, my opice – proletárske detičky...“ (Nad'a F., 1955)

⁴¹ Zpráva predstavenstva o činnosti Stavebného družstva na výstavbu nájomných domov v Bratislave na Tehelnom poli a okolí za obchodný rok 1947.

Rozdelenie „uhlím“ predstavuje tematické pole pokračovania v tradícii „lepších rodín“. Práve v súvislosti s nimi sa v rámci ideálneho modelu buržoáznej rodiny zvykne hovoriť o ďalšom rozšírení či rozvedení moderného pojmu „detstvo“⁴² a dokonca vynájdení pojmu „mládež“. ⁴³ Tento model vytvoril životnú fázu, ktorá sa sústredila na učenie, počas ktorej deti nemajú žiadne iné špeciálne povinnosti. Ešte v medzivojnovom období, na rozdiel od detí vo vidieckom prostredí či v rodinách robotníckych, nemuseli v rovnakom veku toľko pracovať v domácnosti, ani pomáhať zabezpečovať obživu pre jej členov. Ak to bolo možné, pre dieťa bola vytvorená aj špeciálna izba oddelená od ostatných členov rodiny či domácnosti. Postupne sa deti stali subjektmi kontroly – zostali „zapečatené“ doma – zmizli z ulíc⁴⁴ a vplyvu rovesníckych skupín. Väčší dôraz sa kládol na výchovu, orientáciu na výkon, výsledky a úspechy, podriadené prísnejšej disciplíne.

Švajčiarsky sociológ Kurt Lüscher hovorí, že od 19. storočia možno v európskej spoločnosti pozorovať jasné tendencie: plánovanie rodiny sa stalo vedomým rozhodnutím a počet detí sa znížil. ⁴⁵ Podľa sociológa Ivana Chorváta sa navyše rodičia zo strednej vrstvy často veľmi obávali o budúcnosť svojich detí a dobrého mena rodiny. Tí, ktorí patrili k inteligencii na vidieku, ako aj k strednej vrstve v mestách, pestovali stavovské hodnoty vo vzťahu k životnej dráhe svojich detí, podporovali poskytovanie adekvátneho vzdelania pre deti s dôrazom na morálne kvality a vstúpovanie hodnôt a postojov podporujúcich ekonomický úspech. ⁴⁶ Keďže v prípade strednej vrstvy v nástupníckych štátoch habsburskej monarchie (Československo, Maďarské kráľovstvo a ďalšie) sa spoločenský vzostup a udržanie si postavenia – na rozdiel niektorých iných európskych štátov – týkal predovšetkým úradníckeho aparátu štátu, vzdelanie ako investícia do budúcej generácie bolo obzvlášť dôležité. Keďže privilegia sa po roku 1918 nemohli dediť, ale potomstvo si svoje postavenie muselo získať vlastnou snahou, rodiny tejto spoločenskej vrstvy veľa investovali do vzdelávania a výchovy detí. Je treba pripomenúť, že aj v prípade Aviončanov nasťahovaných do domu v období päťdesiatych rokov išlo z veľkej časti opäť o inteligenciu a úradníkov štátneho aparátu kladúcich dôraz na vzdelanie.

Moment vzdelávania, tak školského, ako aj mimoškolského, a súvislosť so vzťahom k priestoru domu a jeho využívaniu, pokračoval i v rozprávaní mnohých príslušníkov dnešnej generácie na prahu štyridsiatky. Časť z nich hovorila o tom, že nemali čas sa hrať s ostatnými deťmi na dvore, lebo ich voľný čas bol vyplnený mimoškolským vzdelávaním a navštevovaním krúžkov.

Aj v generácii mládeže bola v tomto období identita Aviončanov vymedzovaná voči okolitým uliciam v štvrti. Július Matis vo svojej knihe *Aviončan* opisuje, ako

⁴² ARIES, Philippe: *Geschichte der Kindheit*. Mnichov, Karl Hanser Verlag 1975, 588 s.

⁴³ MITTERAUER, Michael: *Sozialgeschichte der Jugend*, Frankfurt am Main, Suhrkamp 1986, 275 s.

⁴⁴ ZINNECKER, Jürgen: Vom Straßenkind zum verhäuslichten Kind: Kindheitsgeschichte im Prozeß der Zivilisation. In BEHNKEN, Imbke (ed.): *Stadtgesellschaft und Kindheit im Prozeß der Zivilisation*. Opladen, Leske und Budrich 1990, s. 142 – 162.

⁴⁵ LÜSCHER, Kurt: Familienrhetorik, Familienwirklichkeit und Familienforschung. In VASCOVICS, Laszlo A. (ed.): *Familienleitbilder und Familienrealitäten*. Opladen, Leske und Budrich 1997, s. 61.

⁴⁶ CHORVÁT, Ivan: Niektoré historické aspekty vzniku modernej rodiny. In *Acta Universitatis Matthiae Belii* 8, 2000, s. 229.

špeciálne sa videli jeho mladí obyvatelia: „Avionskí chalani boli vtedy už Bratislaváci, ich rodičia bývali v Avione aj dvadsať rokov, ale chalani z Päťsto bytov boli sedláci, ich rodičia, prisťahovalci z celého Slovenska tam prišli bývať až teraz, po vojne. My Aviončania sme hovorili krásnym jazykom, že jasnačka a štigro a sevas, šraci, ale tí privandrovalci ľapotali akousi skoro nezrozumiteľnou mazgľavinou plnou mäkkčov (ešte aj ale a lebo hovorili s mäkkým ľ). Bolo jasné, že ich treba biť ako žito, ale pretože to boli chlapci z hôr – silní a rýchli – neradno sa bolo s nimi zahrávať.“⁴⁷

⁴⁷ MATIS, Július: *Aviončan*. Budmerice, Vydavateľstvo RAK 2011, s. 13.

Nasledujúce obdobie architekt Josef Marek už nezažil, v roku 1966 totiž zomrel. V povojnovom období sa z pochopiteľných dôvodov nemohol vrátiť k architektúre ako samostatný podnikateľ. Pracoval v Bratislave v Štátnom plánovacom ústave a spolupracoval aj s pamiatkovým ústavom, kde využil svoje znalosti v oblasti pamiatkovej ochrany a urbanizmu. Približne tri roky pred svojou smrťou sa odsťahoval do Brna a tu aj dožil.

Postupom rokov sa v rozprávaní z väčšiny prisťahovaných „iných“ či „nových nájomníkov“ stali tiež „naši“. Ďalšia výmena obyvateľov domu, ktorá nastala počas uvoľnenia v šesťdesiatych rokoch a následného opätovného pritvrdenia v roku 1969, bola preto často opisovaná so smútkom. V rozprávaniach Aviončanov a Aviončaniek opäť odchádzali najmä rodiny, o ktorých sa hovorilo, že sú príslušníkmi „skrachovanej buržoázie“ alebo sa predpokladalo, že sú Židia. Často odchádzali najmä mladí ľudia alebo celé časti rodín, ktoré sa už do konca života nestretli so svojimi blízkymi.

Vybíjanú, čo sme sa hrávali, behali sme po pivniciach, vedľa sme sa hrali gumu alebo sedeli nejako takto: v tomto vchode, čo ja bývam, my nemáme to zábradlie tam kde chodia výťahy. A to keď si dneska pamätám, že sme si sadli, jedna noha bola dole, druhá na schodisku a sme sa húpali. No dneska, keď pozerám, to je katastrofa.

No, ale potom ako deti, po šesťdesiatom osmom, nám dosť veľa v šesťdesiatom deviatom odišlo. To bolo niekoľko celých rodín alebo len niektorí z tých rodín akože v podstate išli za hranice.

Mišo..., ten bol, ten bol tiež ako super. Oni bývali tam, jak je Drogéria. Tí v šesťdesiatom deviatom odišli, oni išli do Nemecka. Tiež dvaja synovia. Mišo bol akože môj spolužiak, ten druhý bol starší, strašný fešák chlapec. Všetky dievčatá, hlavne my sme boli doňho zaľúbené. Chodil so mnou aj na zédešku [ZDŠ]. Plakali sme, keď odišiel a on, myslím, že otec bol zubár. Oni v Nemecku žili, ale Mišo sa nakoniec vrátil. Išiel do Rakúska, do Viedne, lebo ona tu ostala v tej garsónke vo vedľajšom vchode jeho babka. A ona deväťdesiatdeväťročná myslím, že zomrela. Aby to mal Mišo blízko, potom už vlastne, keď mali aj to občianstvo, tak chodil za tou babkou. Veľmi rád ju mal.

Potom nás tu len pár ostalo. Ale hovorím, to boli také neskutočné zážitky, čo sme sa my tu povyvádzali, a to mi stále **proste ostane.** (Nad'a F., 1955)

V prípade, že niektorí nezapadali do obrazu vrstvy ľudí, ktorí boli vhodnými adeptmi na „odchádzanie“, vyjadrovali zmätok.

Táto rodina, to nechápem, čo tá mama, čo tam videla alebo z akého dôvodu odišli. Hovorím, veľmi zvláštna rodina to bola. Po tomto ich odchode sme boli aj veľmi prekvapení, že toľko detí a dá sa svojim spôsobom skoro povedať, že boli bordelári. Bohvie, koho tam kde mali alebo akože neviem. To sme nikdy nepochopili, prečo oni, akože prečo utekali. Dajme tomu, že chápem, že Mišovi rodičia, že otec bol zubár [búchanie rukou po stole]. Mal to také iné, mal sen, možno podnikáť, ale nemohol, lebo boli tu proste tí doktori s inými možnosťami u nás doma. (Nad'a F., 1955)

Dôvodov, prečo niekto z rodiny ostal v Československu, mohlo byť niekoľko. V príbehoch Aviončanov boli spomenuté rôzne: mohli to byť zdravotné problémy i opatrovanie niekoho blízkeho alebo partnerský vzťah.

Otec tu ostal, on nechcel ísť akože, vôbec preč, aj zdravotne nejako na tom nebol dobre, lebo on bol, myslím, zavretý predtým, neviem, ale ktosi, či si to len vymyslel, nevymyslel, neviem. Ale nie, že by bol nejaký zlodej alebo vrah, ale niečo politického [ehm] a mal akože dosť podlomené zdravie. Takže on nikde utekať nebude a ona sa jedného krásneho dňa zobrala a so všetkými tromi deťmi. A tá najstaršia dcéra povedala, že nie, že ona tu zostane s otcom. Myslím, že už mala aj frajera. Krátko na to sa akože ona vydala...

(Nad'a F., 1955)

↑ Pohľad na Blumentalský kostol a Floriánske námestie pred Avionom, 1969. Zdroj: Archív Juraja Sedivého, autor: Mikuláš Gažo.

V období „normalizácie“, ⁴⁸ v sedemdesiatych i v osemdesiatych rokoch 20. storočia, sa do uvoľnených bytov opäť sťahovali noví nájomníci. Tí sú však súčasnými staršími Aviončanmi považovaní za „nových Aviončanov“. Na jednej strane chýbali roky, ktoré by im umožnili stihnúť spojiť sa so staršou generáciou obyvateľov, ako sa to podarilo generácii, ktorá sa nasťahovala do domu na začiatku päťdesiatych rokov 20. storočia, a to aj napriek odlišnému vzdelanostnému zázemiu a pôvodu či miestu narodenia. Na strane druhej ich prijatie Aviončanmi v niektorých prípadoch bránilo podľa ich slov to, že niektorí z nich sa k nájmu bytov dostali spôsobom, ktorý sa nezlučoval s etickými princípmi členov a členiek spoločenstva.

⁴⁸ Definíciu obdobia i jeho rozbor podáva napríklad český historik Jan Rychlík. RYCHLÍK, Jan: *Československo v období socialismu 1945 – 1989*. Praha, Vyšehrad 2020, s. 236 a nasl.

A to viem, že oni tým, že robili na elbédé [LBD], to boli akože zamestnanci, tak že dostali tie byty. Nemali s Avionom nič spoločné. Či to bolo mimo poradia, to neviem. Niekde inde potom, v nejakých iných bytoch zasa boli babky. No ono to bolo troška aj také smutné, že niekedy, keď babka ostala sama a proste ten cit chýbal...

Pani Terchovská tak pani Kulčárovú, tá bývala tam, ako bol zelovoc... Strašne zlatá pani to bola, hej. Potom, keď manžel jej zomrel, no tak proste pani Terchovská potrebovala v Avione bývať, tak ona pani Kulčárovú, ktorá tu celý život bývala, [búcha po stole] a tým, že manžel zomrel, tak ju vlastne presťahovali do neviem akého bytu druhej kategórie niekde. V rámci ale elbédé [LBD] [ehm], aby Terchovská mohla v Avione bývať a pani Kulčárová proste veľmi zle to znášala. Oni väčšinou tlak robili, keď sa uvoľnilo. Niekde poslať starú babku, že teda nebudeš v Avione, tebe je to škoda.

To potom už hovorím, v tých sedemdesiatych rokoch a tak, vlastne sa dostali tí iní ľudia sem... (Naďa F., 1955)

Tlaky na výmenu bytov zo strany LBD sa diali až do deväťdesiatych rokov 20. storočia. V snahe udržať byt v rámci rodiny Aviončania využívali rôzne stratégie. Jednou z nich bolo napríklad prihlásenie vnukov či vnučiek ako spolubývajúcich starej mamy alebo starého otca, hoci v bytoch nie vždy aj reálne bývali. Napriek tomu, keď prišlo na lámanie chleba, bolo podľa niektorých spomienok potrebné dokazovať, že byt skutočne obývajú. Starí Aviončania preukázali vzájomnú podporu a postavili sa za svojich susedov. Zozbierali podpisy, ktoré dosvedčovali, že vnúčatá skutočne v byte bývali, hoci to nemusela byť vždy pravda.

„Husákové deti“, teda generácia ľudí narodených v Československu počas babyboomu, ktorý sa začal začiatkom 70. rokov 20. storočia,⁴⁹ vyrastali v tomto období aj v Avione a spory o byty podľa ich rozprávání zrejme neriešili. Väčšinu z nich spájalo navštevovanie spoločnej školy a niektorých i spoločnej triedy v základnej škole na Vazovovej ulici, kde sa v rámci rajonizácie stali zo susedov zároveň i spolužiaci. Ich zväzky a priateľstvá boli veľmi intenzívne. Opäť nastala ďalšia vlna či nová generácia vybíjaných, šípkových, skákania cez gumu a hru rabasuli, skrývania sa v pivniciach, škôlok na skákanie, nakreslených na asfalt na dvore a prepojení protiľahlých strán lanovkou z motúza krížom cez dvor. Vymýšľali si však i netradičné hry, keď si deti zobrali kartónové krabice a išli žobrať pred neďaleký Blumentálsky kostol, aby si to vraj vyskúšali.

⁴⁹ ŠPROCHA, Branislav – TIŠLIAR, Pavol – ĎURČEK, Pavol: Socialistický model populačnej politiky a reprodukčné správanie na Slovensku. *Studia Historica Nitriensia* 22, 1, 2018, s. 104 – 131.

Deväťdesiate roky sa v spomienkach Aviončanov a Aviončaniek nesú aj v znamení strachu o bezpečnosť. Na jednej strane išlo o pocit bezpečia bezprostredného, teda strach z okradnutia, vlámania a vykradnutia bytu, okradnutia cudzími ľuďmi striehnucími v bráne, či v rôznych zákutiach domu prespávajúcimi ľuďmi bez domova a podobne. Na druhej strane bolo témou bezpečie súvisiace s ochranou súkromného vlastníctva v podobe vlastníctva bytu a ostatných priestorov v „paláci“ Avion.

Rozličné druhy spoločenstiev vlastníkov bytov vznikajú vo všeobecnosti v rôznych častiach sveta ako spojenie ľudí, ktorí prekračujú hranice svojich obydlií, vlastných súkromných bytov. Ich spojenie nemusí súvisieť s nejakým príbuzenským vzťahom alebo dokonca ani priateľským. Sú prepojení prostredníctvom impulzu, aby spoločne konali, aby chránili domáce súkromie.

Reakciou na chýbajúci pocit bezpečia bol návrat k osvedčeným metódam z minulosti. Brány však už nezamkával domovník, ale obyvatelia samotní. Po skúsenostiach podobných tým nasledujúcim, sa dom uzavrel voči vonkajšiemu svetu. Zmeny sa prejavili aj v interiéroch, zmenili elegantný unifikovaný charakter, ktorý návštevníci vnímali pri stúpaní či klesaní schodiskom. Mnohí obyvatelia vymenili pôvodné dvere svojich bytov za bezpečnostné, rozhodli sa zmeniť latkové pivnice za murované pivničné kobky.

➤ Na streche domu, s výhľadom na hrad, 2021.
Foto: Anton Sládek.

No, tak ešte k tomuto. Tie madlá boli ukradnuté. No, môj syn podedil hodne mojich vlastností, tiež mu záleží... Tiež od útleho detstva tu vyrastal. No, jedného dňa si všimol... Teda to si všimol hneď na druhý deň, mu padlo do očí, že nám zmizli madlá z tých dverí lietacích. No, jedno sa nepodarilo odmontovať, lebo malo nejaké poškodené šróby a nešlo to. Môj syn obehol hneď v ten deň všetky starožitníctva, objavil ich v starom meste v jednom, že tam sú tie madlá. No, ale na druhý deň už tam neboli a ten starožitník tvrdil, že tam žiadne madlá predsa... že on o nich nič nevie. Akonáhle proste zacítil, že je problém, tak madlá zmizli. (Juraj Gašperík, 1944)

Od zmeny režimu v 1989 sa súkromné vlastníctvo stalo symbolom novej éry v postsocialistických krajinách v Európe – stalo sa ideologickým nástrojom, ako aj spôsobom tvorby a realizácie identít.⁵⁰ Súkromné vlastníctvo, mať možnosť niečo vlastniť, bolo v tomto období koncipované ako osobný cieľ a miesto stability.

K príťažlivosti či dokonca nevyhnutnosti súkromného vlastníctva v podobe bytu či domu viedol v období deväťdesiatych rokov i nízky počet nájomných bytov a možnosti nájomného bývania. Podobne vyzerala situácia i v ostatných postsocialistických krajinách v tom období, v Slovenskej republike sa však nájomný sektor nerozvíjal skoro vôbec.

Deregulácia nájomného, nedostatočné zameranie sa komunálnej a štátnej politiky na oblasť podpory nájomného bývania napokon ľudí viedli ku kúpe nehnuteľností. Navyše, Aviončania vo svojich rozprávaniach hovoria nielen o vzťahu k vlastným bytom, ale aj o špecifickom vzťahu k prostrediu mimo nich, teda interiéru domu v tomto období. Tí, ktorí poznali históriu domu, ho navyše dávali do súvisu so spomienkami na koncept z tridsiatych rokov 20. storočia, v ktorom nebytové priestory predstavovali neoddeliteľnú súčasť domu v zmysle spoločného vlastníctva.

⁵⁰ GYÁRFÁS LUTHEROVÁ, Soňa: Sweet Property O Mine. In *Home Cultures: The Journal of Architecture, Design and Domestic Space* 11, 1, 2014, s. 79 – 102.

↑ Všetný deň na rohu Májkovej ulice a Floriánskeho námestia, 2021. Foto: Anton Sládek.

Toho sme sa báli, pretože boli tu pokusy také... presadiť úver, čo mohlo viesť k tomu, že niektorí dôchodcovia by ho nestačili splácať, respektíve tam boli aj také úvahy, že bude lepšie tým dôchodcom kúpiť byty v Petržalke a že Avion bude pre solventných. (Juraj Gašperík, 1944)

Úvahy o privatizácii Avionu ako miesta pre „lepších obyvateľov“ prichádzali od rôznych skupín i ľudí mimo domu. Jednou z nich však bola aj skupina „nových Aviončanov“, ktorej členovia nebudili dôveru práve pre príbehy, ktoré sa týkali ich životných osudov či rozhodnutí.

ZS: Viete čo? Bol tu jeden sused. Ten si, bol takým, neviem z ktorej Hornej Dolnej. Tam rýchlo dom predal, a keďže sa motal v politike a bol veľký komunista, tak mu prideliť dom v dobrej štvrti v Bratislave, ktorý postavil zhodou okolností náš kamarát. Oni zdrhli do Nemecka a ich dom mu prideliť. Akože nomenklatúrny káder, nemal kde bývať. Bezdomovec zrazu bol, tak dostal za päť korún veľký dom Mirov.

MS: No, ale ten, ten dom potom začas predal, lebo boli problémy. Mal byť taký zákon, že pôvodní majitelia, po deväťdesiatom roku, majú nárok na to, aby sa im ich domy či byty vrátili. No, ale keďže tu sused ten dom rýchlo predal a ten kupujúci v dobrej viere ho kúpil, takže už sa to potom nedalo. A do Avionu neviem, ako sa dostal, lebo v tom byte bývala pani profesorka a nejaká dievčina. Neviem, v akom právnom pomere boli navzájom, ale tá zomrela, mladú

← Pohľad na Avion zo severozápadu, na streche domu vidno bývalý ateliér Ester Martinčekovej-Šimerovej (dnes kancelária taxislužby), 2021. Foto: Anton Sládek.

vysánkovali a potom prišli tam oni. Tak nejak sa mi niečo marí.

ZS: To Miro, keď počul, keď k nám prišiel na návštevu a počul, že vo vedľajšom vchode býva ten pán [zasmiatie], tak nám toto hovoril, tak ten úplne akože nešťastný, lebo nemohol sa vrátiť... (Martin S. a Zuzana S., narodení v štyridsiatych rokoch)

Dichotómia „my“ a „oni“, sa tak prejavila naplno práve v kritickej situácii rozhodovania sa o smerovaní budúceho vývoja bytového domu Avion. Spoločenstvo vlastníkov bytov preto vzniklo podľa jeho prvého predsedu Stanislava Poláka ako reakcia na podobné snahy. Jeho vznik bol na vtedajšie obdobie veľkým a odvážnym krokom a v každom prípade nie jednoduchým. Sprewádzala ho konsolidácia financií a z nej vyplývajúce súdne spory, ktoré boli v deväťdesiatych rokoch v súvislosti s vymožitelnosťou práva v tomto období zdĺhavé a riskantné.

← Večer na Odborárskom námestí, 2021. Foto: Anton Sládek.

Ja už som mal skúsenosť v tom, že to v tej dobe nikto vám nič zadarmo nedal, že nikto vám nevyriešil problém vášho práva, keď si ho sami neuplatníte. No a to tak proste jednoducho prirodzene došlo, že ten Avion, keď som videl, že to sú také divoké pomery, že to bolo treba riešiť.

(Stanislav Polák)

Pôvodný koncept domu kombinujúci obchodnú a obytnú funkciu, ktorý zabezpečil jeho ekonomickú sebestačnosť, tak zostal zachovaný. Genius loci Avionu a jeho okolia je preto prítlačlivý i v súčasnosti.

↗ Horúci letný deň vo dvore Avionu, 2021.
Foto: Anton Sládek.
↖ Na streche domu, s výhľadom na kostol,
2021. Foto: Anton Sládek.

A dneska zrazu z tohto miesta vzniká akože to hlavné centrum Bratislavy a každý to vníma, že toto je tá dominantná centrálna zóna Bratislavy. Čiže nie už nejakého Gorkého a nie už nejaké centrum Starého mesta... Ale tam, kde sa žije. Lebo tam sa nežije. Tam už to nefunguje. Tu sa žije. (Stanislav Polák)

Emigranti zo šesťdesiatych rokov, aj tí, čo bývali, aj tí, čo nebývali v Avione, ale poznajú toto miesto, si kúpili byt v dome, aby zostarli v prostredí, ktoré poznajú alebo ktoré je pre nich príjemné pre bývanie. Ide o trochu pozmenené „starnutie na mieste“.⁵¹ To je stále považované za jeden z najlepších spôsobov, ako zostarnúť, resp. umožniť príslušníkom najstaršej generácie zostarnúť a dožiť na mieste, na ktorom žili celý život alebo aspoň jeho veľkú časť. Na mieste s vytvorenými sociálnymi sieťami, fungujúcim zázemím a podobne.

↑ Pokojné predpoludnie vo dvore Avionu, 2021. Foto: Anton Sládek.

⁵¹ ANDREWS, Gavin J. – KEARNS, Robin A. et alia.: 'Their finest hour': Older people, oral histories, and the historical geography of social life. *Social & Cultural Geography* 7, 2, 2006, s. 153 – 177.

Ja si neviem predstaviť moju mamu, že by moja mama niekam inde išla. Išla by, ale to by bola v podstate mojej mamy asi smrť. To si myslím, že mala tie korene zapustené a ak by mala niekde inde byť... to by nefungovalo.

Už ku koncu veľmi málo chodila von. Vždy na prechádzku okolo Avionu, na kávičku si išla sadnúť s ďalšou susedou a zaujímavé bolo to, že tá Paulínka, vždy chodili spolu a mama ju vždy počkala, keď išla z kostola, na kávu. Každý bohovátý deň, od pondelka do nedele, a keď mama zomrela, tak pol roka na to aj tá Paulínka. Ona jej tak neskutočne chýbala... (Nad'a F., 1955)

↑ Na dvore Avionu, 2021. Foto: Anton Sládek.

Charakteristické črty konceptu starnutia na mieste predlžujú život človeka v spokojnosti. V rámci európskych štátov sa mu prispôsobujú aj politiky starostlivosti na všetkých úrovniach trojuholníka tvoreného rodinným prostredím, komunitou i štátnymi inštitúciami. V súčasnosti sa však vedú debaty, či je starnutie na mieste skutočne tou najlepšou možnosťou, kde zostarnúť.⁵² Najmä v súvislosti s džentrifikáciou lokalít v centrách či širších centrách miest, sa to, čo nazývame domovom a komunitou a čo z veľkej miery vytvára našu vlastnú predstavu o sebe samých, môže za pár rokov dramaticky zmeniť. V prípade Avionu je situácia špecifická, zdá sa, že prebiehajúca džentrifikácia okolia neznamená pre seniorov ohrozenie. Práve vďaka možnosti udržiavať chod domu a jeho obnovu pomocou financií získaných z prenájmu nebytových priestorov i obyvatelia domu v seniorskom veku môžu zotrvať vo svojich domovoch.

Generácia ich detí, teda generácia vyrastajúca v Avione v osemdesiatych a deväťdesiatych rokoch, v súčasnosti až na výnimky väčšinou džentrifikáciu lokality víta. A to napriek istým nepríjemným charakteristikám, ktoré bývanie v centre so sebou prináša. Podľa sociálnej antropologičky Soni G. Lutherovej predstavy mladých ľudí z tejto generácie o bývaní sa skôr sústreďia na zelené prostredie a rodinný dom.⁵³

Môj problém je, že je tu tak hlučno. Teraz, keď žijem mimo Bratislavy, cítim to. V byte môjho otca už neviem poriadne spať. Som si vedomá výhod tej polohy, hlavne teraz, keď už sú deti väčšie, takže uvažujeme o návrate späť do mesta. Milujem Avion, toto by bola moja prvá voľba a tiež vidím, ako sa okolie mení, pozri na Blumentálsku ulicu. (Karolína S., 1981)

Napriek tomu príslušníci tejto generácie rovnako riešia budúcnosť bytov, v ktorých žije ich rodina či niekto zo širšieho príbuzenstva. Je to komplikovaný a často dlhodobý proces, v rámci ktorého sa niektorí vyhýbajú myšlienke na nutnosť budúcej dohody a úvahám o tom, či vôbec dokážu svojmu súrodencovi či súrodencom, či ďalším dedičom vyplatiť dedičský podiel. Majú obavy, že budú musieť byť v Avione predat' a neostane „v rodine“.

Hoci príslušníci tejto generácie zväčša bývajú na iných miestach, v iných mestách či dokonca v iných štátoch, niektorí z nich si trvalé bydlisko ponechali v Avione. Umožnilo im to napríklad aj zapísať deti do spádovej materskej školy či školy, do ktorej patria podľa adresy

a ktorú oni sami navštevovali pred dvadsiatimi rokmi. Podarilo sa im tak vyriešiť rodinnú logistiku bývania v niektorom z bratislavských satelitov s chýbajúcou infraštruktúrou a dochádzania do práce v Bratislave. Starí rodičia v byte v centre mesta zároveň pôsobia ako kotva a útočisko v rámci „intenzívneho starorodičovstva“.⁵⁴ Avionské dvory tak opäť ožívajú detským krikom a hrami, osamotené hojdačky znovu vŕzgajú a na dvore pod oknami sa kopia trojkolky a hračky do piesku.

⁵² OSWALD, Frank – JOPP, Daniela et alia: Is Aging in Place a Resource for or Risk to Life Satisfaction? *The Gerontologist* 51, 2, 2010, s. 238 – 250.

⁵³ GYÁRFÁS LUTHEROVÁ, Soňa: Sweet Property O Mine. In *Home Cultures: The Journal of Architecture, Design and Domestic Space* 11, 1, 2014, s. 79 – 102.

⁵⁴ HARMAN, Vicki – CAPPELLINI, Benedetta – WEBSTER, Michelle: Intensive Grandmothering? Exploring the Changing Nature of Grandmothering in the Context of Changes to Parenting Culture. *Sociology*, august 2021, s. 1 – 17; TIMONEN, Virpi (ed.): *Grandparenting Practices Around the World*. Bristol, Policy Press 2020, 308 s.

↓ Večerný pohľad na mesto ponad strechu Avionu, 2021. Foto: Anton Sládek.

Avion ako pamiatka

➤ Priestory Komisariátu (neskôr Referátu) pre ochranu pamiatok v medzivojnovom období. Zdroj: Archív Pamiatkového úradu SR.

Témy ochrany pamiatok na Slovensku sme sa v rámci medzivojnového obdobia, keď Avion postavili, dotkli prinajmenšom dvakrát. Prvýkrát v súvislosti s opisom spoločenských zmien v novej Československej republike, ktorých súčasťou bolo aj založenie Komisariátu pre ochranu pamiatok v Bratislave, a potom v súvislosti so zapájaním sa mladých architektov – modernistov do pamiatkarskeho diskurzu účasťou na takto zameraných architektonických súťažiach. V tejto súvislosti sme spomenuli víťazstvo Josefa Mareka v súťaži na riešenie okolia Michalskej veže v roku 1930. Súčasne si uvedomujeme, že pre úplnosť je potrebné aj v tomto ohľade „dorozprávať“ príbeh Avionu až do súčasnosti, nielen ako vynikajúceho architektonického diela alebo obydli, domova, priestoru pre rozvíjanie a zapletanie životných príbehov mnohých ľudí. Za nemenej dôležite považujeme historické a spoločenské okolnosti, ktoré smerovali k naplneniu príbehu tohto domu ako pamiatky, prinášajúc novú optiku na túto architektúru, ako aj iné nároky na starostlivosť o dom.

Odchod českých architektov – viacerých spolupracovníkov komisariátu – na začiatku druhej svetovej vojny skomplikoval situáciu aj na poli pamiatkovej ochrany. Tá však v pôvodnej podobe nebola organizovaná už od marca 1939, keď komisariát vládnym nariadením č. 29/1939 Slovenského zákonníka zrušili. Oblasť pamiatkovej starostlivosti odvtedy prislúchala Ministerstvu školstva a národnej obrany. Po vojne sa stala prioritou záchrana pamiatok zničených najmä počas prechodu frontu, väčšinou kaštieľov a kúrií. Pozornosť sa v rokoch 1945 – 1948 venovala takisto reštitúciám slovenského kultúrneho majetku z Maďarska. V roku 1951 založili Pamiatkový ústav v Bratislave a v roku 1958 bol prijatý *Zákon č. 22/1958 Zb. o kultúrnych pamiatkach*.¹ Keď sa začalo s vyhlasovaním prvých pamiatkových rezervácií, čo malo zabezpečiť územnú pamiatkovú ochranu historických centier miest v rámci ich povojnovej obnovy, architekt Josef Marek bol poverený prípravou koncepcie vyhlásenia pamiatkovej rezervácie v Bratislave (rezerváciu vyhlásili 5. októbra 1954). Hoci by sa nám Marekova práca na tejto úlohe mohla zdať vzhľadom na jeho niekdajšiu architektonickú tvorbu paradoxom, v základnej idei ozdravenia a prestavby „nehygienických“ centier miest povojnová pamiatková ochrana nadväzovala na tú medzivojnovú, avšak významnú úlohu v tomto procese začala zohrávať jej interpretácia prostredníctvom novej ideológie.

To súčasne determinovalo vytesnenie pamiatkovej ochrany modernej architektúry na okraj záujmu. Išlo teda nielen o to, že moderna predstavovala „mladý“ stavebný fond, ale aj o to, že moderna sa v tom čase považovala za vrstvu v urbanizme miest, ktorá necitlivo nahrádzala historické štruktúry, pričom, ako sme už naznačili, bola táto názorová línia hlavne v päťdesiatych rokoch ideologicky podporená v zmysle všeobecného odsúdenia a kritiky meštianskej kultúry, trhového hospodárstva a súkromného vlastníctva v medzivojnovom Československu. V tomto duchu sa niesol aj odborný, umelecko-historický a pamiatkarsky diskurz. Historik umenia Ladislav Šášky v roku 1955 v tejto súvislosti napísal: „Posledných sto rokov, poznačených pečatou kapitalistickej ziskuchtivosti, znamená zánik nejedného umeleckého diela. Popri rapidnom rozširovaní mesta na plochách dovtedy nezastavených prenikajú aj do historického jadra mesta nové stavby, ktoré svojimi ťažkopádnyhmi hmotami bezcitne zapadajú do malých rozmerov historického mesta a tvrdo kontrastujú s výtvarne citlivo riešenými palácami a meštianskymi domami starej Bratislavy.“² Súčasne sa za pamiatky vyhlasovali aj celkom nové, no „politicky žiadané“ stavby. Napríklad Slavín (Ján Svetlík, 1957 – 1960) – pamätník padlým sovietskym vojakom – vyhlásili za národnú kultúrnu pamiatku pri príležitosti 15. výročia oslobodenia Bratislavy, sotva ho dokončili.³

¹ Zákon zo dňa 17. apríla 1958 o kultúrnych pamiatkach č. 22/1958 Zb., dostupný online: <https://www.zakonypreludi.sk/zz/1958-22> (posledný náhľad 20. 10. 2021)

² ŠÁŠKY, Ladislav: Mestská pamiatková rezervácia Bratislava. *Pamiatky a múzeá* 3, 1955, s. 174.

³ Na Slavín mimochodom premiestnili padlých vojakov z dočasných cintorínov rozmiestnených v meste, aj z toho, ktorý sa nachádzal pri Avione, na dnešnom Floriánskom námestí. Dnešné Floriánske námestie sa od roku 1933 nazývalo Pribinovo a od roku 1938, keď sem premiestnili súsošie sv. Floriána pôvodne umiestnené pri Vavrincekej (Laurínskej) bráne, dostalo názov Floriánske. V období rokov 1945 – 1990 sa volalo Sovietske.

Na prelome päťdesiatych a šesťdesiatych rokov naozaj neboli vytvorené podmienky na vnímanie architektúry medzivojnového moderného hnutia ako kultúrneho dedičstva a vyhlasovanie takýchto diel za kultúrne pamiatky, čím by sa zabezpečila ich odborná ochrana a údržba. Okrem toho, pre každodenný život obyvateľov domu, i v súvislosti so starostlivosťou oň, predstavoval dôležitý moment aj *Zákon č. 110/1950 Zb. o organizácii bytového majetku a o Fonde bytového hospodárstva*.⁴ Ten totiž umožňoval nahradenie jednotlivých „bytových sdružení“ všeobecne prospešnými bytovými družstvami. Bytový dom Avion tak stratil samostatnosť pri rozhodovaní o nakladaní s vlastnými finančnými prostriedkami, ako aj možnosť ovplyvniť ďalší vývoj v oblasti opráv a obnovy.

⁴ Zákon zo dňa 12. júla 1950 o organizácii bytového majetku a o Fonde bytového hospodárstva č. 110/1950 Zb., dostupný online <https://www.slov-lex.sk/pravne-predpisy/SK/ZZ/1950/110/19520101.html> (posledný náhľad 26. 10. 2021)

Začiatkom päťdesiatych rokov bytové družstvá boli zrušené a boli začlenené do takzvaných ľudových bytových družstiev. Tým, že tento dom bol mimoriadne dobre postavený, tak desiatky rokov nepotreboval žiadne väčšie opravy a všetky financie, ktoré z domu plynuli, išli do spoločnej kasy a boli prerozdelené do iných domov. A keď sa aj niečo opravovalo, tak to bolo len také plátanie, bez akéhokoľvek citu estetického, len aby to, aby to nejak bolo funkčné. (Juraj Gašperík, 1944)

Situácia v pamiatkovej starostlivosti sa začala meniť v priebehu uvoľnenejších šesťdesiatych rokov. Postupne, vo viacerých vlnách, sa vyhlásila aj skupina pamiatok moderného hnutia. Historička a teoretička architektúry Henrieta Moravčíková však v súvislosti s tým poznamenáva, že v zozname pamiatkového fondu, ktorý spravuje Pamiatkový úrad SR, boli niektoré stavby nesprávne označené za moderné hnutie – vo viacerých prípadoch išlo o historizujúce diela zo začiatku 20. storočia či romantizujúce stavby nemeckej proveniencie, ktoré s modernou ozaj nemajú nič spoločné. Tieto nezrovnalosti sa dávajú na pravú mieru v rámci prebiehajúcej aktualizácie pamiatkového fondu a práce na novom súpise pamiatok na Slovensku.

Niekedy v druhej polovici šesťdesiatych rokov prebehla oprava fasád Avionu, ktorej prevedenie sa však časom ukázalo ako nekvalitné. DIKOPLAST, typ omietky obohatený o plast, ktorý nie je paropriepustný a aplikovali ho na fasády pri tejto obnove, začal postupne v osemdesiatych rokoch zvetrávať. Koncom šesťdesiatych rokov bolo vymenené aj pôvodné technické vybavenie kotolne.

Vyjadrovanie pocitov súvisiacich s obdobím, keď o dome nerozhodovali samotní Aviončania, je pevnou súčasťou ich spomienok. Svoju vtedajšiu bezmocnosť týkajúcu sa domu a v prenesenom význame aj iných prekážok, ktoré ich v živote stretli, vyjadrovali slovami nadalo sa, nemohli sme, nešlo to.

Za éry Ľudového bytového družstva bola údržba Avionu veľmi zlá, opravovali sa len skutočne havarijné situácie. Na väčšiu rekonštrukciu neboli financie. Pod ĽBD patrilo viacero budov v Bratislave a rozpočet celého ĽBD v osemdesiatych rokoch, a to bolo na jeden kalendárny rok, bolo tak 13 – 15 miliónov Kčs. Pre všetky domy. Avion mal vtedy vonkajšiu fasádu v nebezpečne havarijnom stave. Bol to doslovne ošarpaný dom. Stalo sa, že na Odborárskom námestí spadla omietka, asi 10 metrov štvorcových, na chodník. Našťastie tadiaľ vtedy nikto neprechádzal, také množstvo by ho určite ťažko zranilo. Odhalené múry spôsobovali aj zatekanie dažďovej vody do bytov. Vtedajší správca domu pán Evanson robil, čo sa dalo, žiadal, prosil, ale nedalo sa. (Lubomír Herzán, 1944)

Dňa 19. februára 1986 zaslala Mestská správa pamiatkovej starostlivosti a ochrany prírody ľudovému bytovému družstvu, pod ktoré v tom období Avion spadal, osvedčenie o zápise domu do štátneho zoznamu nehnuteľných pamiatok, schválenom 11. decembra 1985. Zápis zdôvodnili krátkym rezultátom: „Obytné domy z obdobia 1932 – 1934 sú príkladom progresívneho riešenia bytovej výstavby. Tri hrebeňovito spojené objekty orientované optimálne k svetovým stranám a celá dispozícia komponovaná do jasného ocelového skeletu sú príkladom podstatného kroku vpred v bytovej výstavbe v tomto období.“⁵ Družstvu i obyvateľom domu z toho, že ich dom sa stal kultúrnou pamiatkou, vyplývali viaceré povinnosti. Predovšetkým sa museli vlastným nákladom starať o dobrý stav domu podľa zásad pamiatkovej ochrany a pokynov pracovníkov pamiatkového ústavu. Štát síce prideloval na údržbu pamiatok podľa Vyhlášky č. 37/1962 Zb. finančné príspevky, no tie zďaleka nepokrývali potreby všetkých pamiatok. Pri modernej

⁵ Archív Pamiatkového úradu SR, Osvedčenie o zápise domu do štátneho zoznamu nehnuteľných pamiatok z 19. 2. 1986. Bratislava, Americké námestie 1 1997 – 1999, inv. j. 212.

architektúre a bytových domoch zvlášť vyvstávalo viacero problémov – dedičstvo moderného hnutia bolo chápané ako relatívne mladá, málopočetná a špecifická skupina pamiatok, o ktorej sa predpokladalo, že nie je v akútne zlom stave, hoci realita bola často celkom opačná. Bol to dôsledok štyroch povojnových dekád, čo mali negatívny dopad na údržbu (nielen) bytových domov, prebiehajúcu veľmi nekonceptne a hlavne neodborne. Dosah pamiatkarov na nápravu pochybení pri opravách bol limitovaný. Napriek tomu považujeme vyhlásenie Avionu za pamiatku ešte pred rokom 1989 za pozitívny krok, ktorý by bol v porevolučnom chaose zrejme nerealizovateľný.

Viete, lebo ono ten Avion de facto podľa môjho názoru od tých šesťdesiatych rokov išiel len smerom dole. Hej, lebo toto všetko, čo tam niekto urobil, to bolo len horšie a ešte horšie a ešte horšie.

(Stanislav Polák, bývalý predseda SVB Avion)

I zásahy týkajúce sa exteriéru, teda bezprostredného okolia domu, mali vplyv na fungovanie domu samotného:

Tie podzemné priestory boli presvetľované takými sklenenými dlaždicami v chodníku, ktoré sa postupom času lámali, praskali. Potom sa to kadečím plátalo. A nakoniec to skončilo tak, že sa všetky zaasfaltovali. No, ale cez tieto otvory tam jednak tiekla voda z chodníkov, prášilo sa tam v tých pivniciach naozaj. To, čo sa dalo do pivnice, obyčajne už bolo totálne... málokto to použil, pretože to už bolo tak špinavé. To bolo len také medziodkladisko pred vyhodením. (Juraj Gašperík, 1944)

Zmena politického režimu v roku 1989 priniesla v oblasti správy bytových domov mnoho zmien, determinovaných hlavne zánikom bytových družstiev a prechodom bytov do súkromného vlastníctva, čo sa však nie vždy ukázalo, najmä pri kultúrnych pamiatkach, ako pozitívna zmena. V roku 1993 prijali *Zákon č. 182/1993 Z. z. o vlastníctve bytov a nebytových priestorov*. Starostlivosť o byty prevzali do rúk správcovské spoločnosti a mnohé domy využili možnosť vytvoriť si spoločenstvo vlastníkov bytov (SVB). V Avione takéto spoločenstvo založili v roku 1998.

Nežná revolúcia iniciovala aj zmeny v oblasti ochrany pamiatok na Slovensku, ktorá mala odrazu možnosť konfrontovať sa s medzinárodným diskurzom. Tú využili hlavne odborníci – teoretici z akademického prostredia, zatiaľ čo zmeny v štátnej pamiatkovej ochrane ostali skôr v legislatívnej a organizačnej rovine, ale odbornej praxe sa dotkli menej. Chýbalo systematickejšie prehodnotenie prístupov a metód obnovy a ochrany pamiatok, tesnejšie prepojenie teórie s praxou. Tento moment sa prejavil predovšetkým v dlhodobom podceňovaní ochrany industriálnych pamiatok a architektúry moderného hnutia.

V roku 1990 vznikla v Holandsku medzinárodná organizácia DOCOMOMO (Documentation and Conservation of Buildings, Sites and Neighbourhoods of the Modern Movement)

- ↖ Pohľad na zateplenú juhozápadnú fasádu s obnoveným nápisom AVION, 2021. Foto: Anton Sládek.
- ↑ Pohľad na severozápadnú fasádu, kde sa objavujú základy zateplenia domu, 2021. Foto: Anton Sládek.
- ↑ Večerný pohľad do dvora domu a nové presklenie schodiska, 2021. Foto: Anton Sládek.

zameraná na výskum a ochranu architektúry moderného hnutia. Jej súčasťou sa stala aj slovenská pracovná skupina. Združuje okruh historikov a teoretikov architektúry z rôznych inštitúcií (Oddelenie architektúry Historického ústavu SAV, Fakulta architektúry a Stavebná fakulta STU v Bratislave, Fakulta umení TU v Košiciach, Pamiatkový úrad SR a ďalšie). Spravuje register modernej architektúry, do ktorého je od roku 1994 zaradený aj Avion.⁶ Na napredovaní výskumu modernej architektúry po roku 1989 mal nespornú zásluhu práve výskum odborníkov združených v DOCOMOMO, čo zohralo zásadnú úlohu aj v dynamickejšom rozširovaní zoznamu pamiatkového fondu o architektúru 20. storočia. Takisto tvorba českých architektov na Slovensku sa na prelome osemdesiatych a deväťdesiatych rokov dostala do hľadáča viacerých výskumníkov, predovšetkým Štefana Šlachty, ktorý publikoval sériu článkov o tomto okruhu architektov v časopise *Projekt*, medzi nimi aj o Josefovi Marekovi.⁷

Rok 1989 bol okrem iného impulzom pre revitalizáciu zanedbaného bytového fondu (nielen toho pamiatkovo chráneného). Družstevný projektovo-inžiniersky podnik (DRUPOS) v Bratislave vypracoval v roku 1990 pod vedením architekta Ľudovíta Godányho projekt reanimácie parteru a fasády AVION-u. Súčasťou projektu bol aj prieskum pôvodnej farebnosti fasád domu, výkladov obchodov a brán, ktoré boli postupne, v priebehu druhej polovice 20. storočia, vymenené. Ukázalo sa, že s najväčšou pravdepodobnosťou bola pôvodnou brizolitová omietka prírodnej (pieskovej) farby a výklady mali čokoládovo hnedý náter. Pôvodná farebnosť okien a vnútorných dverí bola okrová – zachovala sa dodnes na dverách v suteréne. Celkový stav domu bol zhodnotený ako zlý, zapríčinený nedostatočnou údržbou na jednej strane a nevhodnými modernizačnými zásahmi na tej druhej, čo vyústilo do „eklektického“ vyznenia obchodného parteru. V projekte reanimácie sa uvádza: „Základné princípy Marekovej idey sa stali hnacou silou reanimačných prác a súčasne vniesli do pracovného úsilia tvorivú pokoru. Hĺbku autorových myšlienok a úvah sme sa snažili tvorivo adaptovať pre súčasné potreby a požiadavky.“ Vzápätí sa konštatuje, že „postup reanimácie sťažuje aj skutočnosť, že základná idea pamiatkovej starostlivosti zachovať a udržiavať kultúrne pamiatky v ich pamiatkovej podstate platí v plnom rozsahu aj na pamiatky architektúry 20. storočia“. ⁸ Vyjadrenia architekta ilustrujú dobovú situáciu, v ktorej sa ocitli moderné pamiatky vyžadujúce obnovu. Vznikla potreba pracovať s modernou architektúrou ako so špecifickým kultúrnym dedičstvom, nie v intenciách tradičných rekonštrukčných postupov aplikovaných na historickej architektúre. Reflektuje to dodnes trvajúcu diskusiu, ako definovať, či a prečo inak vymedziť u modernej architektúry hodnotu autenticity a jej ochranu, ktorá sa považuje pri hodnotení kultúrneho dedičstva za kľúčovú.

↑ Detail na nové presklenie schodiska vo dvore, 2021. Foto: Anton Sládek.

- ⁶ Obytný blok Avion, Register modernej architektúry, <https://www.register-architektury.sk/objekt/194-obytny-blok-avion> (posledný náhľad 10. 11. 2021)
- ⁷ ŠLACHTA, Štefan: Jozef Marek. *Projekt* 31, 7 – 8, 1989, s. 66 – 68.
- ⁸ Archív SVB Avion, GODÁNY, Ľudovít: Projekt reanimácie parteru a fasády bytového domu Avion, 1990, s. 8.

Dvory Avionu navrhol Godány zastrešiť konštrukciou v úrovni parapetu prvého obytného podlažia, na ktorej by rástla zeleň. Tá by súčasne prekryvala zásobovacie a parkovacie priestory. V priestore kotolne mala byť veľko-predajňa obuvi. Vymenené a zjednotené mali byť takisto výklady a brány v duchu pôvodných oceľových profilov z tridsiatych rokov. Okolité chodníky mali byť dláždené kockami, doplnené lavičkami a odpadkovými košmi.

Po pamiatkarskej stránke rozporuplný projekt reanimácie sa nerealizoval, no obnova domu sa v priebehu deväťdesiatych rokov ukázala ozaj nevyhnutná. SVB Avion si teda v marci 1998 podalo na pamiatkový ústav žiadosť o posúdenie návrhu na prevedenie udržiavacích prác. Ich súčasťou malo byť zateplenie domu, realizácia nových omietok v sivej farebnosti, výmena okien v tvarových a materiálových kópiách a výmena klampiarskych výrobkov. Práce na obnove domu sa uskutočnili vo viacerých etapách. Najzásadnejším bolo zateplenie domu vonkajším obkladom systému TERRANOVA SILAMIN. Tento spôsob zateplenia je pri obnove modernej architektúry vnímaný kriticky najmä preto, že zvykne narušiť konštrukčnú subtilnosť typickú pre funkcionalizmus, znehodnotiť detaily fasád a okrem toho mení hĺbku zasadenia okien na fasáde, čím sa mení aj vnímanie jej pôvodnej jemnej štruktúry.⁹ Aj preto bola fasáda Avionu zateplená čo najtenšou vrstvou v hrúbke len 8 centimetrov.

V rozhovoroch o obnove domu sme mali možnosť pozorovať, že viacerí obyvatelia sa s Avionom vo svojich vyjadreniach stotožňujú – existuje osobné prepojenie, v ktorom sa miesto či dom a jeho obyvatelia stávajú jedným MY, podobne ako v prípade súčasného predsedu SVB Juraja Gašperíka:

No, sme kultúrnou pamiatkou, trochu nám to komplikuje život, lebo akúkoľvek stavebnú činnosť musíme konzultovať s pamiatkovým úradom. Čo sa týka zateplenia, povolili nám len osem-centimetrovú izoláciu, aby tie okná neboli príliš utopené. Trošku to zmenilo vzhľad toho domu. Mali sme veľké nepríjemnosti... No, ťažko povedať, že nepríjemnosti, skôr dlhé rokovania... (Juraj Gašperík, 1944)

Dnes, po sotva dvadsiatich rokoch sa ukazuje, že napriek deklarovaníu životnosti týchto fasád na niekoľko desiatok rokov, fasáda Avionu dožíva a objavujú sa na nej poruchy. Inžinieri Anton Puškár a Juraj Žilinský vypracovali v roku

↑ Pohľad do dvora, 2021. Foto: Anton Sládek.

⁹ Bližšie pozri DULLA, Matúš: Typológia objektov modernej architektúry z hľadiska zachovania ich pamiatkových hodnôt pri zatepľovaní. *Architektúra & urbanizmus* XLVI, 2010, 3 – 4, s. 200 – 216.

2020 posudok, ktorý navrhuje štyri alternatívy riešenia nevyhovujúceho stavu fasád.¹⁰ Nie je vylúčené ani to, že v Avione budú v blízkej budúcnosti stáť pred rozhodnutím o opätovnom zateplení fasád v celom rozsahu ako pred dvoma desiatkami rokov. Dúfajme, že aj príklad Avionu prispeje k prehodnocovaniu všeobecne osvojeného presvedčenia o tom, že tento spôsob zateplenia je jediný možný a efektívny v horizonte niekoľkých generácií. Zároveň by nám to malo pripomenúť, že národné kultúrne pamiatky sú z hľadiska energetickej náročnosti posudzované inak ako bežné stavby, o čom hovorí *Zákon č. 555/2005 Z. z. o energetickej hospodárnosti budov*.¹¹ V neposlednom rade je zateplovanie kultúrnych pamiatok týmto spôsobom diskutabilné aj z ekologického hľadiska. Ochranu kultúrneho a prírodného dedičstva sa predsa nedá vnímať inak než celostne. Od roku 2002 sa ochrana pamiatok riadi novým *Zákom č. 49/2001 Z. z. o ochrane pamiatkového fondu*. Ochranu pamiatok a ich zateplovanie sa však stále nedarí dostatočne zladit'. Úspešné nie je ani hľadanie alternatívnych a finančne dostupných spôsobov zateplenia, ktoré nepoškodzujú pamiatkové hodnoty, na čo poukazujú nielen odborníci z akademického prostredia, ale aj sami pamiatkari.¹²

Spolu so zateplením bola dôležitým momentom obnovy Avionu jednotná výmena okien za drevené s obdobným členením, hoci pôvodnú okrovú farebnosť sa už zopakovať nepodarilo. Navyše, k návratu k pôvodnej farebnosti nedošlo ani na fasádach. Napriek tomu, voľba sivej farby v kombinácii s obnoveným modrým nápisom AVION na juhozápadnej strane domu, je všeobecne vnímaná ako vhodná a harmonická. Nápis AVION obnovili v roku 2015, vyrobila a namontovala ho firma ORZAN, s. r. o.

Obnovenie nápisu AVION¹³ z rozhodnutia SVB je možné dať do súvisu aj so vznikom a pomenovaním nového nákupného centra.

¹⁰ Archív SVB, Znalecký posudok č. 4/2020 vo veci posúdenia vzniku trhlin na severozápadnej fasáde bloku B bytového komplexu AVION (Juraj Žilinský – znalec, Anton Puškár – konzultant)

¹¹ Zákon zo dňa 8. novembra 2005 o energetickej hospodárnosti budov a o zmene a doplnení niektorých zákonov č. 555/2005 Zb. z., dostupný online: <https://www.slov-lex.sk/pravne-predpisy/SK/ZZ/2005/555/> (posledný náhľad 20. 10. 2021).

¹² Zákon zo dňa 19. decembra 2001 o ochrane pamiatkového fondu č. 49/2002 Z. z., dostupné online: http://www.pamiatky.sk/Content/Data/File/sluz_predpis/zakon-49-2002.pdf (posledný náhľad 5. 11. 2021).

¹³ Ako sme už spomínali, kedy presne nápis AVION z fasády zmizol, nie je jasné, bolo to zrejme ešte počas druhej svetovej vojny alebo tesne po nej a pravdepodobne ho odinštalovali spolu s reklamou automobilky Peugeot.

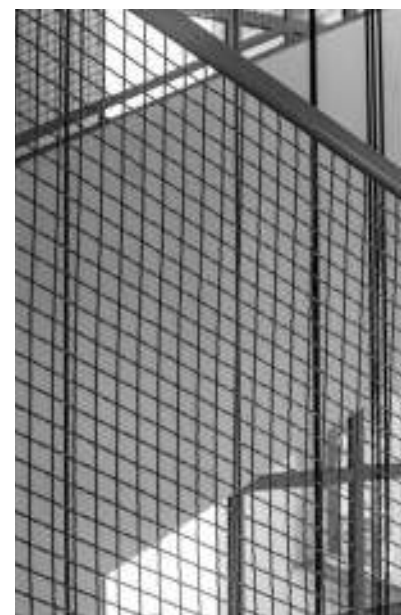
← Detail spojenia pôvodného prvku s novým obloženíím sokla vo dvore, 2021. Foto: Anton Sládek.

Kto ten názov vymyslel, nevieme, ale po rokoch sme sa rozhodli, že keď už tam raz bol, tak že ho obnovíme. ... No, s tým novým Avionom sme veľmi, veľmi mrzutí z toho, lebo vôbec sme nevedeli o tom, že to nové nákupné centrum sa má volať Avion. Určite by sme boli protestovali. Je otázne, či tí, ktorí ho vymysleli, vedeli o existencii nášho domu. V Bratislave sú tri Aviony dokonca. Ešte jeden hotel sa volá Avion. Taký nenápadný, nie je to hotel s mnohými hviezdčkami. Takže v Bratislave je ten shopping park, nejaký hotel a tento náš. Ale náš je evidovaný ako kultúrna pamiatka. (Juraj Gašperík, 1944)

Realizovaná kombinácia farieb na fasáde domu reprezentuje naratív o jej typickosti pre funkcionalistickú architektúru (biela – modrá, sivá – modrá), hoci používaná farebná škála bola širšia. Okrem okrovej, objavenej v Avione, sa používala sytá žltá farba (okná Vily Müller, Praha-Střešovice, Adolf Loos, Karel Lhota, 1930) alebo sytá červená, niekedy v kombinácii s čiernou, v duchu geometrických kompozícií moderného výtvarného umenia. Podľa spomienok predsedu SVB Juraja Gašperíka bol nápis AVION pôvodne tmavočervený (bordový), čo v kombinácii s okrovými oknami vytváralo v Bratislave jedinečný estetický účinok. Tieto kombinácie sa aplikovali aj vo vnútri domu – dokazuje to napokon aj práca s farbami v interiéroch bytu Ester Martinčekovej-Šimerovej, hoci tento prípad je skôr ojedinelý a nemožno ho považovať na Slovensku za bežný.¹⁴

Interiéry napokon prišli na rad v druhej etape obnovy aj v Avione. Autorom projektu obnovy interiérov nebytových priestorov je Juraj Závodný, vestibuly sa obnovili podľa návrhu Evy Džadoňovej.¹⁵ Vybrúsené boli terazzové povrchy schodísk, vstupné haly a podesty na jednotlivých podlažiach boli vydláždené obligátnou dlažbou. Medzi záslužné pamiatkarské intervencie patrí repasácia kyvných dverí vo vestibuloch (pôvodné madlá, žiaľ, okrem jedného zmizli a boli nahradené novými).¹⁶ Formou voľnej repliky boli obnovené vybrané polia markízy nad vchodmi v parteri (autor projektu obnovy Juraj Závodný) na Odborárskom námestí. Markízu pôvodne tvorila presklená oceľová konštrukcia s neónovým osvetlením.

- ↑ Pôvodné madlo kyvných dverí v hale na prízemí domu, 2021. Foto: Anton Sládek.
- ↖ Pohľad na schodisko na prízemí, 2021. Foto: Anton Sládek.
- ← Pôvodné pletivo chrániace výťahovú šachtu, 2021. Foto: Anton Sládek.
- ↙ Pôvodné a opravené terazzo na schodisku, 2021. Foto: Anton Sládek.
- ↓ Repasované kyvné dvere v hale na prízemí s novými madlami, 2021. Foto: Anton Sládek.

Čo sa týka tých markíz alebo svetelných rámp, čo sú nad výkladmi obchodov, je to trochu komplikované. Pretože, ten projekt je veľmi vynikajúci, všetko sa architektovi Marekovi podarilo, akurát tie svetelné markízy, tam to troška škripalo, pretože ich dĺžka je tridsaťšesť metrov a majú kovovú konštrukciu, ono to veľmi pracovalo v závislosti od teploty. Boli v nich osadené sklá, tie praskali, vypadávali, prach tam bol niekde, holuby sa do toho dostali a tak ďalej. Preto pri rekonštrukcii sme ich nedávali do pôvodného stavu, bolo to už trošku modernizované. Sú tam ledkové, lampičky, takže vlastne je to bezúdržbové. Ale pamiatkari nám dali jednu podmienku, že aspoň niekoľko metrov musíme pre budúce generácie zachovať. Keby vás zaujímalo, ako to pôvodne vyzeralo, tak na Odborárskom námestí nad oboma vchodmi do schodíšť, tam je pár metrov repliky pôvodnej markízy, kde je to v celej ploche aj spredu aj zospodu presklené a osvetlené. (Juraj Gašperík, 1944)

- 14 Je známe, že farby v interiéroch sa uplatňovali aj v medzivojnových zdravotníckych zariadeniach pre zlepšenie psychickej pohody pacientov a tým aj efektivity liečenia (napríklad izby v Kochovom sanatóriu boli rôzne farebne ladené).
- 15 Projekty nám k nahliadnutiu poskytol predseda SVB Avion Juraj Gašperík.
- 16 Zachované madlo kyvných dverí sa v súčasnosti nachádza na Fakulte architektúry a dizajnu STU, kde sa stalo súčasťou skúmania v rámci dizertačnej práce Adama Tótha na tému Identita v súčasnom obytnom interiéri (Interiér bytového komplexu Avion v Bratislave).

- Voľná replika markízy nad vchodom do domu na Odborárskom námestí, 2021. Foto: Anton Sládek.
- ← Obnovené a zjednotené výklady v parteri domu, 2021. Foto: Anton Sládek.

Aspoň čiastočne zachovanú atmosféru interiérov Avionu dotvárajú niektoré pôvodné vchodové dvere do bytov s priezormi či presklené dvere na lodžiu v spoločných priestoroch.¹⁷

Okrem pôvodných vchodových dverí sa v suteréne zachovalo torzo koľajníc niekdajšieho zásobovacieho vláčika. V jednom z vjazdov do dvora je ešte stále funkčný výsuvný prašiak. Aj výťahy v chodníkoch naďalej uľahčujú skladovanie tovaru v suteréne. Všetky tieto detaily a vymoženosti, ktoré v dobe vzniku domu patrili k najmodernejším inováciám, boli v druhej polovici 20. storočia degradované ako čosi bezvýznamné, čo sa aj tak raz vyhodí a vymení. Avšak po roku 1989, keď už nebolo nutné určité etapy našich dejín prehliadať, postupne nadobúdali nový význam.

- ↑ Výsuvný prašiak v prejazde domu, 2021. Foto: Anton Sládek.
- ↖ Pôvodné presklené dvere do lodžie v spoločných priestoroch s kľúčkou, 2021. Foto: Anton Sládek.
- ← Dvere so zachovaným pôvodným okrovým náterom v suteréne domu, 2021. Foto: Anton Sládek.
- ✓ Točňa koľajiska, pomocou ktorého sa rozvážal tovar do skladov obchodov v suteréne domu, 2021. Foto: Anton Sládek.
- ↓ Pôvodné dvere do bytu s číslom a priezorom, 2021. Foto: Anton Sládek.

¹⁷ Viac pozri TÓTH, Adam: Bytový komplex Avion. Stavebný interiér a prvky technického vybavenia ako činitele genia loci vnútorných priestorov. *Alfa Architektonické listy Fakulty architektúry a dizajnu STU* 4, 2019, s. 26 – 39.

O tom, že bol dom dobre postavený, svedčí aj to, že my dodnes, po osemdesiatich piatich rokoch máme pôvodné rozvody vody a ústredného kúrenia. Údajne, čo sa rozprávam s inštalatérmi, lebo ma to vždy zaujíma, v akom je to stave, keď niekde robia nejaký zásah, tie potrubia sú vraj ešte stále v dobrom stave. (Juraj Gašperík, 1944)

Uvedomenie si hodnoty obydli sa premieta aj do starostlivosti a zariaďovania interiérov bytov v súčasnosti. Prejavuje sa najmä u časti obyvateľov Avionu, v skupine architektov, odborníkov so stavebným vzdelaním či humanitným vzdelaním v oblasti histórie.

Môj manžel, ktorý je architekt, a venoval sa celý život kultúrnym pamiatkam, spravil to, že spravil sondy do múru, vybral tie pôvodné farebné kúsky a presne určil to farebno, to teraz máme znova tak vymalované, ako to bolo pri vzniku. Čiže to má všetky tie farby Bauhausu. Je to nádherné, lebo je to prekrásna kombinácia farieb. Kto by si povedal, že modrá s červenou, to je tak kontrastné, ale je to veľmi pekné. Ten maliar, ktorý tam býval pred našou rodinou, to vedel, však bol maliar a je to naviac vymyslené, že ako sa točí slnko, tak sú tie priestory zvláštnym spôsobom osvetľované a vytvárajú vám atmosféru pokojnú, spálňovú a blčiacu pracovňu, mala by som blčať, no tak sa snažím [smiech]. A tá modrá, tá obývačková, taká kludná, vyrovnaná. A potom kuchyňa a tak ďalej. (Gabriela K., 1951)

Podobne sa podľa rozprávání estetické preferencie a vzťah k domu i jeho interiérom dedil medzi členmi avionských rodín:

Môj otec je projektant, takže sme sa o stavbách a architektúre rozprávali často. Dokonca som po večeroch sedávala pri ňom, ako rysoval a na pauzák, na okraje jeho projektov, som si kreslila, mala som tak aj ja svoj priestor na tvorenie. Diskutovali sme o architektúre a o tom, ako môžu fungovať rôzne prvky a ako dokážu vlastne aj na človeka vplývať. Rada na to spomínam.

➤ Výťah na tovar v chodníku domu na Májkovej ulici, 2021. Foto: Anton Sládek.

ĽV: Aj to nejako ovplyvnilo tvoje profesionálne zázemie potom?

Zrejme ma to ovplyvnilo, pretože som nakoniec vyštudovala stavebnú fakultu, takže som kráčala v šlapajach môjho otca a určite som si všímala takého veci v živote viac a bola som na to aj upozorňovaná, aj ma to zaujímal vždy a verím tomu, že nás od detstva ovplyvňuje aj priestor, v ktorom žijeme a vyrastáme.

...

ĽV: Ako si pamätáš na prestavbu a tie drobné či väčšie zmeny v interiéroch?

Ja si pamätám, že som mala vzťah k tomu pôvodnému a presne o tomto sme sa doma rozprávali, že to treba nechať pôvodné a pri rekonštrukcii či iných zásahoch „nezabiť dušu toho miesta“. Ja si to myslím dodnes, že sa treba na bývanie pozeráť úplne od základov, vžiť sa do obdobia, kedy vznikalo a nechať mu tú krásu pôvodného, aj keď rekonštrukciám či úpravám sa logicky nedá vyhnúť. Je však na nás, ako to zrealizujeme. Po presťahovaní sa z Avionu som donedávna žila s manželom a deťmi v starom dome, ktorý mal podobné prvky – mosadzné kľučky, typické dvere, vypínače, osvetlenia. Pri prekonštrukcii sme hľadali repliky, dvere sme nechali zreparovať, aj keď to bolo drahšie a náročnejšie ako kúpiť nové. Tieto prvky sú podľa mňa dôležitou súčasťou pocitu, ktorý tam má zostať... tú majestátnosť a slávu je podľa mňa dôležité zachovať.

Pri čom som však trpela, boli rekonštrukcie spoločných priestorov. Modernizácia sa im totiž nevyhla a mne trochu chýbajú tie staré výťahy, zábradlia, veľké vstupné brány... Milujem schodiská a často si radšej zvolím zbehnúť po schodoch, vnímať tie detaily cestou. A každý dom má aj svoju vôňu. Vždy keď idem „domov do Avionu“, zhlboka sa nadýchnem a zaspomínam si.

(Zuzana Mittelman, 1981)

↓ Informačné tabuľky rozmiestnené pôvodne v dome, 2021. Foto: Anton Sládek.

Napriek nášmu počiatočnému skepticizmu sa ukazuje, že interiéry sa v istej miere zachovali aj v obydliach Avionu. Po-ukazuje na to výskum interiérov bytov v rámci dizertačnej práce Adama Tótha, ktorý je podložený informáciami o prvkoch stavebného interiéru a technického vybavenia od správy SVB a výsledkami dotazníkového prieskumu medzi Aviončanmi. Sú to najmä pôvodné interiérové prvky ako vnútorné dvere, kovania, parkety, liatinové radiátory, menej už liate terazzo, ojedinele aj merač tepla na kúrení, xylolitová liata podlaha v kuchyni, vetracia mriežka a pre-svetľovacie okno. V jeho prieskume nikto z účastníkov ne-uviedol, že nemá v byte nijaký pôvodný prvok.¹⁸ Dôvody pre tento stav môžu však byť podľa zachytených rozprávání rôzne. Nemusia súvisieť s oceňovaním hodnoty pôvodného interiérového vybavenia. Pohybujú sa od nereflektovania dôležitosti vybavenia interiéru, cez finančné otázky (nedo-statok financií na výmenu či zmenu konkrétnych prvkov), čakanie na výmenu generácií v bytoch až po odlišné názory jednotlivých členov rodín či jednoducho ľudí obývajúcich byty na to, či sa prikloniť k zachovaniu pôvodných prvkov, alebo nie.

Zároveň však aj u skupiny obyvateľov a obyvateľiek bez vzdelania v oblasti architektúry, histórie či histórie ume-nia sa postupom času vytvorilo povedomie o dôležitosti zachovania genia loci. Niektorí sú potom ochotní podria-diť hodnote životného obytného priestoru nielen pohodlie alebo osobný vkus, ale dokonca aj pocit bezpečia, nielen v zmysle ochrany vlastného obydlija, ale rešpektovania hodnoty pôvodného dizajnu spoločných priestorov, z čoho majú osoh aj ostatní.

Spomenuté diskusie o snahe zachovať rovnováhu medzi starým a novým, pôvodným a zmeneným, sa vedú na rôznych úrovniach. Podľa slov vtedajšieho predsedu SVB Stanislava Poláka, ktorý bol poverený vlastníckmi výkonom stavebného dozoru, bolo pri opísanej obnove potrebné nájsť kompromis medzi požiadavkami pamiatkovej starostlivosti a každodenným životom jeho obyvateľov:

Hej, to začalo vlastne s pani riaditeľkou pamiatkového úradu. Vtedy, keď sme úplne jasne a zreteľne museli vysvetliť, že pamiatkový fond, je potrebné oňho sa starať, udržiavať. A, samozrejme, v danej dobe musíme zachovať tie prvky, ktoré tvoria daný objekt v danom tvare bez toho, aby sme nejakým spôsobom nezastavili jeho užívanie v procese jednoducho funkcie toho daného objektu. (Stanislav Polák)

¹⁸ TÓTH, Adam: Bytový komplex Avion. Staveb-ný interiér a prvky technického vybavenia ako činitele genia loci vnútorných priestorov. *Alfa Architektonické listy Fakulty architek-túry a dizajnu STU* 4, 2019, s. 36.

Hoci ostatnú obnovu Avionu nemožno nazvať pamiatkovou rekonštrukciou, pretože k obnove fasád a spoločných priestorov sa dalo pristúpiť citlivejšie, je vnímaná ako úspešná revitalizácia. Dokazuje to, že aj keď v dome žije už len málo pamätníkov na najstaršiu éru Avionu, tunajší genius loci stále dokáže mobilizovať komunitného ducha malej skupiny obyvateľov, v neposlednom rade vďaka an-gažovanosti a mediátorskému nadaniu súčasného predse-du SVB Avion Juraja Gašperíka:

Ja som hrdý na to, že žijem v Bratislave a že žijem v Avione, takže sa snažím o to, aby som aj u ostatných spoluobyvateľov nejak prehlboval vzťah k tomu domu. Z toho pôvodného obyvateľstva je tu už relatívne málo ľudí a mnohí tí mladí o tej histórii nevedia nič. (Juraj Gašperík, 1944)

← Tabuľka pôvodne umiestnená na chodbe, označujúca poschodie, 2021. Foto: Anton Sládek.

Identita tohto domu a lokality tak nie je potláčaná, ale naopak, rehabilitovaná v dynamike mesta. Určite to zohralo rolu v tom, že v roku 2001 bol Avion vyhlásený za stavbu storočia v kate-górii obytné budovy v celonárodnej ankete na zviditeľnenie slovenskej architektúry 20. storočia, vyhlásenej Združením pre rozvoj slovenskej architektúry a stavebníctva (ABF Slovakia).

Ja som o tom presvedčený, že v Avione tí ľudia raz objavia tú myšlienku toho pôvodného projektu a to skončí možno aj pri tých sociálnych službách a pri tom rozvinutí tej nadčasovej myšlienky a že budeme nadčasovo žiť v tom Avione.

(Stanislav Polák)

Dom ako Avion má vlastnú históriu a my sme sa v knihe snažili o prepojenie príbehov generácií, ktoré v ňom žili, cez toto konkrétne architektonické dielo. Spojili sme preto tri okruhy príbehov, ktoré sa odohrávajú na pozadí takzvaných veľkých dejín. Jeden sa týka života domu samotného (nie anonymnej stavby, ale významného architektonického diela), druhý autora jeho návrhov architekta Josefa Mareka. Tretí okruh je mozaikou životných príbehov obyvateľov a obyvateľiek Avionu. Tí zväčša reprezentujú neskoršie vlny prisťahovalcov do Avionu, keďže dom sa medzičasom stal svedkom viacerých historických a politických medzníkov, sprevádzaných aj výmenou jeho obyvateľov.

Aviončania sa rozhodli rozprávať najmä tie príbehy, ktoré sú pekné. Toto rozhodnutie sme rešpektovali, keďže sme samy cítili, že knihou by sme rady vzdali hold výnimočnej stavbe 20. storočia. Okrem toho, ich rozhodnutie považujeme za jeden z dôkazov, že vzťah obyvateľov k domu a miestu, kde vznikol, je pozitívny hlavne preto, že si uvedomujú jeho význam prinajmenšom v rámci hlavného mesta. Súčasne si ho pamätajú ako dom, ktorý bol počas svojej existencie príjemný a praktický na život a skrátka dobre fungoval. Dom, v ktorom by sa im zle vyrastalo a žilo, by zrejme nemali tendenciu komentovať prostredníctvom pekných príbehov. Zároveň budova Avionu by si pravdepodobne nezachovala svoju výnimočnosť, ak by sa jej obyvatelia neboli zomkli v kľúčových momentoch, prípadne, ak by neurobili určité konkrétne rozhodnutia vtedy, keď boli potrebné.

Jednotlivé témy či červené nite, ktoré rozprávané príbehy spájajú, sa dedia z generácie na generáciu – rodinná pamäť a jej prenos funguje aj medzi príslušníkmi a príslušnicami najmladšej generácie, ktorí už v dome nebývajú. Pri medzi-generačnej komunikácii v rodine sa v procese rozprávania informácie, opisy udalostí i osôb, ako aj príbehy o členoch rodiny a ľuďoch v ich okolí menia, no niektoré ich časti ostávajú zachované. Zaujímal nás práve tie témy, ktoré sa opakovali vo viacerých príbehoch a stali sa súčasťou kolektívnej pamäti „domu“, bez ohľadu na ich pravdivosť.

Napriek všeobecnému povedomiu obyvateľov o výnimočnosti stavby sme zistili, že mnoho z nich nepozná meno pôvodného autora plánov domu, moravského architekta Josefa Mareka. Väčšina z tých, ktorí jeho meno aj poznajú, o ňom nevie takmer nič. Príčinou by mohlo byť to, že pôsobenie českých a moravských architektov na Slovensku počas obdobia trvania prvej Československej republiky bolo donedávna málo preskúmané. Poznali sme pomerne mnoho stavieb tohto okruhu architektov, počnúc dielami navrhnutými v tzv. národnom slohu na začiatku dvadsiatych rokov až po funkcionalizmus rokov tridsiatych, ale ozajstnú šírku ich tvorivého záberu, ich vzájomné prepojenia vrátane prínosu na poli urbanizmu, sme poznali nedostatočne. Dodnes chýbajú komplexné biografie viacerých českých architektov na Slovensku, ktorí by si to zaslúžili, hoci publikácia Matúša Dullu *Zapomenutá generace – čeští architekti na Slovensku* z roku 2019 je významným počínom, do značnej miery splácajúcim náš dlh v tejto oblasti.

Druhým dôvodom, prečo Marekova osobnosť ostávala v pozadí, je to, že nebol chápaný ako kľúčová postava tejto skupiny architektov. Omnoho výraznejšie, aj vďaka bohatej teoretickej a publikačnej činnosti a častým vstupom do dobového architektonického diskurzu, sa preslávila dvojica Alois Balán a Jiří Grossmann. V načrtnutí situácie na poli medzivojnovnej architektúry v Bratislave sme ju teda nemohli opomenúť ani my. Marekovu „nenápadnosť“ mohlo spôsobiť aj jeho približne dvojročné pôsobenie v Trnave začiatkom dvadsiatych rokov. Práve vtedy si v Bratislave iní českí architekti budovali svoje renomé, kontakty a bolo o nich skrátka v hlavnom meste počuť. Hoci nepoznáme pamätníkov, čo by si Josefa Mareka osobne pamätali, zo skúmania jeho pozostalosti a niekoľkých ťažiskových textov sa javí skôr ako osobnosť stojaca v pozadí možno i zámerne. Napríklad nikdy nepublikoval mnoho textov. Z publikovaných textov zase cítiť určitú melanchóliu, bojovnosť typická pre iných architektov moderny sa u Mareka prejavila len v určitých zábleskoch. A pritom počas archívneho výskumu sme súčasne zistili, že postupne spolupracoval so všetkými kľúčovými inštitúciami ako bola regulačná komisia mesta, Komisariát pre ochranu pamiatok či Referát verejných prác. Takisto sa stal členom Umeleckej besedy Slovenska a bol činný v istom zmysle aj politicky. Architekt

publikoval články v časopise *Politika*, v *Robotníckych novinách* a v denníku *Právo lidu*, v rokoch 1936 a 1937 mal sériu prednášok v okresných organizáciách Československej sociálnodemokratickej strany robotníckej na tému *Novodobá úprava miest*. Okrem toho sa zúčastnil viacerých dôležitých urbanistických súťaží, ktoré sa v neskorých dvadsiatych a rokoch tridsiatych v Bratislave udiali.

Josef Marek síce nedával o sebe vedieť tak hlasno ako jeho kolegovia, no vidno, že neúnavne pracoval. Uchopiteľným dôkazom jeho odlišnosti by mohla byť aj jeho vlastná tvorivá cesta obchádzajúca národný sloh, respektíve jeho hlavný prúd charakteristický kubistickými prvkami, počas ktorej sa pridŕžal osobitej tradicionalistickej tvorby. O to prekvapujúcejšie pôsobí jeho súťažný návrh na Avion poňatý v jasnom funkcionalistickom duchu. Hoci smerovanie jeho tvorby k funkcionalizmu bolo evidentné, Avion je nesporne prelomom. A aj keď jeho víťazstvo v súťaži je opradené rúskom tajomstva pre výraznú podobnosť s projektom druhého súťažiaceho, architekta Klementa Šilingera, Marekove prvé miesto ostáva nepochybniteľným historickým faktom.

Marekovo meno i životný príbeh zväčša nie sú témou medzi-generačných rozhovorov Aviončanov. Predsa len sa však jeden zo spoločných atribútov príbehov viaže ku vzniku domu a je ním idea „lepších rodín“, teda príslušníkov strednej triedy, ktorí bytový (a v neposlednom rade aj obchodný) dom v rámci družstva stavali a nasťahovali sa doň v roku 1932. Napriek uvedomovaniu si pestrosti osadenstva domu v neskorších rokoch sa mnoho súčasných obyvateľov do istej miery vníma ako pokračovatelia členov, ktorí družstvo spoluzakladali.

Obraz, kto sme „my“, Aviončania a kto sú „tí novonasťahovaní“ sa menil s časom. Staršie výmeny počas vojnového a povojnového obdobia sú zdokumentované najmä v písomných prameňoch či sprostredkované v rodinnej pamäti. Napríklad vysťahovanie strednej vrstvy v rámci Akcie B spôsobilo výraznú zmenu v sociálnej a ekonomickej štruktúre miest na Slovensku. Bratislava a dom Avion neboli výnimkou, no napriek tomu sa okolo neho vytvoril i v očiach pozorovateľov zvonka akýsi obraz výnimky. Pred pár rokmi napísal redaktor Vladimír Pisár vo svojej recenzii na knihu Júliusa Matisa *Aviončan*: „Hoci boli roky päťdesiate, Avion si žil svojím životom. Vonku plynula vulgárna doba a v niektorých rodinách pokračovala prvorepublikánska kultivovanosť.“¹ Obyvatelia chodili v očiach spomínajúcich elegantne oblečení s upravenými vlasmi, hrali na hudobný nástroj a zdravili sa „Bozkávam“.

Nová elita sa formovala v priebehu nasledujúcich dvadsiatich rokov najmä z robotníckeho zázemia Bratislavy a ľudí priťahovaných mestom z vidieka. Opäť však podľa spomienok išlo v prípade Avionu najmä o prisťahovaných úradníkov, zamestnancov vyššieho manažmentu a vysokoškolských pedagógov, teda dobovú inteligenciu. Rovnorodejšia zmes

¹ PISÁR, Vladimír: Julius Matis: *Aviončan* Recenzia. Dostupné na <https://kultura.pravda.sk/kniha/clanok/40096-julius-matis-avioncan/>, (posledný náhľad 2. 6. 2021)

obyvateľov domu sa vytvárala postupne a mnohé hrany sa v priebehu rokov obrusovali. Identita susedov, ktorá spájala, bola často povýšená nad iné identity, ktoré rozdeľovali. O pár rokov totiž prišli ďalší „oni“ a z bývalých „oni“ sa stali „my“.

Výmena obyvateľstva sa spája s často sa vyskytujúcou témou spravodlivosti či nespravodlivosti pri riešení otázky tzv. „nadmernosti“ bytov, teda nepomeru medzi počtom izieb v byte a počtom ľudí, ktorí v ňom bývali. Obmedzovanie tohto nepomeru v súvislosti s problémom nedostatku bytov v rozrastajúcich sa mestách bolo aktuálne počas celej druhej polovice 20. storočia a riešilo sa rôznymi spôsobmi. Podľa spomienok opustenie či výmena bytu tak nemuseli vždy prebehnúť k všestrannej spokojnosti a boli predmetom vyjednávania zo strany obyvateľov zväčša brániacich morálne právo ich susedov a správy domu na jednej strane a ľudovým bytovým družstvom na strane druhej. Spolupráca a súdržnosť obyvateľov domu sa prejavovala práve v podobných kritických momentoch hroziaceho nedobrovoľného opúšťania domova.

Výrazným tematickým poľom prepájajúcim v spomienkach viaceré oblasti života v Avione je uhlie. V rozprávaniach vystupuje ako metafora pre dostatok, i naopak nedostatok súvisiaci s fungujúcim či nefungujúcim zásobovaním v rôznych obdobiach 20. storočia. Zásobovanie domu uhlím, jeho dovezenie, uskladnenie i spotrebovávanie a vôbec zmeny uhoľného režimu predstavujú v naratívach zástupnú tému za život v dome, ktorej je pripisovaná váha v takmer každom rozprávaní staršej, ale i strednej generácie Aviončanov. Na jednej strane je prezentované ako nutné zlo, negatívny element zhoršujúci kvalitu života v dome, ktorý priniesol starosti, znečistenie a nejako sa pretrpel. Na strane druhej predstavuje, spolu s trávením času na dvore všeobecne, najmä v detských spomienkach moment zábavy, spájania sa detí v „bandách“, ale aj ich rozdeľovanie. Spomienky na detstvo sa odlišujú napríklad aj podľa toho, či mali vtedy dovolené hrať sa s uhlím a v ňom, alebo nemali.

Ďalšou výraznou líniou je príbeh úspechu súvisiaci so schopnosťou a odhodlaním byť zodpovedný sám za seba. Avion bol založený ako družstevný dom z vôle družstevníkov, zažil počas druhej polovice dvadsiateho storočia viaceré druhy správy, aby napokon prešiel v deväťdesiatych rokoch 20. storočia transformáciou na spoločenstvo vlastníkov bytov. Vytvorili sa tak mechanizmy samosprávy, ktoré fungujú dodnes a vrátili sa k pôvodnej myšlienke architekta Josefa Mareka a *Stavebného družstva pro výstavbu nájemních domů v Bratislavě na Cihelném poli a v okolí, společnost s ručením omezeným*.

Celkom na záver by sme rady spomenuli vlastnú červenú niť, ktorú sme mali možnosť sledovať práve vďaka spojeniu dvoch prístupov skúmania: etnologicko-historického a historicko-architektonického. Ukázalo sa totiž, že osudy domu a jeho obyvateľov sú prepojené viac, než by sme si

pred písaním knižky pripustili. Na mysli máme striedanie historických období a politických režimov: dom vznikol v atmosfére demokratickej prvej Československej republiky a do začiatku druhej svetovej vojny mohol fungovať v súlade s pôvodným Marekovým architektonickým konceptom. Nasledujúce totalitné režimy štyridsiatych a päťdesiatych rokov, ako aj autoritárske socialistické desaťročia priniesli stavebné zásahy do integrity domu, poškodzujúce toto architektonické dielo. Konkrétny krok, ktorý mal zabezpečiť kontrolu nad ďalšími nevhodnými stavebnými úpravami a zastaviť chátranie domu, bolo jeho vyhlásenie za kultúrnu pamiatku v polovici osemdesiatych rokov. Išlo však skôr o formalitu, ktorá nepomohla ku riešeniu zlého technického stavu domu. Nasledujúce demokratické deväťdesiate roky boli v tomto zmysle nádejou, ktorú skomplikovali majetkovo-právne nezhody, majúce prirodzene negatívny dopad aj na starostlivosť o dom. Hoci kontroverznosť doby a z nej vyplývajúcich rozhodnutí sa čiastočne premietla aj do následnej, celé desaťročie trvajúcej obnovy Avionu, toto obdobie je vnímané ako návrat k tým dobrým príbehom.

Krivku vzostupov a pádov domu ako architektonického diela kopíruje aj striedanie dobrých príbehov obyvateľov s tými menej peknými, o ktorých sa hovorí len v náznakoch, bez konkrétností a často v emocionálnom vypätí. Sú spojené najmä s tými rodinami a obyvateľmi, ktorí museli nedobrovoľne dom opustiť a ich osud bol už navždy poznamenaný nielen tým, že nesmeli ďalej pôsobiť vo svojej profesii, ale aj odlúčením od miesta, vytrhnutím zo svojej intímnej zóny, ktorú si v Avione s láskou budovali.² V skratke teda môžeme povedať, že keď v medzivojnovom období prekvital dom, aj ľudia v ňom žili spokojný život. Konštatujeme to aj s vedomím, že tridsiate roky rozhodne neboli iba idylickým obdobím, najmä po hospodárskej stránke. Tá však bola vyvážená demokraciou a slobodou. Naopak, v obdobiach totality a neslobody trpeli rovnako dom, ako aj jeho obyvatelia, hoci sú nedobré zážitky v rozprávaniach často vyvažované pozitívnymi a radostnými spomienkami na detstvo a mladosť.

Prenos príbehov – či už pekných alebo menej pekných – ako aj myšlienok a hodnôt v nich prezentovaných z generácie na generáciu prispieva k vytváraniu komunity: spoločenstvo sa cez rozprávanie o bývaní v jednom dome môže vytvárať i reprodukovat'. Stať sa súčasťou tohto spoločenstva je neoddeliteľnou súčasťou väčšieho projektu, akým je „zapustenie koreňov“, vytvorenie si vzťahu k miestu, kde bývame, či dokonca nájdenie domova. Domov nie je len miesto, je to prežitá skúsenosť, spojená s priestorom, blízkosťou, láskou, spolupatričnosťou, konaním a tvorením. Jednotlivci a rodiny spoločne vytvárajú to, čo znamená byť doma vrátane toho, ako domov vyzerá, vonia alebo znie a čo sa o ňom ďalej rozpráva.

² V tomto zmysle je príznačný príbeh výtvarníčky Ester Martinčekovej-Simerovej a jej manžela – právnik, vystahovaných z domu v roku 1952.

The house is standing and the people in and around it are changing, and the house's residents have many stories that they tell or share with us. Some of these stories are extensive indeed and would not fit into the book in their entirety. Therefore we have preferred to focus mainly on those parts of the stories that are directly linked to the house and life in it, or to the care for the house within the possibilities of several political regimes. The Avion house also has its history, and in this book we seek to intertwine the histories of the generations that lived in it through this specific work of architecture. At the same time, we did not want to omit the life story of the author of the designs, Josef Marek (1889 – 1966).

The book therefore represents the connection of three elements: the architect, the house, and its inhabitants. This connection interlinks the big and the small history, since all these stories take place in a certain space and time, having in the background the history of Bratislava, as well as the wider region and the state formations of which the city and the place formed a part.

Why the Avion house?

The Avion residential building as a representative of functionalist architecture has attracted the attention of experts as well as casual bystanders from the very beginning. A mention of it can be found in all essential works on 20th Century architecture in Slovakia, including the most extensive collective publication of this type by historians and architecture theorists Matúš Dulla and Henrieta Moravčíková.¹ In addition, Avion has long inspired artists, especially photographers, who have captured it repeatedly, in complex photo series. In addition to the works by interwar photographers Miloš Dohnány, Josef Hofer, Rudolf Sandal jr. and photographer, ethnographer, expert in folklore studies and filmmaker Karol Plicka, the house is also covered in the works of the representatives of the younger generation, such as Anton Šmotlák sr. Avion “starred” in Andrej Lettrich's movie *Smrť prichádza v daždi* (Death Comes in the Rain, 1965), or in Peter Pišťanek's movie *Rivers of Babylon* (1998). The lives of Avion residents also became a part of literature. After several decades, texts related to the later post-war period were written about life in the house, mainly the

1 DULLA, Matúš - MORAVČÍKOVÁ, Henrieta: *Architektúra Slovenska v 20. storočí*. Bratislava, Slovart 2002, 511 p.

“liberal” 1960s, or the reform years related to Prague Spring. In addition to satire about the contemporary authoritarian regime, they are full of sympathetic humour, depicting the life in Avion perhaps too idyllically, looking at it through the carefree eyes of a child or a young person. Coincidentally, two books were published in the same year – 2011 – one of the books is *Blumentálske blues* (Blumental Blues) by Tomáš Berka² and the other one *Aviončan* (Avion Resident) by Július Matis³.

We know from Blumental Blues that many well-known personalities lived there: actress Hana Melíčková, composer Alexander Moyzes, architect Imrich Puškár, librettist Pavel Braxatoris, architect Marián Marcinka, scenographer Ján Zavarský, as well as the family of the author of the book – musician Berka. He also names other interesting families living in Avion, including the family of architect Klement Šilinger and their son “Čičko” (Ján) Šilinger. He describes numerous experiences with his friends from the neighbourhood.⁴ In addition to the fact that many Avion residents found themselves in books, they remember some other personalities and add their own stories.

A pleasing trend in building better awareness about modern architecture in Slovakia is the publishing of books for children and youth on this topic. Here, too, Avion took a firm place. It became part of the book by Michal Hvorecký, illustrated by Simona Čechová, entitled *Bratislava čarovná metropola* (Bratislava, a Magical Metropolis), where it is displayed as the initial icon in the register of buildings.⁵

A bit different, though equally beneficial phenomenon is the activity of the civic association Čierne diery (Black Holes). This association expanded its field of interest, which had initially been formed by mainly industrial architecture, by an artistic representation of important works of modern architecture. In this context, Lucia Žatkuliaková created a graphical representation of Avion in 2019 as part of the portfolio of graphics, regularly issued by Čierne diery.⁶

The connection between the community spirit and lay interest in modern architecture is represented by a dedicated community on a social network, established several years ago, which presents mainly photographs covering the house and its surroundings in different seasons of the year, as well as other interesting facts about the life in the house and its people.⁷

The fact that Avion is still a current topic also for young architects dealing with the restoration of modern architecture in the framework of their study is proven by the dissertation work by Adam Tóth on Identity in Contemporary Residential Interior: Interior of the Housing Complex Avion in Bratislava, produced at the Institute of Interior and Exhibition Design of the Faculty of Architecture and Design, the Slovak University of Technology in Bratislava.

2 BERKA, Tomáš: *Blumentálske blues*. Bratislava, Marenčin PT 2011, 384 p.
3 MATIS, Július: *Aviončan*. Budmerice, Vydavateľstvo RAK 2011, 203 p.

4 What we know from the personal testimony of architect Ján Šilinger – the son of Klementa Šilinger – is that they did not receive a flat in Avion not because of the participation of his father in the competition concerning Avion or because he designed a house at Kalinčiakova Street for the cooperative, which we described in detail in the chapter *Zvláštny smútok víťazov* (Strange Grief of the Winners), but because his mother Anastázia (maiden name Chytrá) worked in a pension institution, where she was assigned a flat as an employee.

5 HVORECKÝ, Michal: *Bratislava čarovná metropola*. Bratislava, Monokel 2018, 32 p.

6 The graphic was sold out in record time, and even though it is a much sought-after article at collectors' forums, it is usually not on sale. For more details, see <https://eshop.ciernediery.sk/archive/avion-lucia-zatkuliakova/>

7 <https://www.facebook.com/staryavion/> (last consulted on 17 November 2021)

Being aware of the need for interdisciplinary connection of this versatile topic that interlinks architecture and the exploration of life stories, we decided to join our forces and knowledge of a historian of architecture and ethnologist. One of the authors, ethnologist Luba Voľanská, grew up in Avion and, during the research, she interviewed her (former) neighbours. Further to her ethnological/anthropological background, she embarked on a relatively little surveyed field of doing anthropology at home⁸, which is currently gaining increased attention in times of restricted movement between different locations⁹. Research in the field of cultural and social anthropology is normally conducted outside the researchers' own territory, at a specific place and in the present. The ethnologist/anthropologist seeks to describe what he or she observes here and now. A couple of decades ago, doing anthropology at home was not a preferred method, and it was even recommended that researchers leave Europe for their research, as a result of which researchers were defined by the location of their research.¹⁰

8 GULLESTAD, Mariane: Overcoming the division between anthropology 'at home' and 'abroad'. Marianne Gullestad in conversation with Marianne Lien and Marit Melhuus. *Ethnologie française*, 2009; MUGHAL, Muhammad A. Z.: Being and Becoming Native: A Methodological Enquiry into Doing Anthropology at Home. *Anthropological Notebooks* 21, 1, 2015, pp. 121–132.

9 GÓRALSKA, Magdalena: Anthropology from Home. *Anthropology in Action*, 27, 1, 2020, pp. 46–52. (last consulted on 26 October 2020), <https://www.berghahnjournals.com/view/journals/aia/27/1/aia270105.xml>

10 LEVI-STRAUSS, Claude: *Structural Anthropology*, 1963 (the original in French was published in 1958).

The tradition of German-speaking countries applied in the research of the population and communities in the form of Volkskunde (ethnography), which is widespread in the Slovak environment, considers the home location relevant as well, without attributing it only to the domains of sociology, psychology, or demography.

The current debate in the field of ethnology takes a slightly different direction; under the reflective approach, it is discussed that the anthropologists who work “abroad” need to reflect on the location or knowledge obtained “at home” because they inevitably look at other ways of life through their own filter. Such implicit comparisons remain unsatisfactory as long as we take “our” part of the data for granted and do not systematically address it in the analysis.

The reflection on the fieldwork at home has one more facet. Luba Voľanská writes about her own country, own city and own home – i.e. she is doing anthropology at home and, moreover, directly at home, in the house in which she grew up. Even if it was her third home, most of her childhood memories are connected with it. She had to think about whether her neighbours would like it or not, whether they would be able to read about Avion and their lives in the book. Even though the authors seek to use emic terms, i.e. those used by the residents themselves, not all of them reflected on them in the interviews always in the same manner. Everyone looked at the same situations a little differently and it was a challenge to put together one mosaic from these different points of view.

The main impetus for the two authors to join their forces in the project on Avion was the resolution of both of them to grasp this topic, apparently familiar and clear to them, in a so far little frequented interdisciplinary manner. In addition, Josef Marek – the architect of the house – was the subject of the dissertation thesis of one of them – Katarína Haberlandová. She came across Avion much earlier, at the end of her university studies of the history of art in Olomouc, where the selection of the topic for her thesis on residential houses in Bratislava of the first half of the 20th Century was motivated by her pedagogue, historian, and architecture theorist Rostislav Švácha.

The detailed knowledge of Josef Marek's personality, his life story and works, was essential to a comprehensive grasping of the text about Avion. This house holds an exceptional place in his work – the expert public is familiar with Marek's personality mainly thanks to Avion. However, the reasons why the house was finally built in the given form cannot be understood without the wider contemporary context that was reflected in the architect's thinking long before the competition for this building was held. Katarína Haberlandová meanwhile collaborated on several books on Bratislava's architecture and urbanism, and also wrote a chapter in which she evaluated her existing knowledge

about architect Marek and his fundamental works in the publication on Czech architects in Slovakia¹¹. However, examining only one selected building required a different view and method of work. Her focus on only one work, though in the context of what was known, was new to the author, raising further questions and inspirations for further micro-research. These concentrated on more detailed findings on the structure and organisation of inter-war housing cooperatives and the background of the companies involved in the construction of the house. It was also necessary to return to contemporary expert journals Slovenský staviteľ and Forum, mapping the best that was constructed in Slovakia since 1930. Both journals dedicated a relatively large space to Avion, which suggests that it definitely stirred the waters of contemporary architectural and construction discourse.

Katarína Haberlandová had the opportunity to talk to the son of architect Klement Šilinger, who had taken part in the competition for the design of Avion in 1930. Ján Šilinger even inhabited Avion for some time. It is a pity, though, that he knew his father only during the first years of his life.

¹¹ HABERLANDOVÁ, Katarína: Josef Marek v prúde moderny. In DULLA, Matúš et al.: *Zapomenutá generace. Čeští architekti na Slovensku*. Praha, ČVUT 2019, pp. 114–138.

Résumé

Various kinds of sources

A unique moment of the publication is the combination of various expert sources of the two authors, which considerably enriched both the findings about Avion and the findings they have shared. The traditional forms of the art history and architectural-historical study of expert literature have been completed not only by archive research, but also by field research accompanied by the photographing of Avion throughout one year. This task was assumed by photographer Anton Sládek, with whom Katarína Haberlandová had collaborated in several project exhibitions about architecture in Bratislava in the past. Along with the text, the photographic reflection of Avion's present is an equal medium offering a testimony about the values of this architecture and the location. Throughout its existence, the surroundings of the house underwent major development, from small-town outskirts to a wider centre of a metropolis. The confrontation (or comparison) with the historic photographs from various sources is also interesting, mainly those from the Archive of the City of Bratislava, Press Agency of the Slovak Republic, or the private archive of historian Juraj Šedivý.

The definition of the main thematic areas (city – place – architect – house – inhabitants), which form the basic structure of the book, has played a key role. It has been gradually filled with architectural and historical knowledge, accompanied by the stories of the house's inhabitants. In this sense, although the historical data that frame the text is important, specific stories come to the fore, especially in the chapter on the life in the house. At turning points, also in connection with the life of architect Josef Marek, they may be characteristic of many others, (including) Avion residents.

Field research common in the field of ethnology and social anthropology was needed to retell the life stories of the Avion inhabitants. This method was invented at the time and in contexts where anthropologists could not rely on archives and statistics, but had to create their own data. This method appeared to be very useful even in present-day complex societies, where a lot of materials are available.

Besides other methods, ethnographic research is also based on in-depth interviews. An interview is an important word in this case, since the narrator is not alone there. The reactions of the listener can change the direction of the interview or influence the selection of the topics. The remembering persons thus talk less about what happened in the past and talk more about how they remember it, what they know about it, and what they think about it. Therefore, the narrating persons are not the contemporaries of the events they talk about, but the listener is a contemporary of the situation that involves the creation of the narration, helping to co-create it.

The oral history method and biographical narrations¹² were complemented with other interviews and questions relating to the house itself, life in it, the memories of its inhabitants and the changes that time brought. The conversations often concerned topics that were not easy to process – the nearer to the present, the more sensitively they were perceived by both parties. The “wild” 1990s in the narrations of the Avion residents provide a picture of an era in which many things happened on the verge of legality. For these reasons, we decided to paraphrase and anonymise some of the statements.

The interviews with Luba Volanskás' former neighbours were conducted in Slovak and sometimes even in German, where our research partners enjoyed speaking their native language, which we respected, certainly. In some respects, these were also rescue interviews. Many of those that experienced the oldest Avion stories either stop remembering them, or leave forever and their stories will thus not be told anymore, not even in a fragmented form.

Despite distortions related to the functioning of human memory,¹³ we sought to find certain connections as well as common and general structures that stand above subjective experiences and exist between the life stories of the

individual people. Their experience and memories are woven into a bigger whole created by the social background, in front of which their lives take place. The finding of common features leads to a certain level of generalisation and, on the basis of life stories, it is possible to retell certain passages of history through the generational experience of people who lived it and who talk about it as they remember it.

In connection with data distortion, it has been an interesting moment to observe the transfer of information, narrations, and stories between the generations¹⁴ of Avion residents. Narration between generations is like a children's telephone game: with each new account, the story changes a bit, some things get embellished, others are omitted.

In each case, the stories of common predecessors, their lives and home are a bonding factor that helps create family as a memory community, as noted by German historian Harald Welzer and his colleagues: “From the theoretical perspective, the historical awareness defines the mutual relationship of the interpretation of the past, understanding the present, and the perspectives of the future, while the past never attains the present ‘authentically’, but may enter the awareness always only as a processed, chosen and interpretive reconstruction”.¹⁵

The common denominator of all interviews was the feeling of responsibility and a close relationship to the research partners. We, therefore, asked the Avion residents to also become the reviewers of the first draft of the book, seeking to respect their comments and corrections.

It is often hard to separate the different audiences that perceive the research results and for whom these results are intended – informers become the readers and evaluators of our work. Such experience with contradictory expectations can be both painful and intellectually inspiring.¹⁶ They forced us to think about the ways we analyse our sources and conversations and how we write about our results. Talking about something differs from speaking to someone, and in turn, speaking to someone differs from talking to someone. We have therefore begun to also consider the fact that even though the photos and pictures in our book play a very important role, equally important are other sources and in particular the questions that we ask, as well as the partners that we choose to cooperate with.

¹⁴ For more details on intergenerational communication, see VRZGULOVA, Monika, VOLANSKA, Lubica, SALNER, Peter: *Rozprávania a mlčanie: medzigeneračná komunikácia v rodine*. Bratislava, Institute of Ethnology SAS, Veda 2017, 136 p.

¹⁵ WELZER, Harald – MOLLER, Sabine – TSCHUGGNALL, Karoline: *Můj děda nebyl nácek*. Praha, Argo 2010, p. 12.

¹⁶ VRZGULOVA, Monika: Každý rozhovor ma zasiahol, ti ľudia sú so mnou už navždy. In VRZGULOVA, Monika (ed.): *Dvojrozhovor o pamäti, etnológii a meste*, Bratislava, Marenčin PT 2020, pp. 167–175.

¹² For more details on the oral history method and biographical method, see NOSKOVÁ, Jana: *Biografická metóda a metóda Orální historie. Na Příkladu výzkumu každodenního života v socialismu*. Brno, Institute of Ethnology of the Academy of Sciences of the Czech Republic, v. v. i 2014; VOLANSKÁ, Lubica: “V hlave tridsať, v krížoch sto”. *Starnutie v autobiografiách v Bratislave a Viedni*, Veda, Institute of Ethnology SAS 2017; VRZGULOVA, Monika: *Nevyroprávvané susedské histórie. Holokaust na Slovensku z dvoch perspektív*. Bratislava, Veda 2016.

¹³ BAHNA, Vladimír: *Nadprirodzené skúsenosti a naratívna myseľ: sociálna nákazlivosť spomienok*. Bratislava: Veda, 2019; BUZEKOVÁ, Tatiana: Pamäť a dôveryhodnosť zdroja informácie. In PROFANTOVÁ, Zuzana (ed.): *Malé dejiny veľkých udalostí 2: v Česko(a)Slovensku po roku 1948, 1968, 1989*. Bratislava, ARM 333 2005, pp. 17 – 26.

Even though the individual book sections and chapters have a partially chronological nature, they are interlinked. A certain heterogeneity, which we do not perceive negatively, was caused mainly by the combination of the perspectives of the researchers from two scientific disciplines. Their methodologies have many common as well as specific features. The exploration of the architecture of the house symbolically tells us about the classification of a concrete space, and the stories of the inhabitants help us to make an additional step forward. Through them, we can understand the emotional ties of the people to a place they call home. We sought to find in their narrations the path from a “house” to a “home”.

The first chapter, called *Dom v meste* (House in the City), describes the historical context of the inter-war Bratislava, offering an overview of the events in architecture after 1918, when the transformation of Bratislava into a metropolis took place mainly with the emergence of modern architecture and urbanism. This chapter focuses on the arrival of Czech architects in Slovakia, including Josef Marek, noting at the same time that Czechs were not the only driving force behind the architectural development in Slovakia in the given period. The chapter *Kvetné údolie* (Flower Valley) describes the location at which the Avion residential building began to be built in 1931, its history, as well as the visions for its further development, which became only partially fulfilled.

The next section, called *Dom v správnom čase* (House at the Right Time), contains a chapter called *Zvláštny smútok víťazov* (Strange Grief of the Winners) on the circumstances of the competition for the design of Avion in 1930 and presents not only the winner of the competition, Josef Marek, but also another competitor, Klement Šilinger – the two personalities that brought into the project the most modern ideas at the given moment that they had gained throughout decades of their work in Bratislava. However, their actual modern grasp of the project could not have been done without innovations in the building sector and the companies that were involved in the construction of Avion, which is discussed in the next chapter entitled *Innovative Avion*.

The chapter *Život domu, život v dome* (Life to the House, Life in the House) is to the greatest extent based on the memories and descriptions of the Avion residents of different generations. We no longer had the opportunity to meet the first, “authentic” generation of the inhabitants, not only because of the too long time span, but also because of the repeated exchange of the house residents, the circumstances of which were at least partly revealed to us through our research. This chapter focuses on the relationship of the inhabitants to the house, to their own flat, describes the layout of the flats and their operations, as well as changes and the adaptation of their homes to the changing conditions related to the lives of the households. It includes various moments to which the Avion residents pay attention in connection with the house: how their predecessors or themselves moved to the house, how and why they changed their flats within the house, how they lived in the house as part of their own families, households and friends' groups in the backyard. They recalled how they had played as children in connection with the internal and external areas of the house, as well as their friendships and neighbourhoods that changed under the influence of external events. As we have already suggested, various groups of the house residents were moving in and out, not always of their own will. Their movement thus reflects the 20th Century historic events involving turning points, such as World War II, the communist coup in February 1948 and discriminatory actions of the regime as Action B and the impacts of the different versions of the Act on Flats' Disposal, addressing the excessive sizes of flats, liberalization in society during the 1960s (though not so much with regard to housing issues), and the subsequent invasion of the Warsaw Troops in August 1968, which was followed by an exchange of the house residents at the beginning of the normalisation period. The younger generations mention their childhood lived during the 1980s, where house friendships were enhanced by similar experiences from the same kindergarten or elementary school. The 1990s represent a turbulent period

of privatisation in the Slovak Republic, which involved the transformation of housing cooperatives and the re-acquisition of flats or non-residential premises into private ownership, which even within the environment of their long-term neighbours in Avion did not go without problem periods of coexistence. It may seem a reflection of events at the macro-level, in a small “laboratory” of a residential house, accompanied also by unpleasant situations that the inhabitants did not remember easily. On the other hand, they are balanced out by stories of help and cohesion, thanks to which the story of the Avion “palace”, transferred from generation to generation, is considered successful.

And finally, the chapter *Avion ako pamiatka* (Avion as a Monument) focuses mainly on the perception of the house as part of the modern cultural heritage and on the impact of this fact on its utilisation, mainly since 1985 when it officially became a monument. The topic is embedded within a wider context of the protection and renewal of modern architecture in Slovakia, while critically commenting on the interventions into the architectural and constructional integrity of this work.

The Avion residents decided to specifically tell the stories that are nice. We chose to respect this decision, as with this book we wished to pay tribute to an exceptional 20th Century building. In addition, we consider their decision an indication that the relationship of the inhabitants to the house and the place where it was constructed is positive mainly because they are aware of its importance at least within the capital city. At the same time, they remember it as a house that was pleasant and practical for living and which, simply, worked well. They would probably not tend to comment through nice stories on a house in which they would have grown up and lived badly. Moreover, the Avion building would probably not retain its unique character if its inhabitants had not pulled together in key moments or if they had not made certain specific decisions at the time it was necessary.

The individual topics or red threads that link together the stories told are handed down from generation to generation – the family memory and its transmission works also among the members of the youngest generation who no longer live in the house. In intergenerational communication within a family, the information, description of events and persons, as well as the stories of the family members and people in their surroundings change in the process of narration, while some of their parts remain. We were interested in the topics that were raised repeatedly in several stories and became part of the collective memory of the “house”, regardless of their truthfulness.

Despite the general awareness of the house residents about the exceptional character of the building, we found out that many of them did not know the name of the original

author of the house designs, Moravian architect Josef Marek. And most of those who are familiar with his name know almost nothing about him. One possible reason is that the activities of Czech and Moravian architects in Slovakia during the first Czechoslovak Republic period have been little explored until recently. Even though we knew many buildings designed by this group of architects, from those designed in the so-called national style at the beginning of the 1920s up to functionalism of the 1930s, we were not familiar with the actual width of their creative scope and mutual links, including their contribution in the field of urbanism. To this day, there are no comprehensive biographies of several Czech architects in Slovakia who deserve it, even though the book by Matúš Dulla *Zapomenutá generace – čeští architekti na Slovensku* (A Forgotten Generation – Czech Architects in Slovakia), published in 2019, is an important achievement that repays some of our debt in this field.

The other reason why Marek's personality was left in the background is the fact that this architect was not perceived as the key figure of this architects' group. Two of them, Alois Balán and Jiří Grossmann, became much more renowned in this context, also thanks to their rich theoretical and publishing activities and frequent contributions to contemporary architectural discourse. We could not omit them either when outlining the situation in the field of inter-war architecture in Bratislava. Marek's “inconspicuousness” may have also been caused by his approximately two-year stay in Trnava at the beginning of the 1920s. It was in this period that other Czech architects built their reputation and contacts in Bratislava and were known in the capital city. Despite that we do not know any survivors remembering Josef Marek in person, the exploration of his legacy and some key texts suggest that he perhaps deliberately chose to stand in the background. For example, he didn't publish many texts. On the other hand, from those published one can feel a certain melancholy; the fighting spirit, so typical of other modernity architects, was manifested only in glimpses when it comes to Marek. During our archive research, we found out that he had gradually collaborated with all key institutions, such as the city's regulatory committee, the Commissariat for the Safeguarding of Monuments, or the Public Works Unit. He was a member of the Umelecká Beseda Slovenska (Art Association of Slovakia), and was also active politically. The architect published articles in the magazine *Politika*, in *Robotnícke noviny* and in the newspaper *Právo lidu*, in 1936 and 1937 he gave a series of lectures in the district organisations of the Czechoslovak Social Democratic Workers' Party on the topic of Modern Urban Regulation. In addition, he took part in several important urban competitions, which took place in Bratislava in the late 1920s and 1930s.

Although Josef Marek did not make himself known as loudly as his colleagues, he seems to have worked tirelessly. His own creative path circumventing the national style or his main current characterised by cubist elements, while adhering to a specific traditionalist style, can be tangible proof of his difference. All the more surprising is his design of Avion in a clearly functionalist spirit that he submitted to the competition. Although the tendency of his works towards functionalism was obvious, the work on Avion was undoubtedly a breakthrough. And even though his victory in the competition is shrouded in secrecy because of its considerable resemblance to the project by another competitor, architect Klement Šilinger, Marek's first place remains an unquestionable historical fact.

In most cases, Marek's name and the story of his life are therefore not the subject of inter-generational talks between the Avion residents. Nevertheless, one of the common attributes of their stories relates to the origins of the house – the idea of “better families”, i.e. members of the middle class who built the apartment (and last but not least, the commercial) house within a cooperative and moved into it in 1932. Despite realising the diversity of the house residents in later years, many of the current inhabitants perceive themselves, to a certain extent, as successors of the members who had co-founded the cooperative.

The picture of who “we”, the Avion residents, are and of who “those newcomers” are changed over time. Older changes during the wartime and post-war period have been documented mainly in written sources or through family memory. For instance, the eviction of the middle class in the framework of Action B caused a major change in the social and economic structure of Slovak cities. Bratislava and the Avion house were no exception in this regard; nevertheless, an image of an exception was formed in the eyes of the observers from the outside. A couple of years ago, editor Vladimír Pisár noted the following in his review of Július Matis's book *Aviončan* (Avion Resident): “Though it was the 1950s, Avion lived its own life. A vulgar era was going on outside and some families continued enjoying their first-republic refinement.”¹⁷ As remembered by the survivors, the Avion residents were always elegantly dressed, with neat hair, played a musical instrument, and greeted others with the word “Bozkávam” (a formal greeting abbreviated from “I kiss your hands”).

The new elite was formed in the course of the next twenty years mainly from among workers living in Bratislava and people from the countryside attracted by the city. According to the memories, Avion was inhabited mainly by clerks that had moved there, senior managers and university teachers, i.e. the contemporary intelligentsia. A more homogeneous mix of the house inhabitants was gradually created, and many of the edges were brushed over years. The identity of

the neighbours that united was often elevated above other identities that divided. Another “they” came a few years later, and the former “they” became “we”.

The change of inhabitants is related to the frequent topic of justice or injustice when it comes to dealing with “oversized” flats, i.e. disproportion between the number of flats in a flat and the number of people who lived in it. The limitation of this disproportion in connection with the problem of the lack of flats in growing cities was on the table during the whole second half of the 20th Century and was addressed in various manners. According to the memories, the leaving or exchange of a flat was not always to the satisfaction of all and was the subject of negotiations between the inhabitants who usually defended the moral right of their neighbours and the house management on one side and the People's Housing Cooperative on the other side. The cooperation and cohesion of the house residents were manifested in these kinds of critical moments of an impending involuntary leaving of home.

The next important thematic field that interconnects several areas of life in Avion in the memories is the coal. It becomes a metaphor in the narrations for sufficiency as well as shortage related to functioning or non-functioning supplies in different 20th Century periods. Coal supply to the house, its delivery, storage, and consumption, as well as changes in the coal system represent a side topic related to life in the house that has nevertheless been ascribed importance in almost every narration by the older and the middle generation of the Avion residents. On the one hand, it is presented as a necessary evil, a negative element that worsened the quality of life in the house, was accompanied by troubles and contamination, and was tolerated in some way. On the other hand, mainly in children's memories, it represents, along with the spending of time in the yard in general, the moment of joy, the grouping of children in “gangs”, as well as their separation. Childhood memories differ also in whether they were allowed to play with coal and in coal, or not.

Another significant thread is the story of success related to the ability and determination to be responsible for oneself. Avion was founded as a cooperative house from the will of the members of the cooperative, experienced different kinds of management during the second half of the 20th Century until it was transformed into an association of property owners in the 1990s. This created self-management mechanisms that are in place until today, returning to the original idea of architect Josef Marek and the *Building Cooperative for the Construction of Rental Houses at Tehelné Pole in Bratislava and Its Surroundings, a limited liability company*.

Finally, we would like to mention our own red thread that we were able to observe thanks to the combination of two

¹⁷ PISÁR, Vladimír: Julius Matis: *Aviončan*, book review, available at: <https://kultura.pravda.sk/kniha/clanok/40096-julius-matis-avioncan/>, (last consulted on 02/06/2021)

approaches to our research: ethnological-historical and historical-architectural. It turned out that the fates of the house and its inhabitants were interlinked more than we would have admitted before writing the book. What we mean is the alternation of historical periods and political regimes: the house was built in the atmosphere of the democratic first Czechoslovak Republic and was able to function in line with Marek's original architectural concept until the beginning of World War II. The subsequent totalitarian regimes of the 1940s and 1950s, as well as the authoritarian socialist decades brought construction interventions in the integrity of the house which damaged this architectural work. The concrete measure to ensure control over any subsequent inappropriate building modifications and halt the decay of the house was its declaration as a cultural monument in the mid-1980s. However, this was more of a formality at that time which did not lead to a solution to the poor technical condition of the house. In this sense, the democratic 1990s brought hope which was complicated by legal disputes over property, resulting in a natural negative impact on the care of the house. Even though the controversy of that period and the resulting decisions were partly reflected also in the subsequent restoration of Avion, which took an entire decade, this period is perceived as a return to good stories.

The curve of the ups and downs of the house as an architectural work is also copied by the alternation of the inhabitants' good stories with the less nice ones which are told only in hints, without specificities, and often in emotional distress. They are linked mainly to those families and inhabitants that were forced to leave the house involuntarily and their fate was marked forever not only by the fact that were no longer allowed to carry out their profession, but also by their separation from the place and by their ripping out of their intimate zone that they had built with love in Avion.¹⁸ It can briefly be said that when the house flourished in the interwar period, the people in it lived a happy life. We note it with the knowledge that the 1930s were certainly not only an idyllic period, mainly in economic terms, but was balanced by democracy and freedom. On the contrary, during the periods of totality and the lack of freedom, the house as well as its inhabitants suffered, even though the bad experiences in the narrations are often balanced by positive and joyful memories of childhood and youth.

The transmission of stories – both nice ones or less nice ones – as well as of ideas and values presented in them from generation to generation contributes to the creation of a community: through narratives about living in one house, a community can be created as well as reproduced. Becoming part of this community is an integral part of a major project, such as the “taking of roots”, establishing a relationship

¹⁸ In this sense, we can mention the story of visual artist Ester Martinčeková-Simerová and her husband, a lawyer, who were moved out of the house in 1952.

to the place where we live, or even the finding of a home. Home is not only a place; it is a lived experience tied to the space, proximity, love, the sense of belonging, action, and creation. Individuals and families jointly create what it means to be at home, including how home looks like, how it smells or sounds, and what else is said about it.

In conclusion, we would like to thank the people that stand behind the creation of this book.

First of all, it is the very inhabitants of Avion – former and current ones who shared their memories of life and people in it, as well as opinions on its aestheticism, history, development, and its position and place as a monument in the capital city of Bratislava.

We also thank Monika Vrzgulová from the Institute of Ethnology and Social Anthropology, ethnologist and leading expert on issues of memory and identity, politics of remembrance, the Holocaust in Slovakia and urban ethnology as the scientific editor. She discussed with us the idea to write a book from the very beginning as well as the initial ideas that have gradually taken a realistic form. At the same time, we thank Matúš Dulla, historian and theorist of architecture, Head of the Institute of Theory and History of Architecture of the Czech Research Institute of Technology in Prague, who acted as the consultant of the architectural and historical research on Avion. We also thank photographer Anton Sládek for his enthusiasm and professionalism dedicated to photographing Avion. In this context, we are thankful to Juraj Gašperik, current chairman of the Avion housing cooperative, for patiently accompanying us during our photographic visits to the house and for providing us with important materials. Last but not least, we thank Matúš Hnát for taking up the challenge of cooperating with us in the preparation of this book and for creating its unique layout.

We are also thankful to our two reviewers, Peter Szalay from the Department of Architecture of the Institute of History SAS in Bratislava and Jana Nosková from the Institute of Ethnology of the Czech Academy of Sciences, Brno workplace, for their inspiring suggestions.

Our thanks also go to our families for supporting us and for dedicating to us the space that we need in this complicated period.

The book is the result of the research financially supported by the following agencies:

APVV-16-0345 SOS – Contemporary images of socialism, VEGA No. 1/0286/21 Innovations in the Architecture of the 20th Century in Slovakia,

VEGA No. 2/0114/21 From Charity to the State Social Policy: Ideas, models and Praxis in the period of State Intervention in Slovakia during the 19th until the first half of the 20th Centuries.

Zoznam literatúry

Literatúra:

ALMÁŠIOVÁ, Lucia –

DLHÁŇOVÁ, Viera: *Svetlo na hrane*. Bratislava, SNG 2014, 159 s., ISBN 9788080591816.

ANDRÁŠIOVÁ, Katarína: Domy na svahu. In SZALAY, Peter – HABERLANDOVÁ, Katarína – ANDRÁŠIOVÁ, Katarína – BARTOŠOVÁ, Nina & Ateliér BOGÁR KRÁLIK URBAN: *Moderná Bratislava*. Bratislava, Marenčin PT 2014, s. 171 – 215, ISBN 9788081143274.

ANDREWS, Gavin J. – KEARNS, Robin A. et alia.: ‘Their finest hour’: Older people, oral histories, and the historical geography of social life. *Social & Cultural Geography* 7, 2, s. 153 – 177.

ARIES, Philippe: *Geschichte der Kindheit*. Mníchov, Karl Hanser Verlag 1975, ISBN 3423043202.

BAHNA, Vladimír:

Nadprirodzené skúsenosti a naratívna myseľ: sociálna nákazlivosť spomienok. Bratislava, Veda 2019, 208 s., ISBN 9788022417754.

BEDNÁR, Štefan: *Bohém hľadá vlast’*. Bratislava, Slovenský spisovateľ 1984, 445 s.

BERKA, Tomáš: *Blumentálske blues*. Bratislava, Marenčin PT 2011, 384 s., ISBN 9788081140648.

BOTIKOVÁ, Marta – VOLANSKÁ, Ľubica: “Then the Bell Rang and the Nanny Was Allowed to Enter...” The Childcare in Family and Household in the Interwar Period in Slovakia. In: *Kindheiten in den böhmischen Ländern und der Slowakei, 19. und 20. Jahrhundert/ Childhoods in the Bohemian Countries and Slovakia in the 19th and 20th*

centuries. Mníchov, Collegium Carolinum 2022 (v tlači).

BUMOVÁ, Ivica: Transformácia politického kapitálu v mikroštruktúre mesta (Dolný Kubín v rokoch 1900 – 1950). *Slovenský národopis* 52, 1, 2004, s. 1 – 31.

BUŽEKOVÁ, Tatiana: Pamäť a dôveryhodnosť zdroja informácie. In PROFANTOVÁ, Zuzana (ed.): *Malé dejiny veľkých udalostí v Česko(a) Slovensku po roku 1948, 1968, 1989. II*. Bratislava, ARM 333 2005, s. 17 – 26, ISBN 8089069142.

BYSTRICKÝ, Valerián: Vystahovanie českých zamestnancov zo Slovenska v rokoch 1938 – 1939. *Historický časopis* 45, 4, 1997, s. 597 – 611.

ČERNOUŠKOVÁ, Dagmar – CHATRNÝ, Jindřich –

PIKOUSOVÁ, Anna – PIKOUS, Jiří – VALDHANSOVÁ, Lucie: <i>Vize modernosti / Visions of Modernity: Rudolf Sandalo (1899 – 1980)</i> . Brno, Muzeum města Brna 2020, 509 s., ISBN 9788086549590.	Bratislava, Veda: Historický ústav SAV 2012, 687 s., ISBN 802240795X.	HABERLANDOVÁ, Katarína: Princípy moderného bývania a urbanizmu v diele architekta Josefa Mareka. <i>Forum historiae</i> 10, 2, 2016, s. 35 – 47.	JANTO, Juraj: Socialistická Bratislava – premeny fyzického a sociálneho priestoru mesta / Socialist Bratislava – transformation of the physical and social space of the city. <i>Journal of Urban Ethnology</i> 15, 2017, s. 157 – 184.	Material Artefacts, Carried By Emotions. <i>Ethnologia Slovaca Et Slavica</i> , Bratislava, Univerzita Komenského v Bratislave 2015, s. 9 – 23, ISBN 9788022341134.	MATIS, Július: <i>Aviončan</i> . Budmerice, Vydavateľstvo RAK 2011, 203 s., ISBN 9788085501537.
DUDEKOVÁ, Gabriela a kol: <i>Medzi provinciou a metropolou. Obraz Bratislavy v 19. a 20. storočí</i> . Bratislava, Historický ústav SAV vo vydavateľstve Prodam, spol s r. o. 2012, 264 s., ISBN 9788089396214.	FOLTYN, Ladislav: <i>Slovenská architektúra a česká avantgarda 1918 – 1938</i> . Bratislava, SAS 1993, 238 s., ISBN 8090048366.	HABERLANDOVÁ, Katarína: Nová Bratislava Josefa Mareka. <i>Architektúra & urbanizmus</i> LI, 3 – 4, 2017, s. 162 – 175.	KRASE, Jerome – DeSENA, Judith N. (ed.): <i>Gentrification around the World, Volume I: Gentrifiers and the Displaced</i> . <i>Palgrave Studies in Urban Anthropology</i> . Palgrave Macmillan 2020, 319 s., ISBN 139783030413361.	LUTHER, Daniel: <i>Bratislava Česko-Slovenská. Putovanie z monarchie do Slovenského štátu</i> . Bratislava, Marenčin PT 2018, 149 s., ISBN 9788056901465.	MITTERAUER, Michael: <i>Sozialgeschichte der Jugend</i> . Frankfurt am Main, Suhrkamp 1986, 275 s., ISBN 9783518112786.
DULLA, Matúš – MORAVČÍKOVÁ, Henrieta: <i>Architektúra Slovenska v 20. storočí</i> . Bratislava, Slovart 2002, 502 s., ISBN 8071456845.	GESTRICH, Andreas – KRAUSE, Jens-Uwe – MITTERAUER, Michael: <i>Geschichte der Familie</i> . Stuttgart, Kroener 2003, 750 s., ISBN 3520376016.	HABERLANDOVÁ, Katarína: Josef Marek v prúde moderny. In DULLA, Matúš a kolektív: <i>Zapomenutá generace. Čeští architekti na Slovensku</i> . Praha, ČVUT 2019, s. 114 – 138, ISBN 9788001066003.	KŘIVANEC, Karel (red.): <i>Pamätnica bratislavského odboru Spolku čsl. inžinierov 1919 – 1929</i> . Bratislava, Spolok čs. inžinierov, odbor Bratislava 1929, 354 s.	LÜSCHER, Kurt: Familienrhetorik, Familienwirklichkeit und Familienforschung. In VASCOVICS, Laszlo A. (ed.): <i>Familienleitbilder und Familienrealitäten</i> . Opladen, Leske und Budrich 1997, s. 50 – 67, ISBN 9783810015167.	MORAVČÍKOVÁ, Henrieta: <i>Friedrich Weinwurm. Architekt</i> . Bratislava, Slovart 2014, 376 s. ISBN 9788055611587.
DULLA, Matúš: <i>Architekt Emil Belluš</i> . Bratislava, Slovart 2010, 320 s., ISBN 9788055602936.	GONDA, Peter – ZAJAC, Peter: <i>Socializmus: realita namiesto mýtov</i> . Bratislava, Konzervatívny inštitút M. R. Štefánika 2020, 319 s., ISBN: 9788089121182.	HARMAN, Vicki – CAPPELLINI, Benedetta – WEBSTER, Michelle: Intensive Grandmothering? Exploring the Changing Nature of Grandmothering in the Context of Changes to Parenting Culture. <i>Sociology</i> august 2021, s. 1 – 17.	KŘIVANEC, Karel (red.): <i>Pamätnica bratislavského odboru Spolku čsl. inžinierov 1919 – 1929</i> . Bratislava, Spolok čs. inžinierov, odbor Bratislava 1929, 354 s.	MALLET, Shelley : Understanding Home: A Critical Review of the Literature. <i>The Sociological Review</i> 52, 1, 2004, s. 62 – 89.	MORAVČÍKOVÁ, Henrieta – LÓVRA, Eva – KRIŠTEKOVÁ, Laura: Červený alebo modrý? <i>Architektúra & urbanizmus</i> LI, 1 – 2, 2017, s. 30 – 44.
DULLA, Matúš: Typológia objektov modernej architektúry z hľadiska zachovania ich pamiatkových hodnôt pri zatepľovaní. <i>Architektúra & urbanizmus</i> XLVI, 2010, 3 – 4, s. 200 – 216.	GÓRALSKA, Magdalena: Anthropology from Home. <i>Anthropology in Action</i> 27, 1, 2020, s. 46 – 52.	HERZÁNOVÁ, Lubica: Netzwerke und Generationenbeziehungen. In ROTH, Klaus: <i>Soziale Netzwerke und soziales Vertrauen in den Transformationsländern. Ethnologische und soziologische Untersuchungen: Social Networks and Social Trust in the Transformation Countries – Ethnological and Sociological Studies</i> . Münster, LIT Verlag 2007, s. 81 – 100, ISBN 9783825802479.	LE CORBUSIER – SAUGNIER: <i>Za novou architekturu</i> (preklad francúzskej publikácie Vers une architecture z roku 1923 – preklad Pavel Halík). Praha, Nakladatelství Petr Rezek 2004, 233 s., ISBN 8086027236.	MANNOVÁ, Elena: Podmienky vývoja meštianskych vrstiev na Slovensku v 20. storočí. In MANNOVÁ, Elena (ed.): <i>Meštianstvo a občianska spoločnosť na Slovensku 1900 – 1989</i> . Bratislava, AEP – Academic Electronic Press 1998, s. 9 – 15, ISBN 8088880203.	MORAVČÍKOVÁ, Henrieta – LÓVRA, Eva – KRIŠTEKOVÁ, Laura: Červený alebo modrý? <i>Architektúra & urbanizmus</i> LI, 1 – 2, 2017, s. 30 – 44.
DULLA, Matúš: <i>Zapomenutá generace. Čeští architekti na Slovensku</i> . Praha, ČVUT 2019, 400 s., ISBN 9788001066003.	GULLESTAD, Mariane: Overcoming the division between anthropology ‘at home’ and ‘abroad’. Marianne Gullestad in conversation with Marianne Lien and Marit Melhuus. Preklad pôvodného interview publikovaného v Ethnologie française, 2009, do angličtiny, dostupné na www.easaonline.org	HORVÁTH, Vladimír: <i>Bratislavský topografický lexikon</i> . Bratislava, Tatran 1990, 401 s., ISBN 8022202290.	LEHMANN, Albrecht: Rechtfertigungsgeschichten. Über eine Funktion des Erzählens eigener Erlebnisse im Alltag. <i>Fabula</i> 21, 1/2, 1980, s. 56 – 69.	MANNOVÁ, Elena: Podmienky vývoja meštianskych vrstiev na Slovensku v 20. storočí. In MANNOVÁ, Elena (ed.): <i>Meštianstvo a občianska spoločnosť na Slovensku 1900 – 1989</i> . Bratislava, AEP – Academic Electronic Press 1998, s. 9 – 15, ISBN 8088880203.	MORAVČÍKOVÁ, Henrieta – LÓVRA, Eva – KRIŠTEKOVÁ, Laura: Červený alebo modrý? <i>Architektúra & urbanizmus</i> LI, 1 – 2, 2017, s. 30 – 44.
DULLA, Matúš: Klement Šilinger: nedokončené dílo. In DULLA, Matúš a kolektív: <i>Zapomenutá generace. Čeští architekti na Slovensku</i> . Praha, ČVUT 2019, s. 80 – 114. ISBN 9788001066003.	› downloads › Gullestadeasa (posledný náhľad 17. 5. 2021)	HABERLANDOVÁ, Katarína: Bývanie v centre a na periférii. In SZALAY, Peter – HABERLANDOVÁ, Katarína – ANDRÁŠIOVÁ, Katarína – BARTOŠOVÁ, Nina & Ateliér BOGÁR KRÁLIK URBAN: <i>Moderná Bratislava</i> . Bratislava, Marenčin PT 2014, s. 105 – 171, ISBN 9788081143274.	LEVI-STRAUSS, Claude: <i>Structural Anthropology</i> . New York, Basic Books 1963, 432 s., ISBN-13 9780465082285.	MALLET, Shelley : Understanding Home: A Critical Review of the Literature. <i>The Sociological Review</i> 52, 1, 2004, s. 62 – 89.	MORAVČÍKOVÁ, Henrieta – LÓVRA, Eva – KRIŠTEKOVÁ, Laura: Červený alebo modrý? <i>Architektúra & urbanizmus</i> LI, 1 – 2, 2017, s. 30 – 44.
EHMER, Joseph: Die Entstehung der modernen Familie in Wien, 1780 – 1930. In CSEH-SZOMBATHY, László – RICHTER, Rudolf: <i>Familien in Wien und Budapest</i> . Wien, Böhlau 1993, s. 9 – 34, ISBN 9783205055938.	HABERLANDOVÁ, Katarína: Bývanie v centre a na periférii. In SZALAY, Peter – HABERLANDOVÁ, Katarína – ANDRÁŠIOVÁ, Katarína – BARTOŠOVÁ, Nina & Ateliér BOGÁR KRÁLIK URBAN: <i>Moderná Bratislava</i> . Bratislava, Marenčin PT 2014, s. 105 – 171, ISBN 9788081143274.	HVORECKÝ, Michal: <i>Bratislava čarovná metropola</i> . Bratislava, Monokel 2018, 32 s., ISBN 9788097299330.	LIPTÁK, Lubomír: Život na Slovensku v medzivojnovom období. In FERENČUHOVÁ, Bohumila – ZEMKO, Milan a kol.: <i>V medzivojnovom Československu 1918 – 1939</i> . Bratislava, Veda, Historický ústav SAV 2012, s. 463 – 479, ISBN 9788022411998.	MANNOVÁ, Elena: Podmienky vývoja meštianskych vrstiev na Slovensku v 20. storočí. In MANNOVÁ, Elena (ed.): <i>Meštianstvo a občianska spoločnosť na Slovensku 1900 – 1989</i> . Bratislava, AEP – Academic Electronic Press 1998, s. 9 – 15, ISBN 8088880203.	MORAVČÍKOVÁ, Henrieta – LÓVRA, Eva – KRIŠTEKOVÁ, Laura: Červený alebo modrý? <i>Architektúra & urbanizmus</i> LI, 1 – 2, 2017, s. 30 – 44.
FERENČUHOVÁ, Bohumila – ZEMKO, Milan a kol.: <i>V medzivojnovom Československu 1918 – 1939</i> .		CHORVÁT, Ivan: Niektoré historické aspekty vzniku modernej rodiny. <i>Acta Universitatis Matthiae Belii</i> 8, 2000, s. 31 – 48.	LIJUNGSTRÖM, Åsa: Body Stories Of Skills And Sorrows: Small Stories, Triggered By	MAREK, Josef: Genossenschaftswohnblok auf den „Walterskirchen“ Gründen in Bratislava von Arch. Josef Marek. <i>Forum</i> 2, 2, 1932, s. 290 – 294.	MORAVČÍKOVÁ, Henrieta – LÓVRA, Eva – KRIŠTEKOVÁ, Laura: Červený alebo modrý? <i>Architektúra & urbanizmus</i> LI, 1 – 2, 2017, s. 30 – 44.
				MASS, Sandra: „Werde ein guter Staatsbürger“. Zur Politisierung von Sparsamkeit im 20. Jahrhundert. <i>Aus Politik und Zeitgeschichte</i> 70, 2020, 48 („Schwarze Null“), s. 25 – 33. Dostupné online: https://www.bpb.de/shop/zeitschriften/apuz/319067/schwarze-null	MORAVČÍKOVÁ, Henrieta – LÓVRA, Eva – KRIŠTEKOVÁ, Laura: Červený alebo modrý? <i>Architektúra & urbanizmus</i> LI, 1 – 2, 2017, s. 30 – 44.

<p>OBUCHOVÁ, Viera: <i>Priemyselná Bratislava</i>. Bratislava, Marenčin PT 2009, 312 s., ISBN 9788089218998.</p> <p>OBUCHOVÁ, Viera – JANOVÍČKOVÁ, Marta: <i>Každodenný život a bývanie v Bratislave v 19. a 20. storočí</i>. Bratislava, Marenčin PT 2020, 296 s., ISBN 9788056900567.</p> <p>ORAVCOVÁ, Marianna: <i>Akcia B</i>. Bratislava, Ústav pamäti národa 2020, 304 s., ISBN 9788089335930.</p> <p>OSYKOVÁ, Linda: Legislatívne riešenia bytovej krízy počas 1. ČSR a realizácia zákonov v praxi na príklade Bratislavy. <i>Forum Historiae</i> 9, 2015, 2, s. 152 – 165.</p> <p>OSWALD, Frank – JOPP, Daniela et alia: Is Aging in Place a Resource for or Risk to Life Satisfaction? <i>The Gerontologist</i> 51, 2, 2010, s. 238 – 250.</p> <p>PETERAJOVÁ, Ľudmila: <i>Ester Martinčeková-Šimerová</i>. Bratislava, SNG 1994, 123 s., ISBN 8085188457.</p> <p>PETERAJOVÁ, Ľudmila: <i>Ester M. Šimerová</i>. Bratislava, Slovart 2014, s. 36 – 37, ISBN 9788055603292.</p> <p>PLICKA, Karol: <i>Slovensko vo fotografii Karola Plicku</i>. Turčiansky sv. Martin, Matica slovenská 1949, 232 s.</p> <p>PLICKA, Karol: <i>Slovensko vo fotografii Karola Plicku</i>. 7. preprac. a dopl. vyd. Martin, Osveta 1969, 200 s.</p> <p>PROFANTOVÁ, Zuzana (ed.): <i>Malé dejiny veľkých udalostí v Česko(a)Slovensku po roku 1948, 1968, 1989 I</i>. Bratislava, Ústav etnológie SAV, Ústav pamäti národa, Tomáš Písecký – ARM 333 2005, 283 s., ISBN 8089069134.</p> <p>PROFANTOVÁ, Zuzana (ed.): <i>Malé dejiny veľkých udalostí v Česko(a)Slovensku po roku</i></p>	<p>1948, 1968, 1989 II. Bratislava, Ústav etnológie SAV, Ústav pamäti národa, Tomáš Písecký – ARM 333 2005, 193 s., ISBN 8089069142.</p> <p>PROFANTOVÁ, Zuzana (ed.): <i>Malé dejiny veľkých udalostí v Česko(a)Slovensku po roku 1948, 1968, 1989 III</i>. Bratislava, Ústav etnológie SAV 2007, 207 s., ISBN 9788088997412.</p> <p>ROCHOVSKÁ, Alena – ONDOŠ, Slavomír – MILÁČKOVÁ, Miriam: Zo zabudnutého módného? O gentifikácii v súčasnom meste. <i>Acta Geographica Universitatis Comenianae</i> 57, 2013, 2, s. 135 – 149.</p> <p>ROŠTLAPIL, Václav: Živnostenský dům v Bratislavě. <i>Horizont</i> 1931, 29 – 30, s. 114 – 127.</p> <p>RYCHLÍK, Jan: Češi na Slovensku v letech 1918 – 1938. In ZELINOVÁ, Hana (ed.): <i>Češi na Slovensku</i>. Martin, Slovenské národné múzeum 2000, s. 5 – 16, ISBN 8080600589.</p> <p>RYCHLÍK, Jan: <i>Československo v období socialismu 1945 – 1989</i>. Praha, Vyšehrad 2020, 280 s., ISBN 9788076013346.</p> <p>Stavba družstevného bloku na tzv. pozemkoch Walterskirchenových. <i>Slovenský staviteľ</i> 3, 2, 1932, s. 41 – 49.</p> <p>SALNER, Peter a kol.: <i>Taká bola Bratislava</i>. Bratislava, Veda 1991, 200 s., ISBN 8022402524.</p> <p>SALNER, Peter: <i>Premeny Bratislavy 1939 – 1993</i>. Bratislava, VEDA 1998, 133 s., ISBN 8022404969.</p> <p>SALNER, Peter: <i>Židia na Slovensku po roku 1945. (Komunita medzi vierou a realitou)</i>. Bratislava, Ústav etnológie, Veda 2016, 216 s., ISBN 9788022415101.</p>	<p>SZALAY, Peter – HABERLANDOVÁ, Katarína – ANDRÁŠIOVÁ, Katarína – BARTOŠOVÁ, Nina & Ateliér BOGÁR KRÁLIK URBAN: <i>Moderná Bratislava</i>. Bratislava, Marenčin PT 2014, 240 s., ISBN 9788081143274.</p> <p>SZALAY, Peter: Dunajská štvrť, prvé ohnisko „hlavného“ mesta. Národný štýl, hľadanie novej architektúry. In SZALAY, Peter – HABERLANDOVÁ, Katarína – ANDRÁŠIOVÁ, Katarína – BARTOŠOVÁ, Nina & Ateliér BOGÁR KRÁLIK URBAN: <i>Moderná Bratislava</i>. Bratislava, Marenčin PT 2014, s. 28 – 31.</p> <p>SZALAY, Peter – BOGÁR, Michal – HABERLANDOVÁ, Katarína – BARTOŠOVÁ, Nina – KRIŠTEKOVÁ, Laura: <i>Vojnová Bratislava</i>. Bratislava, Marenčin PT 2019, 336 s., ISBN 9788056901311.</p> <p>SZALAY, Peter: Nenápadná architektúra nemeckej menšiny. In SZALAY, Peter – BOGÁR, Michal – HABERLANDOVÁ, Katarína – BARTOŠOVÁ, Nina – KRIŠTEKOVÁ, Laura: <i>Vojnová Bratislava</i>. Bratislava, Marenčin PT 2019, s. 83 – 87, ISBN 9788056901311.</p> <p>SZALAY, Peter: Fragmenty konceptov. In MORAVČÍKOVÁ, Henrieta – SZALAY, Peter – HABERLANDOVÁ, Katarína – KRIŠTEKOVÁ, Laura – BOČKOVÁ, Monika: <i>Bratislava (ne) plánované mesto</i>. Bratislava, Slovart 2020, s. 337 – 389, ISBN 9788055646961.</p> <p>ŠÁŠKY, Ladislav: Mestská pamiatková rezervácia Bratislava. <i>Pamiatky a múzea</i> 3, 1955, s. 170 – 175.</p> <p>ŠČEPÁNOVÁ, Soňa: Výchova architektúrou: Alois Balán</p>	<p>a Jiří Grossmann. In DULLA, Matúš a kolektív: <i>Zapomenutá generace. Čeští architekti na Slovensku</i>. Praha, ČVUT 2019, s. 138 – 176, ISBN 9788001066003.</p> <p>Škola umeleckých remesiel a Učňovské školy. Bratislava, Škola umeleckých remesiel 1933, nestránkované.</p> <p>ŠLACHTA, Štefan: Jozef Marek. <i>Projekt</i> 31, 7 – 8, 1989, s. 66 – 68.</p> <p>ŠPROCHA, Branislav – TIŠLIAR, Pavol – ĎURČEK, Pavol: Socialistický model populačnej politiky a reprodukčné správanie na Slovensku. <i>Studia Historica Nitriensia</i> 22, 1, 2018, s. 104 – 131.</p> <p>TANCER, Jozef: <i>Rozviazané jazyky: Ako sme hovorili v starej Bratislave</i>. Bratislava, Slovart 2016, 303 s., ISBN 9788055624587.</p> <p>TEIGE, Karel: <i>Stavba a báseň</i>. Praha, Olymp 1927, 186 s.</p> <p>TIMONEN, Virpi (ed.): <i>Grandparenting Practices Around the World</i>. Bristol, Policy Press 2020, 308 s., ISBN 9781447340652.</p> <p>TÓTH, Adam: Bytový komplex Avion. Stavebný interiér a prvky technického vybavenia ako činiteľa genia loci vnútorných priestorov. <i>Alfa Architektonické listy Fakulty architektúry a dizajnu STU</i> 4, 2019, s. 26 – 39.</p> <p>VOLANSKÁ, Ľubica: <i>V hlave tridsať, v krížoch sto. Starnutie v autobiografiách v Bratislave a Viedni</i>. Bratislava, Veda, Ústav etnológie SAV 2016, 225 s., ISBN 9788022415446.</p> <p>VRZGULA, Monika: <i>Príručka vlastenectva pre začiatočníkov a pokročilých</i>. Monmart 2007, 204 s., ISBN 9788097006822.</p>	<p>VRZGULOVÁ, Monika: <i>Nevyrozprávané susedské histórie. Holokaust na Slovensku z dvoch perspektív</i>. Bratislava, Veda 2016, 139 s., ISBN 9788022415422.</p> <p>VRZGULOVÁ, Monika – VOLANSKÁ, Ľubica – SALNER, Peter: <i>Rozprávania a mlčanie: medzigeneračná komunikácia v rodine</i>. Bratislava, Ústav etnológie SAV, Veda 2017, 136 s., ISBN 9788022416214.</p> <p>VRZGULOVÁ, Monika: Oral History Interview – A Relationship and Space of Trust. <i>Slovenský národopis</i> 67, 4, 2019, s. 430 – 440.</p> <p>VRZGULOVÁ, Monika: Každý rozhovor ma zasiahol, tí ľudia sú so mnou už navždy. In VRZGULOVÁ, Monika (ed.): <i>Dvojrozhovor o pamäti, etnológii a meste</i>. Bratislava, Marenčin PT 2020, 256 s., ISBN 9788056906767.</p> <p>VRZGULOVÁ, Monika: Stále ťažké spomínanie. In SALNER, Peter (ed.): <i>Holokaust okolo nás</i>. Bratislava, Marenčin PT 2020, s. 45 – 47, ISBN 9788056907443.</p> <p>WELZER, Harald – MOLLER, Sabine – TSCHUGGNALL, Karoline: <i>Můj děda nebyl nácek</i>. Praha, Argo 2010, 208 s., ISBN 9788025702284.</p> <p>ZAVACKÁ, Katarína: Protižidovské zákonodarstvo slovenského štátu. In TÓTH, Dezider (ed.): <i>Tragédia slovenských židov</i>. Banská Bystrica, Múzeum SNP 1992, s. 59 – 76.</p> <p>ZAVACKÁ, Marína: „Nová žena“ so starou prachovkou. Prejavy občianskeho vzdoru na stránkach časopisu Katolíckej jednoty žien 1939 a 1940. In DUDEKOVÁ, Gabriela: <i>Na ceste k modernej žene. Kapitoly</i></p>	<p><i>z dejín rodových vzťahov na Slovensku</i>. Bratislava, Veda 2011, s. 375 – 402, ISBN 9788022411899.</p> <p>ZINNECKER, Jürgen: Vom Straßenkind zum verhäuslichten Kind: Kindheitsgeschichte im Prozeß der Zivilisation, In BEHNKEN Imbke (ed.): <i>Stadtgesellschaft und Kindheit im Prozeß der Zivilisation</i>. Opladen, Leske u. Budrich 1990, 272 s., ISBN 103810007935.</p>
---	---	--	--	--	---

Archívne pramene:
Archív mesta Bratislavy:
Avion, parcela 10329 – 10330,
Fond Útvary hlavného
architekta, škatuľa č. 454.
Archív Pamiatkového úradu SR:
Bratislava, Americké námestie 1
1997 – 1999, inv. j. 212.
Regulácia 1928 – 1930, Fond VK-
PŠO, škatuľa č. 28.
Archív Múzea mesta Brna:
Pozostalost' architekta Josefa
Mareka, Zbierka architektúry.

**Dokumenty z verejných
archívov:**
SVB Avion:
Projekt reanimácie parteru
a fasády bytového domu Avion
(Ludovít Godány, 1990).
Projektová dokumentácia opravy
fasád, výmeny okien a dverí na
lodžie a balkóny, 1998 – 2002.
Projektová dokumentácia obnovy
foyer (1. etapa 2004, 2. etapa
2010, Džadoň – Džadoňová –
Sedlák).
Projekt obnovy markíz (1. etapa –
Floriánske námestie 2010,
2. etapa – Americké námestie
2011, 3. etapa – Odborárske
námestie 2015, Juraj Závodný).
Znalecký posudok č. 4/2020 vo
veci posúdenia vzniku trhlín
na severozápadnej fasáde
bloku B bytového komplexu
AVION (Juraj Žilinský – znalec,
Anton Puškár – konzultant).

Súkromný archív:
*Zpráva představenstva o činnosti
Stavebného družstva na
výstavbu nájomných domov
v Bratislave na Tehelnom poli
a okolí za obchodný rok 1947,*
11 s.

Internetové zdroje:
[https://www.facebook.com/
staryavion/](https://www.facebook.com/staryavion/) (posledný náhľad
17. 11. 2021).
KOTULOVÁ, Magda: Avion (blog

SME), 28. júna 2012, dostupné
online: [https://blog.sme.sk/
magdakotulova/nezaradene/
avion](https://blog.sme.sk/magdakotulova/nezaradene/avion) (posledný náhľad 14. 7.
2021).
Obytný blok Avion, dostupné
online: [https://www.register-
architektury.sk/objekt/194-
obytiny-blok-avion](https://www.register-architektury.sk/objekt/194-obytiny-blok-avion) (posledný
náhľad 15. 11. 2021).
PISÁR, Vladimír: Julius Matis:
Aviončan, recenzia, dostupné
online: [https://kultura.pravda.
sk/kniha/clanok/40096-julius-
matis-avioncan/](https://kultura.pravda.sk/kniha/clanok/40096-julius-matis-avioncan/) (posledný
náhľad 23. 11. 2021).
*Dekret presidenta republiky
ze dne 25. října 1945
o konfiskaci nepřátelského
majetku a Fondech národní
obnovy.* [https://www.slov-
lex.sk/pravne-predpisy/
SK/ZZ/1945/108/](https://www.slov-lex.sk/pravne-predpisy/SK/ZZ/1945/108/) (posledný
náhľad 23. 10. 2021).
*Zákon o pojištění zaměstnanců
pro případ nemoci, invalidity
a stáří ve znění předpisů
jej měnících a doplňujících
platném k 5. květnu 1945
č. 221/1924 Sb. z. a n.,*
dostupné online: [https://
www.aspi.sk/products/
lawText/1/3702/1/2/zakon-
c-221-1924-sb-o-pojisteni-
zamestnancu-pro-pripad-
nemoci-invalidity-a-stari/
zakon-c-221-1924-sb-o-
pojisteni-zamestnancu-pro-
pripad-nemoci-invalidity-a-
stari](https://www.aspi.sk/products/lawText/1/3702/1/2/zakon-c-221-1924-sb-o-pojisteni-zamestnancu-pro-pripad-nemoci-invalidity-a-stari/zakon-c-221-1924-sb-o-pojisteni-zamestnancu-pro-pripad-nemoci-invalidity-a-stari) (posledný náhľad 17. 11.
2021).
*Zákon ze dne 10. dubna 1930
o stavebním ruchu č. 45/1930
Sb. z.,* dostupné online:
[https://www.aspi.sk/products/
lawText/1/4991/1/2#c_24](https://www.aspi.sk/products/lawText/1/4991/1/2#c_24)
(posledný náhľad 25. 10. 2021).
*Zákon ze dne 18. července 1946
o mimořádných opatřeních
bytové péče č. 163/1946 Sb. z.,*
dostupné online: [https://www.
slov-lex.sk/pravne-predpisy/](https://www.slov-lex.sk/pravne-predpisy/)

[SK/ZZ/1946/163/vyhlasene_
znenie.html](https://www.slov-lex.sk/pravne-predpisy/SK/ZZ/1946/163/vyhlasene_znenie.html) (posledný náhľad
23. 10. 2021).
*Zákon ze dne 28. dubna 1948
o hospodaření s byty
č. 138/1948 Zb.,* dostupné
online: [https://www.slov-
lex.sk/pravne-predpisy/SK/
ZZ/1948/138/19520101.html](https://www.slov-lex.sk/pravne-predpisy/SK/ZZ/1948/138/19520101.html)
(posledný náhľad 23. 10. 2021).
*Zákon zo dňa 12. júla 1950
o organizácii bytového
majetku a o Fonde bytového
hospodárstva č. 110/1950 Zb.,*
dostupný online [https://www.
slov-lex.sk/pravne-predpisy/
SK/ZZ/1950/110/19520101.
html](https://www.slov-lex.sk/pravne-predpisy/SK/ZZ/1950/110/19520101.html) (posledný náhľad
26. 10. 2021).
*Zákon zo dňa 17. apríla 1958
o kultúrnych pamiatkach
č. 22/1958 Zb.,* dostupné
online: [https://www.
zakonypreludi.sk/zz/1958-2](https://www.zakonypreludi.sk/zz/1958-2)
(posledný náhľad 20. 10. 2021).
*Zákon zo dňa 19. decembra 2001
o ochrane pamiatkového fondu
č. 49/2002 Z. z.,* dostupné
online: [http://www.pamiatky.
sk/Content/Data/File/sluz_
predpis/zakon-49-2002.pdf](http://www.pamiatky.sk/Content/Data/File/sluz_predpis/zakon-49-2002.pdf)
(posledný náhľad 5. 11. 2021).
*Zákon zo dňa 8. novembra 2005
o energetickej hospodárnosti
budov a o zmene a doplnení
niektorých zákonov
č. 555/2005,* dostupné
online: [https://www.slov-
lex.sk/pravne-predpisy/SK/
ZZ/2005/555/](https://www.slov-lex.sk/pravne-predpisy/SK/ZZ/2005/555/) (posledný náhľad
20. 10. 2021).
ŽATKULIAKOVÁ, Lucia: [https://
eshop.ciernediery.sk/archive/
avion-lucia-zatkuliakova/](https://eshop.ciernediery.sk/archive/avion-lucia-zatkuliakova/).

Vydal: Ústav etnológie a sociálnej antropológie SAV
Bratislava 2021

Text:

© PhDr. Katarína Haberlandová, PhD., Oddelenie architektúry,
Historický ústav SAV Bratislava

© Mgr. Ľubica Voľanská, PhD., Ústav etnológie a sociálnej antropológie
SAV Bratislava

V knihe boli použité fotografie: z Vedeckých zbierok ÚESA SAV,
Archívu mesta Bratislavy (AMB), Tlačovej agentúry SR (TA SR),
Archívu Pamiatkového úradu SR (PÚ SR), Slovenskej národnej galérie
v Bratislave (SNG), Galérie Michala Bohúňa v Liptovskom Mikuláši,
zo súkromného archívu Juraja Šedivého (PamMap.sk), zo súkromného
archívu Antona Šmotláka ml.

Vedeckí recenzenti:

Mgr. Jana Nosková, Ph.D., Etnologický ústav Akadémie vied ČR, v. v. i.,
detašované pracovisko Brno

Mgr. Peter Szalay, PhD., Oddelenie architektúry, Historický ústav SAV
Bratislava

Vedecká redakcia: PhDr. Monika Vrzgulová, CSc., Ústav etnológie
a sociálnej antropológie SAV Bratislava

Preklad do anglického jazyka: © Judita Takáčová

Anglická korektúra: Ruth Zorvan

Fotografie: © Anton Sládek. Všetky fotografie od autora A. Sládeka
uverejnené v tejto publikácii vznikli v rámci zmluvného vzťahu s ÚESA
SAV, sú deponované vo Vedeckých zbierkach ÚESA SAV, ktoré je aj
vlastníkom časovo a územne neobmedzenej výhradnej licencie.

Dizajn a grafická úprava: © Matúš Hnát

Jazyková redakcia: PhDr. Ingrid Kostovská

Publikácia je výsledkom výskumu, ktorý finančne podporili projekty:

APVV-16-0345 (SOS) – „Súčasný obrazy socializmu“,

VEGA č. 1/0286/21 „Inovácie v architektúre 20. storočia na Slovensku“,

VEGA č. 2/0114/21 „Od dobročinnosti k štátnej sociálnej politike:

Idey, modely a prax v období regulačných zásahov štátu na Slovensku
v 19. a v prvej polovici 20. storočia“.

ISBN 978-80-973372-8-5 (PDF)

DOI: <https://doi.org/10.31577/2021.9788097337285>

Ústav etnológie
a sociálnej antropológie
Slovenskej akadémie vied